

HOLMI

IX. évfolyam 3. szám

1997. március

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Orbán Ottó: A Szigligeti Alkotóház 8-as szobájára • 307
Somlyó György: Még • 308
Ami • 309

Kántor Péter: A busz megáll • 309
Utolsó éjszakád • 310
A temetés után • 311

D'Tirano: Memento Maury • 312

Tózsér Árpád: Euphorbos monológja • 328

Mesterházi Mónika: Tömegsír • 331
ősz, halottak • 332
in memoriam • 332

Mosonyi Aliz: Boltosmesék • 333

Rába György: Jó tündéreim • 337
Az alakoskodó tenger • 338
Távolbalátó • 339

Utassy József: A Holdról nézvést • 340

Kotász Zoltán: Csalit • 341

Csengery Kristóf: Két hang a sorsról • 345
Hatlábú költészet • 346

Vajda Miklós: Kirakatper, családi háttérrel („Drága jó
Rákosi Mátyás!” – Bajor Gizi levelei) • 346

Gereben Ágnes: A Gorkij-dosszié • 367

Welker Ervin: Három életem volt • 380

Vojnits Imre: A fanyar utód rimeit • 381
Kék Duna • 382

Heidl György: A „legértékesebb kenet” (Szent Ágoston
megtérése) • 383

- Kurdi Imre*: Ange du méridien • 400
Kirajzol ezt-azt • 400
Még az a jó a köhögésben, • 401
Kovács Ákos: Gárdonyi fényszínháza: a „Pokol” • 402
Aletta Zita: Rózsaszirmok • 420
Bogdán Ágnes: Koppenhágai emlék • 420
Torzó • 421
Bartis Attila: Engelhard, avagy a fotográfia
története • 421
William Shakespeare: XVIII. szonett • 424
Emily Dickinson: 721 (*G. István László fordításai*) • 425
Robert Burns: A haggishoz (*Fejes György fordítása*) • 425
Thomas Hardy: A furcsa ház • 427
Arcát nézem... (*Szabó Szilárd
fordításai*) • 428
Rakovszky Zsuzsa: Város, este • 429

FIGYELŐ

- Gábor Miklós*: Találtam egy kéziratot (Román György:
Betegség-ország vándora) • 431
Sánta Gábor: –; (Osvát Ernő „Összegyűjtött
írásai”-ról) • 438
Bodor Béla: Hazautazások, vörös postakocsi nélkül
(Kálnay Adél három könyvéről) • 442
Bán Zoltán András: Natúrszeletek (Salamon András:
A kutyák nem felejtenek) • 445
Marosi Ernő: Rudolf és Margot Wittkower: A Szaturnusz
jegyében. A művész személyisége az ókortól
a francia forradalomig • 446

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
A fényszedést az Írisz Multimédia Center végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Orbán Ottó

A SZIGLIGETI ALKOTÓHÁZ 8-AS SZOBÁJÁRA

harmincöt éve
Szigligeten
harmincöt éve
nem hihetem
harmincöt éve
mégis megtörtént
harmincöt éve
a vaksors ült törvényt
harmincöt éve
kér egy jó kávét
harmincöt éve
azt hittem játék
harmincöt éve
befűzők egy nőt
harmincöt éve
kefélünk egy jót
harmincöt éve
űztem és fűztem
harmincöt éve
forogtunk tűzben
harmincöt éve
perzselő vágyban
harmincöt éve
szálltunk az ágyban
harmincöt éve
űzöből űzött
harmincöt éve
tűbe ő fűzött
harmincöt éve
rizses lecsóval
harmincöt éve
elbánt a *machó*val
harmincöt éve
ölébe vonzott
harmincöt éve
mint olvadt bronzot
harmincöt éve
keze kezemben
harmincöt éve
veszedelemben

harmincöt éve
 kínban gyönyörben
harmincöt éve
 csúcson gödörben
harmincöt éve
 ha vele *velem*
harmincöt éve
 lávarög szerelem
harmincöt éve
 porlik és mállik
harmincöt éve
 kitart a halálig

Somlyó György

MÉG

MÉG

 mindig megkapaszkodik
ebben vagy abban egy
térd villanófényében egy
homályló mosolyban valami
megfoghatóban vagy inkább valami
megfoghatatlanban hiszen
az kockázat nélküli vagy csak egy
zene biztosan lebegő Ariadne-fonalában vagy egy
névben amely hosszan kanyarog előtte mint
Balga előtt a kolbász így
úgy érzi talán kitarthat amíg még
ki kell tartania még
azt a látszatot is fenntartva maga előtt hogy
talán nincs is mit kitartania

 még

mindig megkapaszkodik valamiben az
Élet Zajgó Tengerén vergődve ahogy
gyerekkorukban egymás Emlékkönyvébe
rötták fel cirkalmas betűkkel népművészeti
tulipántok szárának kacsaringójába kanyarítva
becses nevüket

 még

mindig megkapaszkodik tehát valamiben az
élet eme tengerén amely már nem
is zajg körülötte csak

csöndesen gyűrűzik parttalanságában
előtte és mögötte és alatta és
nemsoká (egy könnyű loccsanás) fölötte
is

(hogymint
a legtriviálisabb képletességgel érzékeltessük
azt a mindennapos trivialitást amely
egyedül csak az ő számára lesz
egyetlenegyszeri sohamegnemismételhető
világszenzáció)

AMI

Amerre csak látsz
még váltig tart a vak tánc
s te itt botorkálsz ügyetlen s ügytelen
holott ugye
akinek már nincs ügye
s elege van a rosszból és a jóból
jobb hogyha jókor
okosan szépen épen
éri el
azt ami
eléri

Kántor Péter

A BUSZ MEGÁLL

A busz megáll, s te leszállsz, öregem.
Mi még utazunk egy kicsit tovább.
Kibámulunk az ablakon, fecsegve
harapjuk a levegőt, múlatjuk a mát.
De téged már nem tarthat vissza semmi sem.
A busz megáll, s te leszállsz, öregem.

Ki érti ezt? Csöndbe fullad a zaj,
és holtak sora a földből kinő.
Beborul, ragyog – összevissza kotta.
Majd kialakul. Elrendezi az idő.
Még pár lépés, és aztán nem lesz semmi baj.
Inog a lábad alatt a talaj.

Üres út, poros út, szegélytelen...
Hadd érintse az arcom a kezed.
Tovább már nem mehetek veled együtt,
tovább a te utad innen már nem vezet.
Marad, ami marad belőled majd velem.
A busz megáll, s te leszállsz, öregem.

Egyszer régen, augusztus közepén
három napig zuhogott az eső,
s a csónak alján vízbe fúlt az óra.
Ezerkilencszáznegyvenöt volt a tető.
Szép volt. A munka. Az emberek. A remény.
Kocsolád. Éjszakai fáklyafény.

UTOLSÓ ÉJSZAKÁD

Talán ez az utolsó éjszakád.
Elmúlt éjfél, elmúlt anyád, apád,
elmúlt a nővéred is, mind a kettő.
A fiad felnőtt.
S a feleséged?
Elhagy? Elhagyod? Nem is érted.
Kerülgeted az úrt.
Az infúziós üveg már kiürült,
már megkaptad a két literedet,
több nem jár, nem lesz, több nem lehet.
Ne is legyen, ugye? Ne is legyen!
Alszol, kábítószerből kábán, süketen.
A szomszéd elfordul. Nem néz rád senki
a 304-esben. Mégis látszol,
a sötétben is. Ecce homo.
A bal lábfejed lelóg az ágyról.
Mész elfelé, mint sínen kattogó vonat.
Elég volt ebből itt, sok is ennyi!

Néha megmozdítod két sovány karodat,
de eszedbe se jut integetni.
Nem is tudnál; csuklódnál lekötözve a kezed,
különbén még lemásznál és elindulnál *haza*,
és meghalnál... Hát igen, öregem.
Már levették rólad a pizsamát,
egy könnyű fehér inget húztak helyette rád,
talán ez az utolsó éjszakád.
Ne legyen nehéz! És hosszú se legyen.

Hajnali fél egy. Befejezem.

A TEMETÉS UTÁN

A temetés után mi hazajöttünk,
te pedig kint maradtál egyedül,
mint aki egyre mélyebb álomba merül,
a Mancikám és az Örökké veled
feliratok közt, valamilyen *Gyulám* mellett,
a csúnya kövekkel zsúfolt homokos földben,
a lábad, a karod, a kezed.
Égettünk volna el és szórtunk volna szét?
Kerestünk volna valami jobb helyet?
Mindegy már, mindegy. Olyan mindegy.
Nincs ott már belőled semmi fontos,
csak a lábad, a karod, a kezed.

Nem tudom, mit tehattunk volna,
amikor rád lapátolták a földet sebesen,
és elmentünk enni, inni a Szerecsen
utcába, de te nem voltál velünk.
Menjünk még ki a Szigetre, menjünk.
Vasárnap volt, csendes, üres a járda,
és bedobtam a Margit hídról a Dunába
az egyetlen kalapomat,
és néztük, ahogy viszi a víz, viszi,
és szépen sütött a nap, az is valami.
Hagyni kell, hagyni. Nem fáj neked.
S az enyészetre hagytuk a testedet.

D'Tirano

MEMENTO MAURY*Somerset Maugham emlékének*

*„Azért volt annyi borzalom az embertáblákban,
 hogy én búsuljak és a búsulásban rekedjek
 És elengedjem a nevetős tündérek kezét
 és megalúdjak és meghaljak”*

(Szép Ernő)

– Falvédő – mondta Topo. Ez nem hiányzott.

Már Koppenhágában is ezt éreztem: fáj elhagyni Párizst – és főleg így –, és ha London következik (erről mindjárt), elég zordság leszek hozzá, hogy csakis ez permetezzen köröttem és rám, s ehhez máris egy Katherine Mansfield-novellát olvastam, álmatlanságban, és lassan lecsusszantottam a könyvet ágyam s a falvédő közé.

– Oscar – feleltem. – Vagy a falvédő, vagy én, egyikünknek el kell tűnnie.

– Az még nem a halálos ágy – tiltakozott Topo.

Néztem őket. Legalább megvan neki Cilly. Topónak. Brúnó megkeresi Pikettet, tege; Rose átjön Párizsból, már ha átjön, hogy kimenjünk Klampenborgba. Klampenborg Vaeddelöbsbane Galopbanen. Holnap kiszaladtam volna. Még én se jártam ott soha. És ha Rose jön – sütni fog talán a nap, vállán átvetve a mohazöld-fekete szíjú táská... vágyaim, valaki távolában.

– Pikettet fel se hívtad? – kérdezte Cilly.

– Már nehéz.

– Hülyeség – mondta Topo. Tőle szokatlan hevességgel.

Cilly ásított.

– Bocs – mondtam –, de nekem jól jött.

– Ahogy ránk csörögtél, Pikett ugyanannyi. És fontosabb.

– Nekem jól jött, hogy egyáltalán eszembe jutottatok – vigyorogtam.

– Kösz, Dani Rot – viszonzta ugyanígy Cilly. – Lassan olyan leszel, mint Tim Roth.

– Csak zömökebb – feleltem. – Kompaktabb.

És megfintorítottam az orrom, hogy „Cyrano”, mindeközben.

– Nem baj, ha megyek – mondta Cilly. – Topo elmondja a többi.

– Ha nem kerestelek volna titeket? – kérdeztem, hülye kérdés.

– Pikettnél érdeklődtünk volna – mondta Topo magától értetődően.

Cilly fizette a számlát. El se köszönt. Ég áldjon, gondoltam, ég áldjon, Koppenhága. Holnap délelőtt kimegyek még az Assistens Kierkegaard-ba, a temetőbe, ahol Pikett-tel megismerkedtem. Hogy a filozófus (a temető „nagy névrokona”) sírhelyéhez is odazarándokolok-e (ahol Pikett-tel egy esős napon megismerkedtünk), nem volt biztos. Ott nyugszik Andersen is.

– Mese nincs – mondtam Topónak. Úgy egy kicsit szórakozottan. Arra gondoltam: valahányszor én Londonban jártam a közelmúltak során, mindig valahogy Maury és Morny miatt volt. Most szemerkélni fog az eső, köd szítál, és nem fogok megismerkedni senkivel.

– Örökös bánatodba balzsamozva – mondta Topo, tanulmányozva arcomat.
 – Menj a fenébe, Topo. Csak kérdem: ismersz egy Rose Rattin nevű lányt?
 – Rattin kicsoda? – Sanda kérdés volt.
 – St. Mondain polgári neve – válaszoltam. – Elváltak. Brúnóval és Rose-zal érdekesen kocsikáztunk Párizsban a minap.

- Kocsikáztatok?
- Ez az a Rose, aki aztán egy ideig Jacques Guibert-rel is élt?
- Felejtsd el Rinette-et. Guibert-nek semmi köze a halálához.
- Aha.
- Guibert mindig a magáéval volt elfoglalva.
- A maga micsodájával?
- Halálával – mondta Topo.

Akkor is örültem, hogy mindjárt első bánatos koppenhágai estémén, frederiksbergi búsulókocsmáim egyikében üldögélve eszembe jutottak. Másnap futottak be. Topo és Cilly. Félttem, lesz olyan íze ennek a mohó találkozhatnékommak, hogy rájuk akarok akaszzkodni. Kapaszzkodj mások felhőtlenségébe. Aztán kiderült, Topo úgyis keresett volna.

– Esernyő nincs? – érdeklődtem.
 – Miféle ernyő? – csodálkozott Topo. – Vehetsz magadnak Londonban. Az szinte úgy illik.

– Csak a speciálisan vegykezelt ernyőt kedvelem – válaszoltam szórakozottan, és eszembe jutott egy ló, a Rose et Fiole, eszembe jutott Rose, eszembe a rue Viole.

- Na – mondta Topo. – Holnap még eltücskérezhetsz itt.

Nem volt tücskérezőkedvem. A Galopbanent megúszom legalább. Felálltunk asztalunktól, slattyogni kezdtünk a Hortensiavejen. Hortenziák jutottak az eszembe, nagy fejű, bókoló virágok a Halászbástya tövében. Ha jól emlékszem. Ha azok ilyen virágok voltak. Anyám kedvelte őket.

Pokolba bárki felmenőivel.

Topo kitalálta gondolataimat?

– Nem kell ezen rágnod magad – mondta. – A múlt az a múlt. Ne kövesd Maury példáját.

Befordultunk az Amicisvejre.

– De Amicis – mondtam. – A szív.

– Ne legyen olyan nagy szíved.

– Maurynak sincs.

– Feltehető. Bár sose tudhatod.

– Csak ha már beszélünk valamiről. Ha valakinek nincs, Maurynak nincs. Nem az, hogy nincs. Csak ha valakinek nincs, hát...

– Értem, értem. Még egy sörre, jó?

A Frederiksberg Alle színházai most nyitottak. Neonok lobbantak mindenütt. Szórakozottan arrébb rúgtam egy málnaboros üveget.

A Kochsvej sarkán telepedtünk le. Eszembe jutott a Kochgasse. Bécs. Egy barátom kedvenc trattoriája. A Corsaro. Ott mesélt egy párizsi dolgáról. A fehér frankocell anyagról, mely a Crimée szürkés egén angyalként szállt alá – göngyöleg, pakolóanyag egy építkezésről. Messze még a májusfa, de neki ez az „angyal” ígéretesnek tűnt fel. Megmászott érte egy romhalmot. Aztán eltörte a kezében a szél. És fantasztikus dolgok kezdtek történni velem, egészen addig, míg egy lángjegyes arcú nő fel nem bukkant, s

tőle közben egy arab diák tüzet nem kért, s akkor elkezdett szemerkélni az eső. Párizsban volt mindez.

– Ne legyél olyan elfogult – mondta Topo. – Már úgy, ami Párizst illeti. Londonban jó lesz. Igazából csak ott kell lenned.

– Párizsban is csak ott voltam – feleltem szórakozottan ismét, s arra gondoltam, bécsi barátom lángjegyes arcú ismeretlene aligha lehetett Miss Haka.

– Milyen volt?

– Mi volt milyen?

– Párizs – mondta Topo türelmesen.

– Na jó – válaszoltam. – Kösz a sört, menjünk. Alszom egyet, ennyi már elég lesz.

– Cilly éjszakás – mondta Topo. – Ne csatangoljunk egyet? Mintha angyal úzne lángpallossal, úgy érzem, ki a Paradicsom környéki terekbe.

– Hagyjuk a tereket – mondtam. Kezet ráztunk. Topo átölelte a vállam. – Vagy ha visszajöttem. Ha egyáltalán.

– Most épp ez van akkor? – nevetett Topo. – Az előbb még hallani se akartál Londonról.

– Csak a külső terekről jutott eszembe – mondtam. – Mauryék ott vannak már?

– Ott. Átkísérték Guibert-t. Biztos, ami biztos.

– De ha egyszer a hatóság úgy gondolja, nem ő tette.

– A hatóság – sóhajtott Topo. – Többet ér a hathatóság.

Ez hathatós érv volt.

– De nem kell majd Guibert-rel sétálgatnom, például a Hyde Parkban, Belgraviában, ilyesmi? – kérdeztem vigyorogva. – Magányos kedvemben vagyok.

– Nem kell vele sétálgatnod. Guibert örül, ha békén hagyják.

– Ennyire megviselte?

– Nem tudom. Meglepte. Hogy Julien Renal és Rinette ilyen jó pajtások voltak, és ennyi ideje. Tudod, még én is elgondolkodtam ezen. Rinette oda járt Julienék szomszédságába. A szomszéd *lakásba*.

– Ha Kaufschad nem esik a fejére – mondtam –, mármint Madame Renaléra...

– Kaufschad – mondta kitérőleg Topo – rendbe fog jönni. Majd elmondja, mi volt.

– De nem nekünk.

– Nem nekünk. De Maurynak vagy Mornynak.

– Ha az Anarchist őket küldi oda, nekik.

– Mikor Maury és Morny Londonból visszatér.

– Persze. És ezért leszel te az, aki Londonban Guibert közelében marad. Ilyen egyszerű, és semmi több.

– Ha megérjük – mondtam kicsit fanyarul. Visszagondoltam a rue Virole 22-re. Ahogy Guibert neje, Rinette ott hevert az én állítólagos fürdőkádamban holtan.

– Tűzlépcsómászástól ne tarts ezúttal – mondta Topo, és ezzel értésemre adta, hogy mindenfélét tud.

– Ez is valami – mondtam. És arra értettem, hogy legalább mindenfélét tud. Hirtelen mintha nem lettem volna olyan egyedül. – Rendben van, csatangoljunk egy kicsit – tettem hozzá engedékenyen.

– Az Abel Cathrines Gadén felfedeztünk Cillyvel egy kis bárt – derült fel Topo.

– Cilly is kedveli az ilyesmit?

– Mennyire! Mondom, ne vedd olyan nagyon a szívedre Pikettet.

– Túl bonyolult nekem – mondtam, lehunyva a szemem. – Pedig másképp maga a tökéletesség.

– És neked az kell. A külső-belső tökély.

– Csak a külső – mondam. – Vagy az olyan belső, ami ilyen külső.

– Ilyesmiben lesz részed – mondta Topo.

Nem sok kedvem volt hozzá. Azért csak vele tartottam. Otthon a filozófus sírján járt volna az eszem, ahol egy szemerkélő esős napon Pikett-tel megismerkedtünk. Mindketten menedéket kerestünk volna egy gesztenyefa alatt. Egyedül akartam volna lenni, zavart, hogy Pikett hisz odatelepszik. Alvajáróként felkeltem, elindultam.

Nem is néztem, hova ülök. Nevetést hallottam.

– Tudod, hol vagy? – kérdezte Pikett, aki ott állt már előttem, és tulajdonképpen leszólitott így. Nem is vettem észre, hogy a filozófus köve mellett ülök, háttal a nagy gondolkodó hamvainak. Vagy mi. Muskátlík virítottak. Érdekes, muskátlík porosodtak a kis bár előtt is – „Striptop” –, de az utca nevéől, sajnos, Catherine jutott az eszembe, bécsi barátom élettársa, akibe beleszerettem. Ezért kellett otthagynom Bécsset. Barátom ismerőse hozott el, egy Rattin nevű fickó. De hagyjuk.

– Ne rágd magad családtörténeteken – mondta Topo, és rázza a shakert, mint a rumbatököt. Egy lány mást rázott, egyértelműen neki. Topo oda se hederített.

Brúnóra és Cillyre gondoltam.

– Sok Katherine Mansfieldet olvasol, ő nem bírta Londont – mondta Topo, miközben a lánnyal is foglalkozott. – Ne vedd készpénznek mások hangulatait.

– Egy másik Catherine járt az eszemben, nem a Mansfield – mondtam. Intettem egy másik lánynak, nem igénylem a szolgálatait. Kimentem az alkonyatba. Cipőm orrával a muskátlis ládát piszkáltam.

Örültem, hogy nem fordul ki belőle parányi szelence nekem szóló üzenettel. A magasban, a pályaudvar felé a Konica reklámja villogott, a Tivoliból odahallatszott a mulatságok szűrt zaja. Inkább visszamentem a bárba. Topo széles vigyorral fogadott, a lány az ölében ült már.

– Csak elköszönni néztem be – mondtam, és újra felballagtam a lépcsőn. Amilyen barom vagyok, aggályos barom, azt gondoltam: remélem, nem sértettem meg őket.

Remélhettem volna ugyanígy azt is, hogy a Konica céget nem sértem – a nem is tudom, mivel.

Haza, gondoltam. Ennek a lakásnak még örülni is tudtam mindig. Nem várt meglepetés, ittam egy sört – Carlsberg –, hallgattam valami zenét (Shade, a kedvencem), egy habléányról (sellő), aki a tenger alatt nagyon szépséges és szerelmes. Hívtam Pikett számát.

Az üzenetközvetítő is idegenkedett tőlem. Megtelhetett. Fél Koppenhága tudja, hogy Pikett szabad. Mindenki őt keresi. Bevettem egy altatót. De csak lassan hatott.

Rattinra gondoltam. St. Mondainre.

Rose, az exneje. Mr. Joe Lopiccolo lánya. A foglalt ház, ahol Guibert feleségét – a hulla nőt – megtalálták (megtaláltam), Mr. Lopiccolo háza volt állítólag.

St. Mondain egyszer hamvak alakjában szállított egy hapsit Joe Lopiccolónak, aki persze megbízásból csinálta csak az egészet. Jó, hát a lánya Rattin felesége volt. Fura volt ez, Rose-ra mint feleségre gondolni.

Fura volt, ahogy így potyogtak a feleségek, mint ősszel a legyek.

Hullanak a nejek, mint ősszel a legyek. Hullanak a Kaufschadok.

Na, itt csak egy példányban.

Memento mori, mondtam magamban. Amúgy a Carlsberg sörnek. Holnap a temető helyett, határoztam, inkább a Carlsberg múzeumba megyek el.

Pikett ott volt restaurátor.

Benézek, határoztam el. Shade utolsó nótája már álmomban kattant el a magnón. Tunéziai vétel volt a kazetta, kalózmű. Nem volt meg rajta az utolsó nóta vége. Joe Cocker ugyanígy járt a *Night Call*szal.

Felébredtem fél három tájban, hívtam Pikett számát. Mással beszélt. Mellé rakta?

Neki meg valaki berakta biztos, és addig van, benne van, gondoltam durván. Előszedtem Pikett fényképeit. Kirakosgattam őket a párnára, választottam. A legkedvesebb most egy fürdőlepedős volt. Ezzel kezdtem foglalkozni. Aztán lehunytam a szemem. Félóra múlva ébredtem fel, és nem is emlékeztem, volt-e valami. Mint egy Amerikába szakadt bánatos osztrák író regényében, gondoltam. A bécsi Catherine jutott az eszembe, aki nagyon hasonlított – kire is? Cillyre.

Előkotortam Topóék számát.

Cillynél vidám társaság volt.

Ez egyből hallatszott.

– Nem jössz át? Na, ugorj be – mondta Cilly. – Épp asztalt táncoltatunk, megidézünk Katherine Mansfield szellemét, megmondja neked, milyen idő vár Londonban.

– Nagyon kösz – feleltem mérgesen.

– Utána kiértékelhetjük – súgta a telefonba Cilly. – Ezek hamar elmennek.

– Gyere át akkor inkább te.

– Jó. Itt van Brúnó, ő odavisz.

– Itt van Brúnó...

Ezt szinte nem is kérdeztem. Csak...

– Meg Rose. Egy Rose nevű csaj. Nagyon érdeklődött utánad. Egész féltékeny lettem. – Kis csend következett. – Topómat hol hagytad? De hagyjuk. Egy óra múlva ott leszek.

– És Brúnó?

– Holnap megkeresi Pikettet a Carlsberg múzeumban – mondta Cilly. Tudta, mit mond?

– Hozasd át magad – mondtam rekedten.

Zuhanyoztam, puha kék köpenybe bújtam, semmi másba. Iménti élményem inkább felélénkített. Londonban sosem volt kedvem ilyesmivel. Akkor hát Cilly lesz a búcsú Koppenhágától.

De hajnali hétig vártam – és nem jött.

Pikett száma változatlanul mással beszélt. Aztán valaki felvette.

– Halló... – Megismertem Topo hangját. A háttérben mintha Cilly és Brúnó nevetését hallottam volna.

Letettem.

Meg egy pár dologról. Beszedtem még két bogyót. Aludtam fényes délig.

De akkor már nem nagyon izgatott. Örültem, hogy teremtett hang nem keresett az üzenőmön. Telefonáltam az SAS-nek, utána a BA-nek, módomb volt a legkedvezőbb londoni járatot választani.

Foglaltam egy helyet a 18 óra 45-ösre. Jó drága volt így, utolsó-pillanat-jegy.

Levélszekrényemben jókora boriték várt.

Benne jegy. A 18 óra 45-ösre. Visszamentem a lakásra, lemondtam a rendelést. A telefon csörömpölni kezdett. Nem vettem fel.

Ebédelttem egy jót, volt egy magyar étterem, gulyást kértem. Vörösbort ittam hozzá. A sarkon valaki újságot olvasott. Nem ismertem a hapsit.

Aztán, hogy csomagolni hazatértem, a szomszéd kapualjban társalgott valakivel. Kezdődik, gondoltam.

Csak akkor miért mondják azt, hogy én fogok megfigyelni valakit. Guibert-t. Szerencsére nem várt hullá nő a zuhanyozóban. A hullá nejek elhulltak, pillanatnyilag, és ezt is eredménynek könyveltem el.

Taxit hívtam, nekilódultunk. Kedveltem a repteret, a Kastrupot. Az újságos hapsit – egy londoni lóújság volt vele, *Sporting Life* című – nem kedveltem, de most már kö-zönyösen hagyott. A gépen nem került mellém. Nem is, mert az étterem teraszáról integetett utánunk. Akkor illatfelhő libbent le mellém, és Cilly volt az. – Na, öreg – mondta.

Nem örültem neki. Azt éreztem: senkinek sem örülnék. Nem tudok senkinek örülni. Szinte megkönnyebbülés volt, hogy felbukkant Topo.

– Gyertek előre, a fél első osztály üres – mondta. – A kapitány apám barátjának a fia, jól ismerem. Charlene-nel is élt egy időben.

– A nővéreddel? – kérdezte Cilly.

Néztem Topót. Ezek a családi történetek! Vajon lehetett az? Vicc, hogy Klampenborgban volt D'Azarayék háza. Galopbanen. Topo apja sokat járt oda, Charlene maga is lovagolt, amatőrként. Hol lehetett, egy toronyszobában, egy fürdőszobában, a zuhany alatt, a kertben – aligha –, hogy Charlene elcsábította a féltestvérét?

Mentünk előre. Hol lehetett, ahol Morny rajtakapta Mauryval? Charlene akkor Morny felesége volt. Na ja. Ez egy másik história. De talán Enghienben. A rue Amélie-n.

(Jártam ott egyszer-kétszer, mindig ősszel, vöröslöttek a terméskő falakon a vadszőlő levelei, még hatalmasabb platántenyerek hulltak az esős úttestre, megakadtak a kerítéseken, őszi virágok hulltak szét – na ja, ősszel –, mentem a kis enghieni pályára, ahol Maury úgy szeretett. Mit? Mit szeretett Maury? Nem lehetett tudni, mit szeretett Maury valaha is, szeretett-e bármit, bárkit is valaha. Az anyját szerette volna. Vagy hát szerette is, egy bizonyos módon. „Kétszer basztam meg anyámat”, mondta egy alkalommal, állítólag. Topo mesélte. Mauryt én csak messziről láttam eddig, igen, épp Enghienben. Csontos arcát, örökké állkapocstőig érő szőke barkóját, nagy ádámcutkáját, szakadt térdű kék farmerben volt, valami elmondhatatlan színű bőrdzsekiben, legalább két hónapja nem mosott, viaszmerev fekete trikóban. Egy visszavonult fedélzetmester. Elképzeltem, mennyire viszolyogtatta, mikor Mornnyval a két zsebmetszőt „megcsinálták” a longchamp-i tribün melléklépcsőházában, míg a Grand Critérium eredményét hirdették: „Győz Arazi...” Már ha azok mindketten zsebtolvajok voltak, már ha ők mentek Morny után – és mögöttük Maury –, de hát Maury volt az, aki mások kezét is szétlépte már, nemcsak azokét ott, és a cipője talpában, vastag torréádorcipőjében, rugós pengét hordott, meg kellett ütnie a sarkát, a cipője sarkát, kiugrott a kés. Morny egyszerűbben járt el. Nyolcvanöt kiló volt, és mint a kő, Morny, és mint a rugany. Eltörte a mögötte érkező „alfabéta” gégejét. A mozgólépcsőn; hanyatt bukott, elsodorta a társát, ketten együtt kis híján Mauryt, a többit csak elképzelem. „Győz Arazi...” És hatalmas volt a zaj mindenütt. Más zsebesek persze szorgalmasan dolgoztak, nyilván, eközben. De azok nem zsebesek voltak. Ahogy a lókamion, amelybe Kaufschad beleszaladt – ha beleszaladt! –, az sem volt egyszerű lószállító kamion, a szlovén-olasz határ környékén vagy hol. Miféle elhagyatott út, annyira elhagyatott útszakasz lehetett az, miféle út lehet ilyen néptelen? Meséltem egyszer Guibert-nek –

aki nagyon hasonlított Mauryra, na persze, anyai vonások, közös anyai vonások –, vele erről nyugodtan lehetett beszélni, mondtam: nem hiszem, hogy így volt. Kaufschad látja, az Anarchist kikészült, az ütközés következtében... kiráncigálja a kamionost, már eleve, hogy az egyedül van?!... agyonveri, zsák a fején, úgy veri agyon, apróra a fejét... aztán eltűz az Anarchisttal. Hová vitte? Az Anarchistot még soha életemben nem láttam, nem tudtam, ki az, elképzelni se tudtam, nem is akarom látni.)

– Kaufschad magához tért? – kérdeztem, ahogy a konyakot hozták. Egy egész üveg-
gel kaptunk. Duruzsolt a gép, a csatorna felé közeledtünk. Vagy hát a belga partok
fölött jártunk, nem ismertem ezt az útvonalat.

– Nem – mondta Topo.

– Guibert?

Nem volt szellemes elgondolás, hogy itt beszélgetünk. Hanem hát ha a kapitány
Charlene-nel élt már... nekem mindig biztonságot jelentett, ha Topóék családtörténe-
tét hallom. A múlt: jöhet. Pillanatnyilag: elég volt annyi, ha elbírok bárkit. Más, hogy
Pikett képeit előszedem, és... Az más.

De Topo mintha úgy értett volna: „Pikett?”

Így értette?

– Tőlem kérde? Ja, hogy az éjszaka... Nagyon hiányoztál. Hampsteadből szólj ne-
ki oda.

– Aha – mondtam.

– Azt mondja, szeretne neked az ő szokásos módján odapiszkálni, imádná – mondta
Topo, és nagyot kortyolt a konyakból –, ha kicsit felbosszant. Ez Pikettnek nagyon hi-
ányzik.

– Nem hittem, hogy ilyen kérdésekben is van humora – válaszoltam tétován. Mert
különben persze volt humora Pikettnek. De abban, hogy a végén félórányit se bírtuk
egymást elviselni, ugyanúgy nem láthatott jó viccet, ahogy én sem.

Heathrow csarnokában nem várt minket senki. Lilásan és sárgásan alkonyodott,
mint egy germán expresszionista képen. Én legalábbis ezt gondoltam. Topo kerített
taxit, hamarosan Hammersmith felé közeledtünk.

Itt kellett elköszönnünk: Topóék Belgraviába igyekeztek, ott volt valami nagynéni
lakása. Fáradság fogott el, nem tudtam odafigyelni a családi akármicsodákra. Mert-
hogy Cilly – Topo helyett – szabadkozott, miért nem hívnak meg, lakjam ott.

Egy szál sporttáska – Head; kedvenc zokém, Freddy Head tiszteletére vettem egy-
szer Lyonban –, a reptéren vásárolt esernyő, más nem volt velem, az ernyőt nem kellett
kinyitni, taxistandnál tettek ki Topóék, hamarosan úton voltam én is a repülőjegyes
borítékban talált címemre.

Láttam, hogy valami cím az, rögtön láttam, de nem néztem meg. Fölösleges lett
volna elkottyantanom Topóéknak.

Vagy Topo eleve tudta?

Lopott elv: Lopiccolo úr hite felejtésdolgokban. Annyira fáradt voltam, gondolom,
nem itattak meg velem semmit, s nem azért – mondom, annyira fáradt voltam, hogy
arra sem emlékeztem hirtelen, mit is keresek én itt Londonban ilyen nagy hirtelen.

Sebaj, majd eszembe jut. Ezzel nyugtattam magam, ahogy a Mayfair negyed egyik
jókora parkjának hajlatánál kikészülöttem, s megindultam a 27-es szám kopottas lép-
csejű kapuboltive felé. Mint egy óriási halszáj, mely el akar nyelni, Jónást. Nem volt
menekülhetnékem. Egyszerűen aludni vágytam. Csak lesz fekvőalkalmatosság a hal-
ban, viccelődtem magamban, így, kimérten.

„A rab ind doktor Anát a góré mögé vezette.” A papa gályarab. Memento mori, Memento Maury, Memento Morny.

Félálomból erre ébredtem?

Félálomba így zuhantam? Imamalmazva? Azt kellett bizonyítanom a Tirolian Légitársaság zsűrijének, egy bécsi (miért bécsi?!) út reményében (az volt a díj!), hogy józan vagyok. Egy hölgynek azt kellett mondanom: „Fazon vagy nálam.” Erre ő: „Azon leszek.”

Egy éjszakát, egy álló napot töltöttem, mint kiderült, állva, s mikor nem hittem, a szókeség ezt közölte: „Nem az ujjadból szoptam.”

Erre tényleg felébredtem.

Sose hittem volna, hogy a memento-mori-maury-morny ilyen imamalmom lesz. Józan vagyok-e?

Józan voltam-e? Ahogy a Berkeley Square-re kinéztem, először is ez jutott eszembe: miért említette nekem Topo Hampsteadet? Miért?

Megcsiphettem volna magam, feleslegesen: láttam, ez a Mayfair. Hányszor ültem ott, ni, ott a Berkeley Square fáin alatt, hogy a D. Street irodájára menjek aztán, vagy Arthur Prince-hez benézzek (most már Coral, a nagy halak felfalják a kicsinyeket?). Szobámban volt egy akvárium is!

Az asztalon könyvek. Mi ez? Kedvenceim egyike. Kellér Andor: Zöld gyp, zöld asztal.

Belelapoztam, lapozni is alig kellett, a Potocki-öngyilkosságnál nyílt ki. Célzás Kaufschad kizuhanására?

Párizs, Koppenhága. Észnél voltam, de a szemem csupa „ödéma”. Anyám szemhéja volt ilyen, mielőtt aztán meghalt hamar. Nézttem magam – nemszeretem művelet – a tükörben.

Ugyan mennyi idő telhetett el? Tényleg egy éj, egy nap? Fenéket, kint rendes reggel volt már, „morning”, azaz mély délelőtt, fél tizenegy. Aludni azért aludtam, nem vitás.

Az üzenőn – ki tudhatja a számomat? – két híradás várt. Na ja, Topo. Ebédeljünk együtt, várnak a Sheperd's Market, vagy Shepherds Market?, egyik kis éttermében. „Dady Bear”, hahaha. Remember Dady, jutott eszembe egy ló neve. És erről: hogyan is szoktam üdvözölni Cillyt? Egy ló neve szerint. Vip Tilly. Ez a ló.

„Vip, Cilly!”

Fura álom, gondoltam, és belelapoztam a Kellér-könyvbe. Potocki Deauville-nél. Csak nem oda vezet legközelebbi utam?

A másik üzenet Hampsteadet említette. Költöztem át este hat felé. Jó vicc, ebéd után aludni szerettem volna, vagy benézni kicsit az egykori Arthur Prince-hez, na, mindegy, ebből semmi se lesz. Vagy miért ne?

Átvitetem magam a... de fura. Shepherd's Walk. Ott fogok lakni. Kicsit sok a Shepherdből! Még megjuhászodom. (Ezt jelenti a szó.)

Ébren vagyok? Észnél vagyok? Részeg lennék? Mitől? Ezek az álmok! Hogy a Tiroli Kisasszony álló derék fél nap mondhatta el, nem az ujjadból szoptam. Micsoda hülyeség. Hamar felmondtam szokásos nyelvtörőmet. Ha ez megy, észbeli képességeimmel nincs baj.

Persze kedvenc énekeseim egyikével kezdődött. George Michael.

Folytatódott pedig egyik kedvenc francia lovammal: Michel Georges.

És ez még semmi. Jött a párizsi tér neve. Vagyis ott mentem, képzeletben, Saint-Cloud felé, Saint-Cloud az Saint Cloud-ban a pálya, a lóversenytér, kötőjellel... hát

mit tudom én... Shepherd, csak fura, akárhogy írják is, miért kell ott laknom, egy másik ilyen helyen ebédelnem. És az üzenet nem Topo hangja volt. Lehallgatnák a telefonomat?

Mennyiben az „én” telefonom ez, persze?

És miféle lakás? Nézttem a Berkeley Square fáit. De jó volt egykor lóesélyeket latolgatni alattuk!

Potocki a deauville-i lópálya közelében lett öngyilkos a kocsijával: fának rohant. Közben főbe lőtte magát. Remélhetőleg be is altatózta.

Potocki volt a mi nagy lójátékosunk (és kártyásunk), Szemere ősellene. (Kifosztotta őt a báró, *de genere Huba*.) Amikor már csak pár potom milliója maradt a lengyel főrendnek, azt mondta (olvastam épp az imént Kellérnél), ezt is elkártyázná, meg sajtóbbi, maradjon ennyi a fiaira.

És bumm.

Charles Michels. Ez az. A párizsi tér neve. Na, ezt gyorsan darálni. Énekes: George Michael. Ló: Michel Georges. Tér: Charles Michels. Még egyszer. Georges Michels... nem jó.

Azért olyan nagyon jól nem voltam. Azért úgy se.

– Vip, Cilly!

Ezen rég túl voltunk, néztük a sokadik Queen Street forgalmát, vagyis a Curzon Streetét, vagyis ahogy egy kis flaszteres utcán a taxik szinte szakadatlan áramlottak arra, és „Dady” medvéje ringatta a hintakosarakat, a famedve, motormeghajtással, és a hintakosárban gyerek ült. Ebédeltünk. Sütött a nap.

A Market sarki kis fogadóirodájába szállingóztak az agarat játszó, a korai madarak.

Ezt viszont most megint csak jó volt olyan távolból nézni!

– Mauryra visszatérve – mondta teli szájjal Topo, tányérja mellé ejtve egy adag chililit –, Mauryra, szóval, Cilly nem is tudja, hogyan értettem azt ott a gépen tegnap, ha jól emlékszem.

Ami engem illet, ezekre a körülményekre nem emlékeztem. Sőt egész koppenhágai ottlétem emlékei is kimosódtak. Mi volt velem az éjszaka? Na, mindegy, most már volt, ahogy volt, de Cilly arca érdeklődést árult el, tehát erről szó lehetett. Erről, hogy Maury állítólag gyakran hajtogatja: ő kétszer baszta meg az anyját.

– „Kétszer basztam meg anyámat”, mondja Maury – folytatta száját törölgetve Topo, de egyáltalán nem úgy, mintha a szavak mocskát tisztogatná le, ellenkezőleg, hogy a Nagy Maury, a Nagy Morny féltestvére még méltóbban tündököljön ezzel az elmeszüleményével –, méghozzá először, ugye, mikor apám belekefélt, így Maury, anyámba, ugye, az ősz várúr (Morny apja; így voltak féltestvérek ők), és fogalmam se volt, intézetben töltött inaséveim során, miért nem látogat anyám, idézet zárva.

És Topo újabb falatot tömött magába.

Cillynek új volt a történet.

Cillybe, most már tudtam, pillanatig se voltam szerelmes. Volt, ami volt (köztünk), nekem csak Catherine járt az eszemben. Megjegyzem, ő volt, ha nem is a Tirolean – vagy Tirolian? lásd Shepherd –, de esetleg az AUA, a bécsi BA, vagy nem tudom, mi, egyik irodavezetője, vagy efféle. Megkereshetem bármikor, tudtam – egy kis szabadságolás rám férne.

Persze ehhez tudnom kellett volna, mit pihenek ki. Vagyis mit dolgozom Londonban éppen, és a pihenő nem inkább örök áron megváltott nyaralóhelyen következik el, egy-két méternyire a boldogító földfelszín alatt.

Miért gondoltam hirtelen így a halálra?!

Nem értem rá ezen töprengeni, mert Topo folytatta.

– Maury „inaséveknek” nevezte azt az időt, előkelő intézet, árvaság. Nagynénje látogatta...

– Mint egy Graham Greene-regény – vágott közbe Cilly, de tapintatosan leállt, nem akarta megzavarni Topót.

– Úgy van, „utazások nagynénémmel”, idézet zárva. És hogy akkor Maury, ugye. Mornyt tizennyolc évesen ismerte meg. Már mint hogy ő, Maury volt tizennyolc. Amikor egy nyáron...

– Egy nyáron, hirtelen... – mondtam.

– Igen. De Cilly is hadd értse – mentegetőzött Topo. – Maury gyakran találkozott Jacques Guibert-rel. Aki belátogatott hozzá olykor. A másik féltestvére.

– Anyai ágon – mondtam magyarázólag Cillynek.

– Á, kezdem kapiskálni – mondta ő.

– Éljen, éljen – emelte poharát Topo –, félmagyar-féldán baráti találkozó a Mayfairben, nem inasévek!

– Morny apja, az ősz várúr tehát Madeleine Guibert-t kefélt meg, Jacques Guibert anyját – mondta Cilly, hátradőlt, ismerős alakján mindkettőnk szeme végigsiklott, ám sértőn kevés érdeklődést árultunk el, Topo is, én is, magam inkább a „Dady” medve gépies, mégis lelkesítő munkálkodását figyeltem.

„Dady” medve, ellentétben velem, legalább tudja talán, ha gépaggyal is csak, mit csinál.

Salátát kértünk desszertnek. Ettük.

– Igen, Morny apja... a nevek most ne térjünk ki... az akkor egyéves Jacques Guibert mamáját kefélt meg Párizsban, nem messze a Trocadéro kis temetőjétől, persze nem a pad alatt, és aznap hazarepült még Koppenhágába, ahol... mondom, még aznap este... nemzette Mornyt. Saját törvényes gyermekét, hogy így fejezzem ki magam – lengette meg a sárgászöld fejessaláta-levelt Topo –, a hitesejéjétől. Koppenhágában, Klampenborg satöbbi.

– Galopbanen – mondtam. És Rose jutott az eszembe.

Rozét ittunk.

Rose Or Nothing, Rose Or No. Vagy kis o-val. Lovak egész sora.

Mutattam a szemem.

– Nem, csöppet se ödémás – mondta Cilly. – Vagyis Maury anyja ilyesképp...

– Szép kifejezés, jelen esetben, az „ilyesképp” – vigyorgott Topo. – Maury ezt nevezte így. Amikor apja nemzette őt, amikor megkefélt Madeleine Guibert-t. Akkor baszta meg ő, azaz Maury, először az anyját.

– Jóisten – mondta erre azért még Cilly is.

Sportkocsi húzott el mellettünk, a Tygers Of (of) Pan Tang hard rock nótája, a *Speed-freak* bömbölt a rádiójából. Két lány integetett oda nekünk, azaz Topónak (azt hitték, Cilly velem van?), később visszatértek, leírtak két kört még, és a *Castle* lemezcég „Metal Killers” kazettája (CD-je?) lehetett meg nekik, mert ismertem ezt a sort, a Red Dogs jött, aztán a Saxon meg satöbbi. (*Working Late* etc.)

Nyányánná-krööőhaáhh.

– Nyányánná...

Akaratlanul elhörögtem ezt. Felhördültem.

– Ha, ha, ha – mondta Topo. – Azt azért nem tudom, Maury nemzését milyen hang-

jelenségek kísérték. És persze nem volt olyan se, mint a bűnügyi regényekben, hogy az akkor egyéves kis Jacques rájuk nyitotta az ajtót. Nem nyitotta rájuk.

– Ajtó mögött csinálták? – kérdezte Cilly.

– Aligha a Villa Guibert kertjében.

(Visszajöttek a lányok, Red Dogs. Ezúttal nekem integettek.)

– Vagyis – foglalta össze Cilly –, Jacques Guibert és Maury anyai révén féltestvérek, Maury és Morny apai ágon.

– Ez így van – mondta Topo.

Alibi libi. Alibi baba. Ilyen emlékeim is feljöttek. (Az éjszakámból. Az éjszakámról. Kint a Berkeley Square sötéteje, fényei.)

A „Dady” kora délutáni élénksége.

Mindent fordított sorrendben csináltunk. Most rendeltünk sherryt. És Cillynek tortára támadt kedve, a Curzon Streetről hozattuk át a pincéernővel.

(Még egy kör: Saxon.)

Olyanokat persze Cilly hiába kérdezett Topótól, hogy Morny és Maury apjának mi a családneve. Nem tudom, miért lett ez egyszerre olyan nagy titok.

– Nem D’Azaray – mondta Topo D’Azaray. – Nem állok ily mód rokonságban a fivérekkal.

Fura volt, hogy „a fivérek” kifejezésbe most már Guibert is beletartozott.

Holott mintha tudtam volna én ezt, régről, de honnét is? És Maury meg Morny igazi családnevét is.

A keresztnévüket, vicc, nem.

– Mi is volt Julien Renal nevének a keresztnéve? – kérdeztem.

– Te, fogalmam sincs. Ahogy az egész nő olyan jelentéktelen volt. Julien Renal válni akart tőle, mi több – tömte szájába a tortát Topo –, már válófélben voltak.

– Amikor a nő fejére esett Kaufschad.

Ez Cilly volt.

– Vagy a fejére ejtették.

– De nem a nő volt a lényeg, igaz? – kérdeztem. – Kaufschad a lókamionos balesettel kapcsolatban zuhant ki, igaz? Talán... hm?

– Csönd, te.

Bár magyarul társalogtunk. Azért csak elővigyázat. Utólag legalább.

– Kaufschad véletlenül esett ki, a hatóság ezt hathatósan hiszi – mondta még Topo.

– És így is van – mondtam nagy komolyan. – Így lesz.

– Reméljük, így lesz. Julien Renal – folytatta Topo – a Guibert neje miatt akart elválni. Erről Jacques Guibert-nek fogalma sem volt. Meglephette. Ráadásul együtt voltak valamennyien. Az Anarchist körül. Na, vén igazhitű, ne vágj olyan pofát.

Topo tudta, hogy én csak a nihilizmust tartom igaz hitnek. Mint bécsi író barátom, Catherine férje (férje?), aki azt írta? „Már a 2x2 is anarchia, csak az 1x1 nem anarchia, hanem a Semminek valami megközelítése legalább.” A kétszer kettő is anarchia, csak az egyszer egy nem anarchia.

Saxonos lányék eltűntek. Nem voltak rosszak pedig. A zenéik semmiképp. Dühítették az értelmiségieket, legalább. A hard rockkal.

– Maury a nyarakat is az intézetben óhajtotta tölteni – mesélte Cillynek Topo. – Ez apjának...

– És Morny apjának – mondta Cilly nagy okosan.

– ...persze, és Morny apjának némi többletköltséget jelentett. Személyzet satöbbi. De állta.

– Ha, ha, ha. – Ez én voltam most. Nem az ujjából szopta a Mauryt a Madeleine Guibert. – Jacques tudta, hogy Maury a féltestvére? És a papája, *Möszjő* idősb Guibert... tudta, hogy kakukktójás leledzik...?

A válasz megannyiszor nem, nem és nem – mondta, száját megint törölgetve, Topo.

– Az intézetben Madeleine Guibert látogatta Mauryt? – kérdeztem. – Mint a nagynénje?

– Olyasmi. Morny apja és Guibert apja, az idősb möszjő, ahogy te mondtad, szintén Jacques, úgy tudta, Maury az ő fia. Csak kimutattak valami korai idegballhét, epilepsziáshajlamot, efféle, amiből egy szó sem volt igaz... vagy ki tudja – mondta szemét lehunyva Topo. – És egy dániai intézetbe vitték. Morny apját különben úgy hívtuk, *Möszjő* Gauguin. Dánia, linkség, amatőr festő is volt.

– Isteni – mondta Cilly.

– Teltek a hosszú inasévek...

– És inasnyarak – mondta Cilly, ahogy kicsit, érződött, berúgott. Eltökéltem, megveszem azt a kazettát, a lányokét, az autósat. Van rajta egy Euthazánia... bocsánat, Eutanázia... bocsánat, Euthanázia című szám. Vicc, szintén a Tygers Pan Tang előadásában. *Euthanasia*, mint még délután kiderült. Hampsteadi lakásom felé gyalogolva (mert gyalog mentem végül! nekem a jármű, írta bécsi barátom, rabság, és nihilista nézeteit lelkesen vettem át rendre-másra) megláttam egy kirakatban (a kazettát), már walkmanezve, boldogan lépkedve közelítettem a (hampsteadi) Shepherdst, a Walkot.

De most még ott zártuk ebédünket, roncsai közt ott ücsörögtünk a Marketen. Az irodába már az első lófutamok közönsége szédelgett be, vagy csalódottan, cetlit elhajítva, jött ki emez-amaz alak.

– Guibert-t, a Jacques juniort – magyarázta Topo – ösztönösen is utálta Maury. Anyját viszont imádta. Begurult tőle, valahányszor odalátogatott a később már párizsi, ot-tani, környéki intézetbe. – Topo körülményeskedve beszélt, megártott neki a koktél, ami a rozéból, a sherryből és a bourbonból lett. Bécsi író barátom, akinek Catherine-jére egyre többet gondoltam, újabb alkoholszintemnek megfelelően, azt mondta mindig: „Olyanok vagyunk, mint egy üveg bourbon. Semmit sem tanultunk, és semmit sem felejtettünk.” Vagy: „Henyélem a papírt.” Nem „elrontom”, nem „javítom”. Ezt onnét tudta, mert ő is félmagyar volt.

Ez a „félmagyar” szó nagyon megtetszett. Bár az autós lányok visszatérését vártam volna igazából, figyelmesen hallgattam Topo történetét. Éppen ott tartott: egy ilyen nyáron, Maury tizenhét volt, Madeleine belátogatott hozzá, és Maury megerőszkolta.

– Akkor baszta meg másodszor az anyját – mondta Cilly. – Jóisten.

– Igen, csak azt nem tudjuk, mi történt aztán – mosolygott Topo. – Kitől tudta meg Maury, hogy az anyjával kefélt. Aligha tőle magától.

– Ki tudja – mondtam. – Madeleine részéről még ez lehetett a védekezés egyik módja. Megelőzendő a továbbiakat. Kérdés inkább, hogyan tudunk erről? Maury mesélte szanaszét?

– Azt hiszem. Éspedig azért, mert akkor már tudta, ki avatta fel. Maury még szűz volt, anyjával kefélt életében először – dőlt hátra ezúttal Topo. Nem volt sok elégedettség az arcán.

– Morny tudta, hogy öcsikéje van? – érdeklődött Cilly.

– Nem biztos, hogy öcsikéje – figyelmeztette Topo. – Bár, az igazságnak megfelelő-

en, Morny született előbb. Csak Maury mégis a bátyja. Mert az ősz várúr délelőtt csinálta őt... de ezt már mondtam.

– Jacques Guibert helyzete tiszta csak – számolgatott Cilly. – Ő a féltestvérek bátyja, idősebb náluk.

– Hát az ő helyzete – nevetett Topo –, ha így akarod, tiszta. Való igaz.

– Él még Madeleine? – kérdeztem.

– Nem – mondta elkomorulva Topo.

– Harmadik halott nej – hümmögött Cilly ittasan.

– Jó pár éve meghalt. De – intette le barátnőjét (nejét? nem tudtam) Topo – tiszta ügy volt. Repülőgép-szerencsétlenség. Egy kis Cessna zuhant le vele, a férjével és a pilótával.

– Ki volt a pilóta? – kérdeztem, mert a történetnek ezt a részét nem ismertem.

– Az ősz várgróf – mondta Topo. – Morny és Maury apja.

Valaki dühösen szökkent elő a sarki irodából, összegyűrte, a falnak repítette két fogadószelvényét.

Ez úgy-valahogy ennél szebb nem lehetett volna.

Metal Killers.

Kazettám címe. Mentem, az utcák így következtek: Abbey Road (Beatles! ilyen év is volt, centenáriumszerű), Boundary Road (kötelék? haránt irány? határ? nem tudtam hirtelen), a nagy Finchley Road (menjek moziba? volt ott egy Odeon Mozgó), következtek a vasútállomások (South Hampstead Station, Finchley Road Station, Finchley Road and Frocnal Station... ez a Frocnal olyan orvosszakértőien hangzott, úgy éreztem). Szép szakadékos pályatestek a mélyben. A hidak, felettük, magasan rácsozva, betonozva, vaslemezelve, rajtuk graffitik, rajtuk kosz, rajtuk rozsda, kopás. Minden kosz a pályatestek mellett. Ahová szem belátott. Graffitik, hihetetlen magasokban. Vasúti kocsikon.

Ittam egy kávé. Nem volt elég. Vettem egy üveg bort. Késsel piszkálgattam a dugóját, aztán visszamentem a Victoria Wines boltba, kinyitattam. (Szabálytalan, nem szabad, de húsz esetből tizenhétszer megteszik.) Eleredt az eső. Kaptatón haladtam, kicsit túl is szaladtam (bár minden összerímelni látszott) a „magasságon”. Sebaj, szerettem a Mount Vernont (orvosi kutatóintézet; ott; mennyi ráérzés).

Egy dologra nem éreztem rá csak (hogyan is érezhettem volna?). Topo azt kérdezte, búcsúzóul, ahogy Cilly kiment pisilni: – Morny üzenetét megkaptad?

– Miféle üzenetét?

– Na, hová mész most?

Vagy úgy, ez volt az. Morny szólt, vagy Morny szólatott. Az üzenet. Hogy hová költözzem át.

Vicc, ott felejtettem a sporttáskám a Berkeley Square-i lakáson. Annyi baj legyen.

Ha a Ladbrokes Handicap befutóját így tudtam volna, ilyen fixre. Mint hogy a tás-kát utánam hozzák. Vagy ízekre szedve a szeméten köt ki, egy kukásautóban netán.

Mentem a Frocnal (Frognal?) Streeten, felkapaszkodtam „Mount Vernon”-omhoz, a Hampstead High Street a kopottas fogadóirodából kiáramló népséggel fogadott, gesztikuláltak, egy Oscar Schindler nevű ló (nyergében a nagy ír champion, M. J. „Mick” Kinane, ejtsd „kinán”) nyert, ellenfele a favorizált Oscar volt. Vicc. Megteszed mindkettőt, „Oszkár”-rokonszenv alapján, az egyik 7/2, a másik 3/1, vastagon nyersz.

Nem voltam vastag. Kedvem se volt játszani. Úgy éreztem, egy életre elment ez a kedv. Nem Mauryék miatt. Mégis. A Hampstead High Streetről vissza kellett kanyarodnom, völgybe ismét, jobbra; ez olyan kedves a Hampstead-vidéken, ez a dombom-dombom. Doboltam magamban, bbom, bbum, a walkman metál killereire. A metál gyilkosai, gyilkos erejű (és sikerű) számok.

Metál killer, gondoltam. Cessna. Pár éve.

„Tiszta véletlen.”

A Guibert család emez ágának (ők a „Kis Ág” voltak!) megannyi tiszta históriája.

A hosszú intézeti inasévek.

Nem volt kétséges: az Anarchist Aristocrat Morny mellett Mauryval is jól választott. Ászt húzott. Már ha Maury feltehető kedélybetegségeitől eltekintünk.

Megérkeztem újabb otthonom orgonás kapuja elé. A cementjárdát barna foltok pettyezték. Apró, széllépett termések, levélkék. Fülembé bömbölt az UFO fájdalomosan vad gitárbevezetője (franc tudja a szakszavakat, mi az ilyesmi; nem „riff”, akkor mi?), és megsajdult a szívem. Szemem lehunytam. Csengtettem. Valaki előcsoszogott, hallottam csak, nem láttam még. Az öreg tulaj?

Jó lesz nyújtózni, végigdőlni. Mosdani egyet.

Nem volt semmi gond, ablakom előtt orgonabokor. Délnek nézett, a Thorlow Road felé. Mentem, sétáltam egyet. Zsákutcaszerűség volt, a forgalom számára feltétlen az, a Shepherds Walk.

– Mr. Guibert – szólított meg valaki. Megpördültem. Nem volt ez kérdés. Közlemény volt.

Morny? Nem, de szintén százkilencven, mit tudom én, Morny pont annyi-e, kilencven kiló, „metál killer” alak, bronz. Fehér ember. Selyemsállal, sűrke dzseki, csizma, mit-tudom-én bricsesz, mi. Fekete sapkája behúzva. Orra (egykorról) bezúzva. Lilás szemüveg, kétnapos fekete borosta.

– Bocsánat – mondta rögtön.

Most ő pördült egyet, távozott.

A zsákutcavég felé.

Honnan a csudából bukkant elő? Mintha a föld köpte volna ki. A lépteit se hallottam.

Fél hétre járt. Sötét felhők tették, hogy látni lehetett: ma korai lesz az alkonyat.

Lopiccolo jelszava: ne is gondold el, amit feledned kell. Hogy melyik állomás volt.

Nem mondom ki. Felejteni.

Álomtalan mély álomra ébredtem. Semmi osztrák légitársaság, semmi Maury anyja, újjból szopás. Nem is ittam pedig. Altatót se vettem be. Kilenc óra volt, mikor elaludtam, hajnalban ébredtem.

Járjunk egyet.

Mivel a Mount Vernont megmászni nem volt vissza-kedvem (visszajáról is megmászni), lefele kanyarodtam. Hallottam a mentők, a rendőrök szirénaszavát.

Nem érintett.

Így gondoltam. Semmi közöm hozzá. Nem is felém közeledtek. Miért tették volna.

Hampsteadben én még sose fogtam ki olyan helyet, hogy tisztességgel le lehessen látni Londonra. Le lehet, egyáltalán?

Most sem adódott ilyen szerencsém.

A széles Roslyn Hill úton haladtam, átmentem a vasút alatt (ez a vonal vezet a Nyugat-Hampstead elnevezésű állomásokhoz; teher? személy? ilyesmi), balra fordultam, tehát vissza a Finchley és a West End Lane felé.

Vissza kellett fordulnom olyan értelemben is, hogy: megint át, északnak, Londontól parányit el, a vasút alatt. Arkwright Road, ha jól emlékszem.

Nincs előttem a térkép. De annyit néztem, hogy ha lehunyom a szemem, nem (képzelt, valódi) arcokat látok, végképp nem pucér hölgyfenekeket, köldököket kis babos kendők felett magasan, más testrészeket, érdekes, képtelen vagyok (látni így, képtelen), nem. Térképet láttam a hunyt szemhéjak alatt, utcákat. Azaz látok, most.

Láttam akkor is.

Át a Finchley Roadon.

Lymington Road. (Frocnal v. Frogнал.)

Itt azért már feltűnt valami. Túl nagy volt az élenkség. A napszakhoz képest.

Lilásan-sárgásan, de alig világosodott csak a hátam mögött.

A mentőautók és a rendőrökcsik, minden jel szerint, ide igyekeztek az imént.

Nem engedtek át. A kordonon. Persze.

Elég sokan összeverődtek már. Az egyik (hagyjuk) Nyugat-H. állomás környékén.

Nem olyan rég volt, hogy én erre jöttem. Mi történhetett. Tegnap óta. Na ja, tegnap óta rengeteg minden, szinte akármi történhetett.

Nem volt akármi.

Elkattintottam a *Metal Killerst*. Nyakamba ejtettem a fej-fül párost.

Nem tudom, honnét jött a hang. Hol hallottam, kitől. Mit is?

Mondom, nem volt akármi. Amit.

– Fasírt lett – mondta valaki.

A vonat alatt, már nyilvánvaló volt. Azám, a sínek. A pályatest. Ahogy átjöttem-mentem alatta, kétszer is, kísértetiesen csendes volt. Hogyhogy az ember ilyet megérez?

Ezzel foglalkoznék?

Hamarosan megerősödni látszott (éreződött) ez az érzésem (ez a látszat). Kicsit minden összezavarodott.

– Nem tudták azonosítani.

Sok közöm nem lehet az ügyhöz, gondoltam, hazabaktattam hát, közben bekaptam egy szendvicset a fűrgén nyitó bodegásnál, ő tőlem hallhatta „az első részleteket”. Okosabb nem lettem.

Okosabb nem lettem akkor se, mikor üzenőmön kis „jegyzetet” (hang-) találtam, mennék moziba délután. Finchley-Odeon.

Megint egy furá megérezés tegnapról.

De nem a „Morny-II.-hapsi” várt ott.

Senki se várt. Le volt adva számomra egy boríték a pénztárban.

– Az Odeon-nyeremény – magyarázta a nő az üvegablak mögött. – Gratulálunk, uram.

– Aha. Pompás.

Nem is tudtam. Volt ez a pályázat. Én nyertem meg az Odeon-bérletet. Nem is pályáztam. Nem járok moziba.

– Megtekintheti nálunk rögtön a...

Sorolta.

– Megtekintem – mutattam –, ott.

Mert a falon, meg kint, *display*, is ott voltak, mit játszik a Finchley Odeon vagy mi. Nem beszélve a neontábláról, mely azonban most, hajnalok délelőttjén feketén komorlott.

„Hívja fel irodánkat, hadd köszönthessük személyesen.” Ez volt kiprintelve egy ékességes Odeon Centrum papírra.

A túlvégen megismertem az előző esti férfi hangját.

„Mr. Guibert.”

Ezt a két szót ugyanúgy mondta akkor. Így most is.

– Morny úr üzeni – mondta a bronztömb hangja –, a megboldogult Mr. Guibert ingóságaiért méltóztassék elfáradni, kéretik, a...

Így, ezekkel a kifejezésekkel.

Teljes tisztelet jele.

A cím a Berkeley Square volt.

Az a ház.

Az a lakás. Csak az előszobájából másik ajtón. Egy ilyen *nagy* lakás.

Sok mindent nem találtam.

Egy kis táska.

Nem volt utasításom, mit tegyek vele. Sportszatyrom is ott várt, belegyűrtem a táskát. A kicsit.

A megboldogult Mr. (inkább „möszejó”, nem?) Guibert-ét.

Volt egy fogadásom rá, kit találtak meg a Ny.-H. állomáson, fasírt alakban.

Miért éreztem, hogy a Potocki-dolognak köze van hozzá? Miért, hogy Guibert nyilván nem csinálta ezt csak olyan egyszerűen. A táska mellett alatosfiola hevert. A táskában kis kötélvéget találtam.

Mert most belekíváncsiskodtam már. Egy teli tárat. Fegyvert nem.

Más sem. Semmi irat. Ennyi. Egy kötélvég. Felkötötte magát, agyonlőtte magát? Elvágta a kötelet? Bezuhant a vonat elé? Potocki. Dúdolni kezdtem a „Felmászott a nyúl a fára” címetű dalt. Együtt ennyi – sok. Sietve távoztam a házból, a térről. Topóék már elutaztak, hallhattam. Nem volt kedvem visszatérni Koppenhágába. Táskámban nagyobb összegű készpénzt leltem váratlanul (nem is olyan váratlanul?), tegnap ez még nem volt ott.

Mi van, ha nem felejttem ott a táskám?

Nem felejtettem ott. Mármost tegnap.

Összeklappolok, mint a gólyakelepelés. A kedvenc mondásom.

A Victorián jegyet vettem Párizsba. Irány – életemben először – az Alagút.

De nem.

Helyibb érdekű vonatra szálltam. Kimentem Folkestone-ba. Lementem oda, mert volt egy csekély verseny, az utolsó füves ebben az idényben.

Egy Pistol nevű lovon elég tisztességesen nyertem. Egy Nyaka Kötele nevűn ennek felét elvesztettem csakhamar, majd egy Rose o' Glennen a többit.

Pizok gyász, ahogy az egykori akadálychampionból lett krimiszerző írta valahol. Egy ilyen nap volt ez. Másnap olvashattam, hogy Mr. Jacques Guibert holttestét azonosították. A halál körülményei tisztázatlanok, öngyilkosság történt, „foul play”-nek (umbuldának) nyoma nincs. A rendőrség a nyomozást folytatja.

(Nyilván: a francia szervek bevonásával stb. Erről nem szólt a hír.)

Ott volt Guibert fényképe. Hosszúkás, szögletes arc, mint Mauryé, szőke. Széles (oldalvást széles) homlok, kis bajusz a fanyar száj felett. Mauryéval ellentétben inkább

tudósarc. Fakó. Maury is fakó. Egyszer láttam, ha igaz. Lopiccolo elve. Elhajítottam az újságot. Lehunytam a szemem. Megnyugtató volt: utcákat láttam, térképet. Ha nekem ez kell.

Hajó vitt át Boulogne-ba, onnét másnap megcéloztam Párizst. Vonatom a...
...Lopiccolo elv.

Egy pályaudvarra érkezett. Felnéztem sorra a hidakra, a közúti hidakra, a pályatest fölért.

Megvoltak, szokásosan.

Tózsér Árpád

EUPHORBOS MONOLÓGJA

(miután Augustus neki is megkegyelmezett)

mitogramma-kísérlet

Pierre Corneille CINNÁ-jához

I MAXIMUS LOVAG ÍRNOKA, A BÖLCS EUPHORBOS, I. SZ. 13-BAN,
egy bor-, szőlő-, szilva- és körteillattól bódult szerdai napon, a borpincéjében, dionüszoszi hahotával jegyezte be a naplójába: még hogy Euphorbosnak is...! – szinte látom – folytatta az írást s az ivást a szamoszi Püthagorasz kozmikus harmóniáján köszörült logikájú s a rabszolgaságból csak nemrég felszabadított írnok –, látom az isteni Augustust (akit a történelem majd talán inkább „sunyinak” nevez, s nem „isteninek”), hogy a megbocsátás ceremóniája után hogyan öleli keblére (önmaga jóságától könnyekig meghatódva) az ellene összeesküvő, de általam még idejében feljelentett Cinnát, s teszi a majdnemgyilkosa kezébe fogadott lányának, a konspirációt kiötlő Emiliának a kezét, frigyüket maximus pontifexként is megszentelve, s hogyan jelenti ki (közben a szintén Emiliába szerelmes, de a történetek után hoppon maradt, csalódottságát a jóságos császár előtt viszont diadémként viselő gazdámhoz, Maximushoz fordulva): a kegyelem Euphorbosnak is kijár... az efféle megható végjátékokhoz az utóbbi időben a vén és szentimentális caesar egyre jobban ért. talán Plautustól tanulta, hogyan kell végül minden gonosznak kegyelmet s mellé szép feleséget adni. hol van már Euripidész fenséges komorsága, hol a Bacchánsnők színpada, melyen Pentheusz fából faragott maszkja helyett Gracchus frissen levágott s vérző fejét mutatták föl a nézők között ülő Orodész király előtt.

ma minden csak úgy történet, mintha történne, mintha a már tegnap s tegnapelőtt eljátszottat játszanák újra. Euphorbosnak is kijár... – a „kijár” itt olyan végszó, amelynek hiteles folytatását csak innen, e kerti verem sűgőlyukából mondhatom be, ahová biztos, ami biztos alapon bújtam a már fogatlan, de még mindig alattomos Octavius esetleges proscriptiója elől. a kegyelem engem is megillet hát (engem, kinek az állítólagos intrikája az összeesküvés szövedékében az állítólagos kegyetlenség rafiája volt), de jobb azért a monológ vermébe húzódnom, a dialógus közelharca számomra túlon túl veszélyes lenne!

2 LÁSSUK HÁT, KIHEZ IS VOLTAM ÉN TULAJDONKÉPPEN KEGYETLEN?

Augustus caesarhoz semmiképpen sem, s miért is lettem volna? ő nekem sohasem ártott, mit torolnék meg rajta?! az intrikus egyébként sem harcos, az intrikus filozófus, nem caesarok, hanem eszmék ellen küzd, én valójában egy eszméhez voltam (és vagyok) kegyetlen: e fura kornak a szellemét nem tudom elviselni. nem tudom elviselni, hogy köröttem minden olyan, mintha ripacsok játszanának egy dilettáns komédiában; ki nem állhatom Plautust, és ki nem állhatom ezt az egész mintha-kort, főleg a gazdámat, Maximust, a mintha-lázadót, s Cinnát a mintha-szerelmezt; számításukat az erkölcs vívódásának hiszik, és csak én látom, innen, a volt rabszolga és a sűgőlyuk mindent közelbe hozó távlatából, hogy vívódásuk mennyire hamis. igen, talán a szerelem műszere még működik mellükben, de az is hogyan?! Maximus Emiliába szerelmes, de nem neki teszi a szépet, hanem Cinna zavaros lelke tükrében lesi, hogyan komorul-vidul a leány arca az összeesküvés alakulása szerint, s ő mit igazítson a saját orcáján, szaván, a testtartásán, hogy Emiliának ő is olyan fontos legyen, mint Cinna. ó, bolydult gép, pályájáról lezöckent vasalt szekere világunknak, amely azt hiszi, önmaga mozgatja magát, miközben a képzelet fogaskerekét, amely egyedül képes a Mindenség tengelyébe akaszzkodni, kilöki magából csörömpölve. a képzelet, igen, a képzelet vérre menő játéka hiányzik ebből a hideg darabból, s minden más is, ami az ember nyomorú létéből kinyúl, s a világegyetem fensége felé mutat.

3 AUGUSTUS JELENETÉBŐL A SAJÁT-HALÁL MOTÍVUMA HIÁNYZIK,

ő mindig a mások halálának a tragédiájában játszott, sosem a magáéban, s így nem érinthette meg a szabadság, amely csak haláluk kiterjedésének választhatóságában részünk; kívül maradt a lélek végtelen térein, mert a halál nyitható kapujának még a kilincset sem fogta meg soha, s most, hogy a vénség szembesíti a véggel, most jön rá, hogy az önös élet s a hatalom elvakult akarása miatt nem volt szabad egy pillanatig sem.

4 S CINNA? Ő EGYSZERRE AKAR CASSIUS, BRUTUS, SŐT CLEOPATRA

Antoniusa lenni, de mindhárom szerepet ő maga írta, és magamagának írta, s így egyik sem haladhatja meg saját agyának s szívének méreteit. számára egyébként is minden egyszerű logikai művelet, az Emiliához kötődő szerelme is az; a feltételes ítéletek logikája szerint cselekszik: ha elveszejtem Augustust, elnyerem kezét Emiliának; mellékfeladat: a két tett ne látszódjon elő- és utótagnak, hogy az előbbi tettem fogható legyen Brutuséhoz. Cinna számára a történelem bonyolult számhalmaza lebontható a köztársaság és a szerelem két alapműveletére, s így örök időkre önmaga arányaira van ítélve; nincsen képzete az isteni mennyiségekről, a teremtés önmagát hatványozó csodájáról. hálás lehetek nekem, ki úgy voltam mellette Metellus az összeesküvés cselekményében, hogy Caesar életben maradt. Cinna merénye pusztá gyilok lett volna; s mi jól tudta ő mindezt, mikor azt mondta: vannak tán gyilkosok, de nincsen brutusi fajta! a brutusi fajtát éppen annak a találynak a tudata teszi azzá, ami, hogy van valami a nyomorú létünkön túl is, mi tetteinknek értelmet adhat.

5 DE AZ ÉRTELMESES TETT HELYETT TULAJDONKÉPPEN EMÍLIA IS

hamis szerepet játszik, pedig ő még leginkább lehetne e silány drámaautánzat Brutusa s Cassiusa is egyben. Cinnát úgy köti ágyékára, ahogy a lesbikusok szokták a szeretkezésnél a fából faragott falloszt. Emília férfiutánzat, s a jelmezéhez Cinna: kellék. s persze nem Cinnát szereti, hanem az emberméretű fallosz által elérhető bosszú kéjét. Augustus megölésével apja halálát akarja megbosszulni, de mivel lelke edénye minden más érzés számára csukott, a gyönyörű üres cratérban a bosszú féktelen akarásának gyöngye sem olvadhat föl. s félremotiválja tettét az az örök sértődöttség is, amit a nők afölött éreznek, hogy a fallosz időnként fel-fellázad eszköz-szerepe ellen.

6 E KÉPTELEN DARAB LEGSZÁNALMASABB SZEREPLŐJE AZONBAN

Maximus lovag, a gazdám, aki ékes szofisztikával hirdeti a tett felesleges-, sőt lehetetlenségét, hogy aztán ne várhasson tőle senki tettet. ő, ha tesz, csak a tegnapi érveire teszi rá a pecsétet, vágyaihoz nincs elég holnapi mersze, s én, ki vágya irányába tereltem kezét, akkor lettem a kezén kesztyű, mikor a mozdulása életveszély lett, mikor szánalmas intrikái hálóját már az összeesküvés fenséges pókja szőtte tovább. s végül, mikor Augustusnál bevádolt, talán már maga is hitte, hogy kezének gyilkos rándulása nem az övé, hanem egy rabszolgáé volt. úgy tett, ahogy

a symposiumok asztalánál tesznek a hozzá hasonló urak,
kik két kézre fogják a disznócsülköt, s a csülök zsírját
a rabszolgák e célra növesztett hosszú hajába törlik.

7 MARAD HÁT AZ ATARAXIA S A CARPE DIEM VIGASZA: AZ EMBER

lusta ebként hasal az ég és föld labirintusának a
nyílásánál, s várja a sötét kotorékból ki-kikukkantó
kövér vagy sovány alkalmakat. s jó dráma helyett
rossz filozófiát ír; a logika kerítéséről s a fizika
termőföldjéről szaval, s kertje fáin rendre középszer
terem. a vackorra ugyan azt mondja: aurea mediocritas,
s érnie, úgymond, kilenc évig kell, csakhogy érlelheted
a középszer akár kilencszer kilenc évig is, aranyalma
akkor se lesz belőle. de nemrég a Circus Maximus
arénájában egy balga keresztény az ugrásra készülő
s bömbölő oroszlán előtt a szokásos halálsikoly helyett
énekelni kezdett, s az oroszlánbögés s az emberi ének
különös dialógusában mintha a költészet új mértéke,
egy sohasem hallott szólam köszörülte volna a torkát.
persze ez még jóval a Cinna-féle komédia végjátéka
előtt történt. lehet, hogy azóta már poetria Sulpícia
is ebben a szólamban áriázik. ideje lesz önkéntes
száműzetésemből nekem is visszatérnem, s az irodalom
és szellem új műhelyeiben is illőképp tájékozódnom.

8 AZ UTÓBBI MONDATOKAT EUPHORBOS, MAXIMUS FELSZABADÍTOTT

rabszolgája, a költői lelkületű filozófus már nem
írta, hanem mondta, sőt voltaképp rikoltozta. azt is
mondhatnánk: óbégatott a derék írnok, ahogy a rómaiak
szoktak a boros amforáik mellett. de hangja Dionüszosz
baritonjából néha az eunuchok mutáló hangjába csuklott.

Mesterházi Mónika

TÖMEGSÍR

Feladtam minden szellemi igényt,
a tévét kapcsolgatom, kiürültem.
Reggel megtalált egy tollas ujjú
fehér galamb, most megtalált a kép.
Zöldbe takart múmiák közt a szagtól-
iszonytól ökredező rokonok.
Egy öregember, egy fiatalabb:

„Az arcát. Az arcát kéne látnom.
Nem emlékszem, milyen ruhát viselt.”
„Nincsen ezeknek arca. Nézze meg
a ruhát még egyszer. Tegnap a ruháról
tizenöt környékbelit megtaláltunk.”

ŐSZ, HALOTTAK

mintha az ég lobogna
felhő-rögös naplemente
hány halottat visz
megint a november

*

hason tarkó
hanyatt homlok
tekeregnek
a halottak

IN MEMORIAM

hűlőfélben *amíg*
szüksége találták
volt titkait *rám*
nézegetik *éltem*

Mosonyi Aliz

BOLTOSMESÉK

Szerelmezőgépek Boltja

A Szerelmezőgépek Boltjában annyiféle gép van! Kellentyűk, kínolók, tápolók, haslasztók, sápasztók, őrjítők, irgalmátorok, sorvasztók, senyvesztők, veszékelők, szűkölők, átkolók, zokogtatók, halolók, felejtők. Finom kis szerkezetek, nem romlanak ám el! Egyszer elindulnak, aztán csak járnak, járnak!

Finom Főzelékek Boltja

A Finom Főzelékek Boltjában halálos mérgeket lehet kapni. Ha valaki megvette a halálos mérget, vehet hozzá feltámasztó főzeléket. De csak akkor. Csakis akkor.

Bejáratok Boltja

A Bejáratok Boltjában mondja a boltos néni: – Mindig csak jönnek, jönnek, bejönnek! Nincs egy perc nyugalmam, meg még a huzat is, de csak jönnek, be, be, be! – Áruljunk akkor kijáratokat – mondja a boltos bácsi. – Kijáratokat? Azt már nem! Hogyan! – mondja a boltos néni. – Még csak az kéne! Még csak az! Öregségemre!

Komoly Tanácsok Boltja

A Komoly Tanácsok Boltjában föl-alá sétál a boltos, Doktor Sétamárta. Jönnek a vevők, kérdezik tőle, mondja meg, Doktor Sétamárta, hagyma vagy alma, titokban vagy tudottan, ébren vagy álomban, piros vagy fekete, ajtó vagy ablak, nyitni vagy csukni, foggal vagy körömmel, vajjal vagy mézzel, előbb vagy utóbb, ölelni vagy csókolni, életre vagy halálra. Sétál föl-alá Doktor Sétamárta, lehet, hogy hagyma, lehet, hogy alma, lehet titokban, lehet tudottan, lehet, hogy ébren, lehet, hogy álomban, lehet, hogy piros, lehet, hogy fekete, lehet az ajtó, lehet az ablak, lehet, hogy nyitni, lehet, hogy csukni, lehet foggal, lehet körömmel, lehet, hogy vajjal, lehet, hogy mézzel, lehet, hogy előbb, lehet, hogy utóbb, lehet ölelni, lehet csókolni, lehet, hogy életre, lehet, hogy halálra, menjenek haza szépen.

Hűséges János Boltja

A Hűséges János Boltjában mindig ott ül ő maga, a Hűséges János. – Mindig itt kell nekem ülni – gondolkozik Hűséges János –, nem mozdulhatok innen, tapodtat se.

Mert jöhet valaki, és azt mondja: Hűséges Jánosom! A titkomat rád bízom, megőrzöd? – Én megőrzöm – mondom én majd. És alighogy elmegy, megint jöhet valaki, és azt mondja: Hűséges Jánosom! A titkomat rád bízom, megőrzöd? – Én megőrzöm – mondom én majd. Hát ezért itt kell nekem ülni mindig.

Gazemberek Boltja

A Gazemberek Boltjában szép színes minden, szól a zene, lábujjhegyen jár a boltos. Nézelődnek a kék gazemberek, zöld gazemberek, piros gazemberek, „Milyen kellemes itt! Lopjunk valamit?” A boltos mosolyog, „Hogyne! Csak tessék, tessék, hölgyeim, uraim! Parancsoljanak!”

Kis Bácsi Gombos Boltja

A Kis Bácsi Gombos Boltja éjjel-nappal nyitva van. Százegy fiókban tartja Kis bácsi a gombokat, száz fiókot kihúz, minden gombot megmutat a vevőnek, a világ minden ruhájára lehet itt gombot találni, mégis van, aki a százegyedik fiókot is meg akarja nézni. „Az a fiók üres”, mondja Kis bácsi, és nem mutatja meg soha senkinek. Csak éjjel, ha egyedül van, akkor húzza ki néha vigyázva; az a fiók csillagokkal van teli, az ég csillagaival, és ha még jobban kihúzza, nagy fényesség, egy kicsit belátni a mennyországba, és hallani, hogy suttoznak az angyalok.

Régi Lekvárok Boltja

A Régi Lekvárok Boltjában üres lekvárosüvegek között egy kövér baba. Üldögélt az üvegek között, olvasgatta a címkéket. „Baracklekvár, 54”. Nem emlékszem – mondta a kövér baba. „Baracklekvár, 57”. Nem emlékszem – mondta. „Baracklekvár, 65”. Nem emlékszem, nem emlékszem. Semmire se emlékszem. Hová lett az én életem? Akkor talált egy üveget címke nélkül. Ezen még címke sincs – mondta a kövér baba, és beleszolgált az üres üvegbe. – Szerelem – mondta. Édes Sárika! Édes Párizs!

Ördög Bolt

Az Ördög Boltban ördögöt lehet kapni, hát mi más? Az ördögöket kalitkában kéne tartani, de egy se marad meg bezárva, az ördög szereti a szabadságot, ha lelakatolják a kalitkát, csak ráfúj a lakatra, és már kinn is van, ha meg kulcsra zárják, a kulcsot egyszerűen megeszi, és máris szabadon ugrál és énekel. Finomabb dalokat nem tud, hanem indulókat, azt igen, amikben lehet halihózni, hej! hej! hujj! hujj!, a szeme csillog, a patájával meg dobant, mikor ezeket énekli. Az ördögboltos fölállított egy nagy gramofont, sorra teszi föl a lemezeket. „Hallgassátok, kisfiam, a szép operákat”, de az ördögök csak hujj! hujj!, nyelik a kulcsokat, dalolják az indulókat egész nap.

A Beszélő Kutya Boltja

A Beszélő Kutya Boltjában túl egy rettentő nagy kutya a boltajtóban. – Tőlem nem kell félni – mondja a Beszélő Kutya –, én nem bántok senkit. Vagy ha mégis, szólok előtte. És nem ám, hogy Hamm, bekaplak! Most megeszlek!, hanem szépen, finoman. Úgy ennék egy kis hogyszívját. Hogy is hívják?

Gyémántos Gyűrűk Boltja

A Gyémántos Gyűrűk Boltjába beront három parókás rabló gyémántos gyűrűt rabolni. Lekapják a parókájukat, megvillantják a kopasz fejüket, visszük a gyémántos gyűrűket! Hanem a boltos nem ijedt meg, előkapott egy hirtelen hajnövesztőt, mind rájuk locsolta, rögtön kinőtt a hajuk. Az egyik szőke lett, a másik barna, a harmadik fekete, futottak, amerre láttak.

Megható Pirulák Boltja

A Megható Pirulák Boltjában bekap a vevő egy pirulát, és már könnyezik. Bekap még egyet, haj, haj, hajajajj! ez aztán megrikatja. Bekap erre még egy pirulát, szóljon a zene! Édes barátaim! Parolázzunk!

Bélyegek Boltja

A Bélyegek Boltjában válogat egy szomorú kis hölgy. – Itt a világ összes bélyege, tessék – mondja a boltos. Nézi a szomorú kis hölgy a világ összes bélyegét, sóhajt. – Csak ennyi van? Más semmi? – Elővesz a boltos erre még egypár bélyeget. – Itt van, ez itt elázott, itt van, ez itt elégett, itt van, ezt itt ellopták, itt van, ez itt elveszett. – Nézi a szomorú kis hölgy a bélyeget, sóhajt. – Ami nincs a világon, az nincs? Szépen kérem. – Szépen kéri? – mondja a boltos. – Hát akkor megkaphatja. Tessék.

Fél Pár Kesztyűk Boltja

A Fél Pár Kesztyűk Boltjába járnak, akik örökre összevesznek. – Kérünk egy gyönyörű pár kesztyűt – mondják. – Örökre? – kérdezi a boltos. – Örökre – mondják a vevők. Az egyikük fölhúzza az egyik gyönyörű fél pár kesztyűt, a másikuk a másik gyönyörű fél párat, és elmennek jobbra, balra.

A Csütörtöki Fazék Boltja

A Csütörtöki Fazék Boltjába bejött két vevő, csakhogy a csütörtöki fazék olyan csúnya volt, hogy nem akarta megvenni egyik se. – Nem, nem. Akkor inkább holnap főzők

levest. Vagy holnapután. – Nekem aztán mindegy – mondta a boltos –, de holnapi fazekam nincs, se holnapután. Ma vagy soha! – Akkor inkább soha – mondta az egyik vevő. – Inkább ma – mondta a másik. Ahogy ezt kimondta, a csütörtöki fazék átváltozott gyönyörű lányá. – Én a tiéd, te az enyém – mondta a gyönyörű lány –, levest pedig nem eszünk!

Milyen Mackók Boltja

A Milyen Mackók Boltjában olyan mackók vannak, amilyenek. – Mért, milyenek lennénk? – kérdezik a mackók.

Fényes Fotográfus Boltja

A Fényes Fotográfus alszik egész nap, a boltja be van zárva. Éjjel fölkel, kinyitja az ajtót. Cicc! cicc!, jöhetnek fotográfiára! Besurrannak a rozoga, kóbor macskák, bemásznak a kéményen át, leülnek szépen, várják, hogy a Fényes Fotográfus lefényképezze őket. Itt nem verekszenek, nem karmolásszák, tépik egymást, nem is nyávognak, csak ülnek nyugodtan, míg sorra nem kerülnek, míg rájuk nem néz a Fényes Fotográfus. Cicc! cicc!, az ujjával csettint, nagy fényesség, és már kész is a fotográfia. Nincs a Fényes Fotográfusnak fényképezőgépe, semmiféle masina nem kell neki, ő csak így fényképez. Cicc! cicc!, és gyönyörűek a képek, fénylik a macskák bajusza, fénylik a bundájuk, szikrázik a szemük, vihetik emlékébe a szép, fényes képeket.

Király Bolt

A Király Boltban minden aranyból, ezüsből meg gyémántból van, aranykoronák, gyémántos cipők, ezüstpalást, fényes kardok, hintó, zászlók, és a száműzött királyoknak gyémántos kis rádió, amiből halk, vizsgáztató zene szól éjjel, mikor a száműzött király nem tud aludni.

Az Öreg Barátnék Boltja

Az Öreg Barátnék Boltjában füttyörészik két kövér kisasszony, és belenéznek a meszelátó csövecskéjükbe. – Én a jövőbe látok – füttyörészik az egyik. – Csupa jót látok. – Én látok a jövőbe – füttyörészik a másik. – Csupa rosszat látok. – Nélkülem semmire nem mész – füttyörészik az egyik. – Nélkülem nem mész semmire – füttyörészik a másik. – Ezen nem fogunk összeveszni – füttyörészik az egyik. – Ezen nem – füttyörészik a másik.

Egy-Két Percre Boltja

Az Egy-Két Percre Boltjában csak egy-két percre lehet bemenni, mert aki egy-két perc múlva nem jön ki, az aztán kövér lesz. Az aztán? Hát aztán?

Édes Beszélgetések Boltja

Az Édes Beszélgetések Boltjában álldogálnak a kis marcipánok. Édes bácsik, édes nénik. Nézik egymást édesen. – Töpörödik, édes bácsi! – Töpörödik, édes néni! – Beszélgetnek édesen.

Életrevaló Fánkolt Boltja

Az Életrevaló Fánkolt Boltjában lélekszítán léleklisztet szítál a pék, abból süti a fánkolt. Hanem a cukrot hol elfelejti, hol nem, hol tesz bele, hol nem. Jönnek a vevők, kérdezik: Keserű fánk az élet? Vagy édes? – Én azt honnan tudhatnám – mondja a pék. – Meg kell venni, meg kell enni. Abból megtudhatják.

Emlékek Boltja

Az Emlékek Boltjában minden este összesöpröget a boltoskisasszony. Összesöprögeti a port, egy zacskóba tölti szépen, a zacskóra ráírja A MAI NAP EMLÉKÉRE, és dátumot is ír rá pontosan, és beteszi egy fiókba, és a fiókra is ráírja, A MAI NAP EMLÉKÉRE, és oda is dátumot ír, pontosan. Ha jönnek a vevők, és valamit venni akarnak, valami szép emléket, egy szép nap emlékére, a kisasszony csak kihúzza a fiókot, pontosan azt a fiókot, és előveszi, tessék, kérem, EGY SZÉP NAP EMLÉKÉRE, a nap porát.

Rába György

JÓ TÜNDÉREIM

Sokan voltak bizony
 azt mondják az első kettőre hasonlítok is
 a kopaszodóra inkább mint a hosszú hajúra
 útravalókat adtak a választalan határban
 az előbbi példájára összesodort törölközővel
 dörgölöm ma is szárazra vizes hátamat
 az utóbbi békített meg nem-szeretem de hasznos
 itallal-étellel kamillatea főzetével parajjal
 jöttek sorban a többiek szikárok testesek
 varázsrajzokra tanított egy ösztövért nőnemű
 az ábrákból azóta is mindenkivel
 kölcsönösen kitaláljuk egymás gondolatait
 a réveteg ősz a csapzott garabonciás
 földünkön tán csak fél lábát vetette meg

de a bűvös ábrákkal haló poraiból
egy életre hű társakat támasztott nekem
a konya bajszerű messze merengőt aki mégis
orron koppintó beszédre bírta a tapinthatót
majd a mámorosan kornyadozót ő viszont
titkoknak ajándékozott alakot nevet
gyerekjáték lett a magam erejéből szót értenem
az életében fájdalomából bűvészkedővel
ám a legfőbb jótéteményben az részesített
aki királyának tisztelt boldog
alattvaló tükrében az idők egyszeri urát
noha csupán néhány évszakváltásig
hiába uralkodásra születni kell
s mivel egy csipet tündér mindenki lappang
most már nap nap után egymagam varázsolok
ismerem a teljes hétig boldogító mosolyt
a zarándokéveken át elkísérő mozdulatot
tudom a másik égbolt jégesőjét oszlató szót
jeleimből egyszer valaki még rokonára lel

AZ ALAKOSKODÓ TENGER

Én megrögzött szárazföldi rágcsáló
reggeltől estig ácsingóztam a tenger után
vonzott az elképzelt beláthatatlan
ha bármi végtelen egyáltalán képzelhető
izgatott a hullámok tajtékzó duhajkodása
oktalanul haragosnak mondott zúgása
mélyvizek titokzatosnak vélt ezer kútja
ezért Anconába menet a vonatból
fanyalogva sandítottam az éppen sima Adriára
toppantottam a nápolyi öbölben *A nous deux maintenant*
aztán Capri felé aggasztott a *motoscàfo* ugrándozása
s amikor lelkesen tengerre néző szobát kértem
Amalfi szállodájában egy álmatlan éjjelen át
átkoztam mert ötpercenként ablakomba harsogott
így persze a szennyes habok émelyítő látványa
Velence bűzös hínárszaga már kritikámat igazolta
de a tenger és én című nevelődési regényem
nem csal-e szádra fitymáló mosolyt
a történeten gúnyolódnod most rajtad a sor
amíg egyszer rajtad is majd más mulat

TÁVOLBALÁTÓ

A látogató a szobába lépett
megnyomta távirányítón a gombot
döbbszent szemem előtt azóta bomlott
fogolymentben vonulnak a képek
cikázásukat megállítani
többé nem az én tisztetem hajdani
kifakult énjeim még hegymentnek
botorkálnak és kiegyenesednek
s már iramodnak is föltarthatatlan
tucatnyi cserélt vásári alakban
arctalan ki jégcsúszkán ostorozza
a lurkót hogy gipszcsizmába bujtassa
s jön véget nem érő had légyfogó
papíron vergődve földönfutó
használt elfeketedett gyufaszál
vállik ki közülük ez is vagyok
váltóláz perzselte emberi kár
tüzet alá felebarát rakott
s a lelki látás elektronikája
mellemből vetit ki egy madarat
érkezésére mintha fészke várna
repedve a magasságokba csap
burukkolva egyenszínűbb szerény
ívelésű szárnycsapással kereng föl
a puritán ég üres tenyerén
sóvárgásból a társ vagy sejtelemből
s a néző már hol tobzódtak a formák
zsibongtak színek csak szürke csíkot lát
de még ez a látvány is kifehérül
hol a szerelő képet adni végül

Utassy József

A HOLDRÓL NÉZVÉST

A naprendszer harmadik bolygója,
ez a levegős,
emberes égitest,
innen,
a Holdról nézvést,
olyan lakályos planéta,
légiés,
bársonyos
és vizes.

De szálljunk csak alá!

A sivatag majd fölmutatja gyermekét,
kinek napjai pillogással telnek,
riadalmas két óriás szemét
beköpi a legyek, a cecelég,
göndör hajában zszizsegnek a tetvek:

a sivatag majd fölmutatja gyermekét,
kinek napjai pillogással telnek.

Vagy nézd egy másik ország kölkeit!

Hasuk puffadt, szemükben vád, iszony,
rágják mandarinocska ökleik,
halál xilofonoz bordáikon.
Apjuk, anyjuk tekintete beretva.
Szemmel ölnek. Eleven két keresztfa.

Ám nézz a boldogokra is, akikre
a kék öröm égboltja ráborult.
Élnének, de idehozták nyakukra
a förtelemmel bagzó háborút.

A háború fenségünk dönti romba.
Valahol mindig dörögnek az ágyúk,
hol itt, hol ott hull hó helyett a bomba,
valahol mindig győz: egy agyalágyult.

Kotász Zoltán

CSALIT

Miért van az, hogy a gyerekkoromra alig emlékszem? Május végétől kora őszig a határban csatangoltam, gondtalanul, kényelmesen, az idő múlásával mit sem törődve. A határban? Nem, nem is a határban – csak a kertben, a dombon (egy korábbi, téli eset kapcsán Szomorú Szánkódombnak neveztem el) és főképp, leginkább: a csalitban. A határhoz a szomszéd ház is hozzátartozott volna, oda azonban nem merészkedtem.

Nyár volt, mindig csak nyár volt; s én mezítláb kószáltam örökké alakuló, képlékeny tervektől részegen. Állatokat figyeltem, gyümölcsöt szedtem, agyagot bányásztam, botot faragtam, búvóhelyet építettem. Köveket hajigáltam, bogarakat gyűjtöttem – alkonyattájt pedig üres hordók takarásában apró tüzet raktam, s áldozatul odavettem a cakkos szárnyú barna lepkéket. Ha semmi más nem jutott eszembe, csak hanyatt dőltem a fűbe, s behunyorogtam az örökizzó napba. Vártam, hogy a természet szórakoztasson és becézzen.

Ilyen várákozásra persze nemigen volt szükség. A kertünk végén kezdődő üres és gondozatlan telek, ez a jelzés nélküli földdarab – gazdáját soha nem láttam – valóságos dzsungelként tombolt. Alacsony fák, magas cserjék, kapitális gizgaz, s tetejébe az egészét átfonó virgonc kúszónövények. Aki behatol, mintha barlangban járna. A csalit állandó csábítás; valami rendre alakul, készülődik a mélyén. Itt tenyésznek például a gombák. A gombák olyanok, akárha húsból volnának! Na persze: dögevők. Minden rendes növény zöld, zöld, és napfényre vágyik, a gomba ellenben korhadékon, mások nyirkos maradványain él, elbújik, és sápatag puffasztja magát az aljzatban, az avaron, gyökerek tövén... Sunyi, élőködő kalaposok. Micsoda élvezet egy gombát meztelen talppal leleplezni! Lábujjaim széttranszírozzák a hűvös testet; a növény szétesik, kibuknak a spóratartó lemezek, felhasad és szétrongyolódik a törzs, a kalap bőre, kipréselődnek a nedvek... Világfelfordulás! Világfelfordulás, ahogy a titkok hiánytalan napvilágra jönnek! A gombákat tehát széttapostam, majd undorral keveredő élvezettel figyeltem, ahogy ragacsos levük rátapad, rászárad a bőrömrre.

A dzsungelben, a csalitban mégsem a gombák a legérdekesebbek. És nem is a kőbor macskák, az ismeretlen csontok vagy a kiselejtezett, behajigált használati tárgyak. A csalitban maga a csalit érdekes. A sűrű televény, a párás levegő, a hűvösen árnyékos és a váratlan napfoltos részek vad váltakozása. Az, hogy néha utat kell törnöd magadnak, hiszen a vadsóska indái elakasztják tagjaidat, törzsed... Akadályoztatás, ami azonban nem komoly; az ember csak megrántja a vállát, kavar a lábával, suhint a kézfejjével – s továbbmegy. A szövevény nem kíván többet, mint hogy egy kicsit foglalkozz vele; ismerd ki, és szelidítsd magadhoz, miközben ő is rajtad hagy kevéske nyomot. Horzsolások, amelyek alig mennek túl a simogatáson, és valójában csak növelik kedvedet a csalitához. A csalit tehát engedelmes, sőt kifejezetten barátságos; kívül kusza, riasztó arculatával rettentí a kíváncsiskodót, belül viszont sátorként óvja a bizalmába fogadott hódítót. A csalitban, ha erre szottyan kedved, akár le is vetkőzhetsz, s úgy, meztelenül kúszhatsz-mászhat, aztán nyugodtan fölkapaszzkodhatsz az ecetfára, és onnan, ágak magasából pisilhetsz a páfrányok közé. Senki nem vesz észre, és senki nem szól rád.

A csalitban jó. A csalit ezért folyamatosan csábít, kecsegtet, szippant magába – ehhez az érzéshez csak hosszú évek múltán tapasztaltam hasonlót.

Ezen a délelőttön viszont úgy gondoltam, hogy a lábtechnikámmal foglalkozom. A Meredek Kónél gyakoroltam, passzolgattam a rongylabdát. A Kő széles, sima oldaláról visszacsorgott a laszti; persze ehhez jó nagyokat kellett belebikáznom. Már épp fontolgattam, hogy csomózok a szétlazult focin néhányat, amikor a szomszéd házból oda-jött egy kislány, és megállt mellettem néhány méterre. Nem hagytam hát abba, inkább még nagyobbakat kúrtam a szerbe.

A lány nézte egy darabig, hogyan erőlködök a lifegő rongykupaccal, aztán megszólalt.

– Nálatok is arról beszélnek, hogy háború lesz? Nálunk otthon mindig arról beszélnek. – A dombon túl, a szomszéd tömbben több gyerek is lakott, de beszélőviszonyban csak Melanie-val álltam közülük.

– Igen... Háború lesz, és Parákék lesznek az ellenség.

Melanie elgondolkodott.

– Azért, mert tavaly megverték a dombon?

– Nem...

– Pedig nagyon megverték; emlékszem, belenyomtak a hóba, és nem tudtál belőle felkelni, és lila maradt utána az arcod...

– Nem! Nem azért! – Abba hagytam a rugdosást. – Mindjárt elmagyarázom, miért lesz háború. De előtte mutatok valamit.

Elindultam a csalit széle mentén, Melanie tétován követett. Egy széles lapulevél takarásából kiemeltem a kincset, a bizonyítékot, amit még előző délután törtem és rejtettem el. Valamikor régen, nagyon régen a csalit rendes kert lehetett, a széléhez rózsákat ültettek, a rózsák itt-ott, elvadulva és terebélyesen ma is virágoztak. Odaléptem Melanie-hoz, és a tüskék közé mutatva magyarázni kezdtem.

– Én fedeztem fel. Eddig nem talált senki sem ilyet. – A tüskék között bogár kapaszkodott a szárba. – Nagyon ritka lehet. És a színe miatt nehéz észrevenni. Imádkozó Lovagnak neveztem el... Tudod, a felfedező nevet adhat annak, amit talált. Attól fogva mindenkinek úgy kell hívnia. – A rovar hátsó lábaival kapaszkodott a szárba, miközben az elsőket, a levegőben, összetette maga előtt. – Ez nem az első felfedezésem. Több különleges gombát találtam, aztán őskori csontokat is...

– Meghalt? – Melanie a bogárra sandított.

– Azt hiszem, igen. Tegnap ugyanígy ült.

– A rózsát nekem adod? A bogár nélkül...

Rövid töprengés után levettem a bogarat, és odaadtam a rózsát.

– Az Imádkozó Lovag nem kell?

– Undorító!

Gyorsan becsúsztottam a Lovagot ingem zsebébe. Lehet, hogy Melanie most azt gondolja rólam, kizárólag csak bogarak, gombák, csontok érdekelnek?

– Ha majd nagy leszek, feleségül veszek.

Két elkerekedő barna szem.

– Tényleg?

– Igen.

– Megígéred?

– Megígérem.

Egy fiú jelent meg fölöttünk, a dombon, abból a házból, ahol Melanie is lakott. Ész-

revette, hogy a csalit szélénél beszélgetünk, felügetett a lejtő legmagasabb pontjára, csipőre tette a kezét, és lekiabált:

– Három macska, tizenegy varjú, kilenc döglött légy! Jó gyerek légy!

Úgy csináltam, mintha nem hallanám.

– Jó gyerekek!

Lakita Gál idősebb volt nálam, talán fél vagy egy évvel, ám alacsonyabb, s feltűnően cingárabb is. Nem féltem tőle.

– Szerelmesek! Sze-rel-me-sek!

Melanie fintorogva maga elé nézett.

– Gál a legbutább gyerek, akit ismerek.

Lakita mellett ekkor megjelent egy másik, fehér atlétát és lompos, térdig érő nadrágot viselő fiú. Azonnal felismertem: Szokol Simi. Lehet, hogy Szokol nem volt olyan buta, mint Lakita, viszont magasabb és erősebb volt nála.

Nos... Haza is szaladhattam volna, vagy akár gyorsan be a csalitba... A csalitba nem jöttem volna utánam; Parák korábban ott belelépett valami tüskébe, tüskés ágba, szörnyű hatalmasra dagadt a lába... Azóta a Parák-gengből mindenki kerüli a csalitot; még Melanie is, pedig ő nem tartozik hozzájuk, és lehet, hogy nem is a tüskétől fél, csak a nyirkos levegőtől, a csigáktól, a félhomálytól... Nem tudom. Szóval... A csalitba... Vagy haza... Nem! Nem mozdulok innen semerre!

Lakita és Szokol időközben odaértek. Kicsit csodálkoztak, hogy nem futottunk el.

– Verjük meg őket. – A cingár Lakita minden második szava ez volt. Verekedni.

– Nem. Lányokat nem verünk.

– Akkor csak az indiánt.

Parák és a bandája indiánnak hívott. Simon eltöprengett a javaslaton.

– Először is... Megkötözzük a foglyot. – Odalépett mögém, hátrahúzta két kezemet, és matatott körülöttük egy kicsit. Mintha hurkolna. Kötél persze nem volt Siminél.

Melanie odébb ment, lekuporodott a Kő tövébe. Tüntetőleg előretettem és összefontam a karomat.

– Hé, mit csinálsz?! – Lakita próbált visszaerőltetni az előző helyzetbe. – Meg vagy kötözve! Fogoly! – Aztán megint rákezdett. – Verjük meg!

Simon figyelmét közben más kötötte le. A labdámat babrálta; undorral emelgette, forgatta, végül az egyik kikószált szárnál – gatyaszárnál – fogva megpörgette, és medrek ívbén a házunk túloldalára küldte.

– Jobbat tudok. Csókolózni fognak. Megcsókolóztatjuk őket!

Gál máris intézkedni kezdett.

– Gyerünk! Menj oda, és csókold meg!

– Nem megyek sehova.

Lakita lökdösni kezdett Melanie felé.

– El vagy oldozva, induljál. Ha nem csinálod, megverünk!

– Hagyjatok békén.

Igyekeztem félrenézni. Szokol arca azonban elébem került, vigyorba szaladt, és növekedni kezdett. Hirtelen a fülemhez hajolt.

– Megverünk...

Éreztem, hogy hamarosan sírni kezdek. Melanie el fog szaladni, engem pedig megvernek. Talán... Talán ha valami csúnyát mondanék... Ha hirtelen valami nagyon csúnyát mondanék... Hangosan... Akkor... Talán el lehetne kerülni... Vissza lehetne fojtani...

– Hülyék... Gyávák...

A szemem könnybe lábadt, Szokol és Lakita alakja lágyan szétmosódott... És akkor valami cuppant az arcomon.

– Nem, nem! Nem jó! Ez csak puszi! – Visító, méltatlankodó hang, Lakita. – A csóknál egymáshoz kell nyomni a nyelveket!

– Igen, a nyelveket! Nyújtsátok ki a nyelveket!

Melanie arca tisztult ki az orrom előtt; már ki is nyújtotta a nyelvét. Én is engedelmeskedtem. Szokol és Lakita felvillanyozódva kurjongattak.

– Gyerünk, rakjátok össze!

Odaérintettem a magamét, ám rögtön vissza is kaptam a fejem.

– Nem jó! Nem jó! Hosszabban kell összetartani! – Szokol odébb lökte Lakitát, így jobb látószöghöz jutott. – Összetartani!

A nedves, ragacos, széttaposott gombák jutottak az eszembe... De azért újra odanyomtam a nyelvem.

Lakita vigyorogva dörzsölte a markát. – Most átmásznak a láthatatlan bigyók, és Melanie-nak gyereke lesz! Szét fog repedni a hasa!

Nem bírtam tovább; keserű nyál gyűlt a nyelvem alatt, köpnöm kellett. A nagyja, sajnos, a lábamra sikeredett.

– De jó! Leköpte magát! Az indián leköpte ma...

– Szevasztok. – Parák jelent meg, kezében bot, fején fura sapka. Néhány számmal nagyobb, imbolygó, szemellenzős vasutassapka. Úgy tűnik, a többiek sem vették észre az érkezését.

– Mit csináltok itt?

Parák volt a banda vezére, bár Szokol Simi néha fellázadt ellene.

– Összehoztunk két jó gyereket! Éppen szerelmeskedtek!

Dél felé haladt az idő, alig lehetett árnyékot látni. Parák sétálni kezdett, fel-alá, komótosan... Aztán, egészen váratlanul, fölfújta az arcát, és dühöset rikkantott. – Szétválasztani őket! Hülyék vagytok!

Simon gyorsan elrántott Melanie mellől.

– Ezek itt ellenünk szövetkeznek! Ti meg hagyjátok?!

Lakita megpróbált közbeszólni.

– Melanie-nak gyereke lesz...

Parák oda sem hederített. Terpeszbe állt, ahogy egy vezérhez leginkább illik.

– Megtiltom, hogy többé találkozzatok! – Botjával előbb rám, aztán Melanie-ra bökött. – Melanie... Melanie áruló!

– Vigyük haza...

A kert ugyanis idegen felségterület volt. Egészen pontosan: az én területem.

– Hazavisszük. – Parák ezúttal elfogadta a javaslatot. – Fogjátok meg!

Ezt ugyan már későn mondta. Melanie, aki egyébként is közelebb állt a csalithoz, lépett néhányat, s már bent lapult a sűrűben. A gengben zavar támadt, Szokol mellől nekem is sikerült a dzsungelbe vetődnöm.

Parák tehetetlenül hadonászott. Jobb híján Lakitát vette elő. – Még egy lányt se tudsz elkapni?

– Menjünk utánuk! – Simi persze tudta, hogy javaslata kellemetlen és felkavaró. Simi szeretett mások gyenge pontjaira rámutatni. – Menjünk utánuk, Parák!

– Nem megyünk sehova. Majd elkapjuk őket, ha előjönnek. – Ezt oda is kiáltotta felénk. – Még elkapunk titeket! Csak várjatok!

Ám nem úgy festett a dolog, mintha az elkapásunkra készülődnének. Mindhárman nekiindultak a lejtőnek, miközben Parák még mindig Lakitán gúnyolódott. Fojtott beszédük érthetlenné vált, majd elhalt. Hazamentek ebédelni.

Megvártuk, míg a geng elporoszkál, s csak aztán bújtunk elő. Melanie a kavarodásban elvesztette a rózsáját, segítettem neki keresni, eredménytelenül. Győzködtem, hogy még rengeteg hasonló rózsát tudunk szerezni; akár százat is, csak le kell őket törni. Egyszerű aratás...

Melanie is elindult a lejtőn. Elővettem zsebemből a Lovagot, nézegettem – az egyik mellső lába már hiányzott. Megdörzsöltem a testét, szárazon szétporlott. Melanie félúton járt, lassított, és megállt.

– Még nem mondtad el, hogy miért lesz háború...

– Nem tudom. Majd megkérdezem apukámat.

Hazamentünk.

Csengery Kristóf

KÉT HANG A SORSRÓL

– Nem vár. S ha mégis várna, aligha fog most már odúból elcsalogatni. Ha indulni kell, hát majd, ha visznek.
Elvagyok addig is itt: ahogy, úgy.

Hogy? Hogy *nem*. Úgyhogy... – Lám, cinikus: megint szót szóval élveztetsz! Sose szégyeled?
Magadhoz nyúlsz, ha a szavakhoz,
hisz betüből vagy, a szél is átfúj

rajtad. Nem is: közted. Közöd – az van! A semmi: vonod ki, még mielőtt magad szelíd hozamként összeadnád
bármivel itt. Vagy a pontosabb szó

ismét a véres penge: a „bárkivel”?
Kár is tagadnod. Csak lemaradni, csak nem járni ott a többiekkel,
merre az élet az életért él:

jelszód lehetne, adni jelet ha kedv benned adódnék. Többnyire nincs adás adódon – vagy ha van, az is csak köztes idő. Jeled így: szünetjel.

HATLÁBÚ KÖLTÉSZET

Lehetne bár céltudatos
tevékenység a versírás!
Ki tempósan tisztára mos
egy ablaktáblát, hogy kiláss,

mutathatja: fönt kezdtem el,
itt tartok, ott lent fejezem
be. Míg dúdol, nem vesztegel
gumikesztyűs keze. Te sem

örülsz, elakadván a nyelv
beszennyeződött üvegén.
Munkálkodnál – ha volna – terv

szerint: a kezdet kezdetén
tisztázva, meddig s merre mégy.
De maszatolsz csak, mint a légy.

Vajda Miklós

KIRAKATPER, CSALÁDI HÁTTÉRREL

„Drága jó Rákosi Mátyás!” – Bajor Gizi levelei

A történet akkori mértékkel nem mondható szörnyűnek. Egy propagandacéllal indított politikai kirakatperről van szó; a vád abszurd, a tanúk és bizonyítékok hamisak. A politikai cél a polgárság megfélemlítése. De nem végeznek ki senkit, a kihallgatási módszer inkább csak durva kényszerítésnek nevezhető, és a levelek végül elérik céljukat: kiengedik a börtönből, bár csak ideiglenesen, azt, akinek érdekében íródtak.

Negyvennyolc év múltán visszatekintve a történet nemcsak azért megdöbbentő mégis, mert egy teljesen naiv, a politikától távol álló asszony meghurcolását dokumentálja, hanem mert két főszereplője a korszak zseniális szupersztár-színésznője: Bajor Gizi, és a hatalma teljében álló diktátor: Rákosi Mátyás. Közös történetükben egy nagy művész és páratlan ember az önzetlen segítségben odáig megy, hogy megalázkodik egy tömeggyilkos előtt, aminek eredményeképp kivételes kegyként ideiglenesen szabadlábba helyeznek egy hazug váddal bebörtönzött asszonyt, és fiát megtűrik az egyetemen.

Efféle helyzeteket gyakran produkált már a történelem, de ilyen bőségesen, több oldalról dokumentált esettel ritkán találkozhatunk. A könyörgő és hízelgő levelek, a margóikra firkált megjegyzésekkel és utasításokkal s az általuk generált jelentések és belső referátumok bevilágítanak a kommunista diktatúra gépezetébe és lélektanába. Látjuk a hatalmon lévők cinizmusát, látjuk, ahogy élvezettel labdázunk az emberi sorokkal, és megjártsszák – ez is része az élvezetüknek –, hogy őket is köti a törvény. Látjuk, ahogy az apparátus kiszolgálja a piramis tetején álló diktátort, földobálja neki a labdákat, akár valami zsonglőrcsapat. A színész tudja, hogy elsősorban a hiúsága felől közelítheti meg a diktátort. Elszántsága, konok kitartása, naivitásnak álcázott erőszakossága megdöbbenő – a segíteni akarásban messze túlmege az elvárhatón, de szinte még az elképzelhetőnél is. A levelek megindító érvelése és taktikázása a kislányostól a rajongón és politikai naiván át a nagy művésznő göggyéig és a követelő szennvedőig terjed – páratlan emberi megnyilvánulások a maguk nemében, főleg, ha meggondoljuk, hogy a leveleket nem is közeli hozzátartozója, hanem volt férjének harmadik felesége érdekében írta. A diktátor jó ideig hagyja instanciázni, könyörögni a színésznőt, nem reagál, de közben tájékozódik, referáltat magának, gondosan előkészíti a maga jelenetét, amikor majd nagyúri kegyet fog gyakorolni. Szerepel még a főideológus és népművelési miniszter: Révai József, és két igazságügy-miniszter: Ries István, majd Molnár Erik; egy ÁVO-s alezredes-igazságügyi államtitkár: Décsi Gyula; egy ÁVO-s ezredes és jogászfígura, akkor osztályfőnök az igazságügy-minisztériumban, Kádár idején majd (mert cinizmusból akkor sem lesz hiány) a Szerzői Jogvédő főigazgatója: Timár István. És föltűnik, érintőleg, egy elsőéves angol–francia szakos bölcsészhallgató, a meghurcolt asszony fia. Ez én voltam. A meghurcolt asszony pedig özvegy édesanyám.

Mindenekelőtt, Bajor Gizi. Keresztanyám, apám első felesége, szinte második anyám, gyerek- és ifjúkorom napja és szüntelen csodája, varázslatos személyiséggel, kimeríthetetlen szeretetével és szinte jellemrontó kényeztetésével maga a földi gondviselés, aki a legnehezebb időkben nemegyszer a sérthetetlenség biztonságérzetét adta, s akiben sohasem csalódtam. Jóság, segítőkészség, bátorság, adakozás, önzetlenség, empátia, lelki támasz – róla szólva semmitmondó szavak csupán. Akiken anyagilag segített, akiket megmentett börtönökből, táborokból, elhurcolástól, bombázástól, akiket befogadott, akiket munkához juttatott, protezsált, óvott, bátorított és elindított, benépesítenének egy kisebb várost. Ha Izraelben egy-egy fát ültetnek azok emlékére, akik zsidókat mentettek, egy hatalmas tölgygel tartoznak Bajor Gizinek. Ez a közlemény legyen egy koszorú az ő emlékére ott, ahol a kommunisták megmentett áldozatait kellene számon tartani.

A leveleket Huszár Tibor találta meg az Országos Levéltárban, és bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok hálás köszönetet.

A történet a magyar társadalom fölbomló vagy inkább föltépett szöttezésében vizsgálva tanulságos igazán; érdemes kissé távolabbról kezdeni. A fő szálak egyik oldalon az első világháborúig vezetnek vissza, amikor Bajor Gizella, a Nemzeti Színház fiatal művésznője első sikereit aratja, és lelkesedve számol be róluk az olasz fronton katonáskodó vőlegényének.

[1917] „Szerda éjjel az ágyamban, VIII. 1-én. ...Itt mellékelem a *Direktor* [Ambrus Zoltán] levelét. Mít szólsz ehhez? És a szerepek!?! Idáig még csak az egyiket olvastam, a *Móriczét*, remek. Fő, fő, főszerep. [PACSIRTASZÓ.] *Furcsa és örült nehéz. Hogy mit válaszolok neki, azt ugyancsak mellékelni fogom.*”

„1917. IX. 30-án, vasárnap. ...A legintimebb színházi dolgokat elmondja a direktor nekem. Azt is mondta hogy a Molnár premierig nem szabad pénzt kérnem mert akkor készül ő egy nagy arányú vágást eszközölni részemre. Te Duci azt megírtam ugye, hogy 1000 koronát kaptam? Te most 14-éig 10szer játszom minden egyes alkalommal 20 koronát kapok, mert a Dadában is énekelek. Kérdezted hogy Brody hogy viselkedik? Még eddig igen keveset volt ott, de úgy meg van elégedve! Egyáltalán azt mondják még ilyen sikerem nem volt mint a Dadában. Én is azt hiszem hogy még idáig ez a legjobb szerepem...”

Duci: Dr. Vajda Ödön tartalékos tüzér zászlós, egy ismert budapesti ügyvédi iroda tagja, neves fiatal sajtójogász. A háború után összeházasodnak, de a házasság nem tart sokáig. Föltehetőleg többrendbeli kölcsönös hűtlenkedések okán, 1922-től külön élnek, 1927-ben elválnak, de testvéreként szeretik egymást, és mindhalálgig részt vesznek egymás életében. Az ügyvéd nemsokára átveszi principálisának irodáját. Bajor Gizi révén most már a színészvilág is hozzá viszi peres ügyeit, de a királyi család alapítványi vagyonát is ő kezeli, vagyis a főváros egyik sztárügyvédje lesz.

A színésznő most egy dúsgazdag bankárt néz ki magának, hozzámegye feleségül, s a megbűvölt férfi fölépíti neki a Stromfeld Aurél úti hatalmas neobarokk villát, mely ma színészmúzeum. Az ügyvéd Herczeg Ferenc, az „írófejedelem” hűgát, Herzog Paulát veszi el, állítólag szívességből. Ezek a frigyek sem bizonyulnak tartósnak. A bankár tönkremegy, s a színésznő elválk tőle – bár meglehet, hogy fordított volt a sorrend. Az ügyvéd is elválk újra. Időközben a selyemingeit házhoz szállító varrólánykától kislánya született; adoptálja, majd egy svájci zárdában nevelteti.

Ekkor lép színre e történet voltaképpen hősnője. A húszas évek végén vagyunk. Az ügyvédet a Carlton Hotelban egy bálon bemutatják egy jó családból való, szegény, de gyönyörű erdélyi lánynak. Csernovics Judit '29-ben huszonnégy éves. Volt Hubay-növendék, de a Zeneakadémiát anyagi okokból abba kellett hagynia. Családi kapcsolatai juttatják állásba: nagynénje férje Erdélyben ugyanott volt méneskari tiszt, ahol a Rádió elnökének, vitéz leveldi Kozma Miklósnak az apja. Judit a Rádió igazgatóságára kerül titkárnőnek. Nővérei már férjhez mentek. Ő távoli csodálója Bajor Gizinek, így az ügyvédnek nyert ügye van.

A Csernovics család történetében nem is egy megíratlan Jókai-regény rejlik. Azért térek ki rá, mert az ügyben minduntalan fölmerül a vádlott „arisztokrata” származása. A montenegrói szerb család a XIV. század közepén bukkan föl; tagjai közt montenegrói fejedelmek vannak, és Skander bég, a törökverő albán nemzeti hős is közéjük tartozik. Az ivadékok behálózzák a középkori Balkánt, majd szinte az egész Monarchiát, de jut belőlük Párizsba, Londonba, Amerikába is. A XVII. század végén Csernovics (Crnajovics) Arzen ipeki pátriárka negyvenazer szerb családdal a török elől Magyarországra menekül; ezek a Bácskában, Ráckeven, Szentendrén élő mai szerbek ősei. A család 1720-ban III. Károlytól kapja a magyar nemességet. Birtokaik Erdély nyugati szélén, a Partiumban vannak. Még a XVIII. században Csernovics Pál sógora, bizonyos Zorich Simon, kivándorol Oroszországba, beáll a hadseregbe, és hamarosan Nagy Katalin cárnő kegyence és szeretője lesz. A hálás cárnő grófi rangra emeli, tábornokká és cári hadsegéddé nevezi ki, és évi félmillió rubeles jövedelmet hajtó hatalmas uradalmat ajándékozik neki. Gróf Narantsich-Zorich sógorára, Csernovics Pál királyi tanácsosra hagyományozza a mesés vagyont, amely aztán öröklődik a családban, míg a múlt század elején cári engedéllyel el nem adják. A kései örökös azonban, Csernovics Péter temesi gróf és főispán, egy igazi nábob és Jókai-figura, lekési az igénylési határidőt, és így az egész vagyont elúszik. Eddigre már teljesen elmagyarosodtak a Csernovicsok. Ez a Péter gróf, legendás kártyás különben, adja a pénzt 1841-

ben a börtönből szabadult Kossuthnak a *Pesti Hírlap* megindításához, és '49 őszén ő viszi ki hintáján az országból a menekülő Kossuth Lajost. A másik ágból való szép Csernovics Emília, dédapám nővére, akit anyám kisgyerekként még ismert, 1848-ban Damjanich János tábornokhoz megy feleségül; egyévi házasság után, özvegyen maradva hat évtizedig ápolja vértanú férje emlékét. Néhány tárgyát, köztük belül „*Gyász-émlék Arad Okt. 6. dik 1849*” feliratú, bilincs formájú karperecét, én őrzöm. Csak tű-heggyel nyitható parányi rekeszében gyerekkoromban még benne volt a fölakasztott tábornok hajszála, de annyit nézegettem annak idején, illő borzongással, hogy – mondhatni szórén-szálán – eltűnt. Csernovics Emília fiatal lány korából való, közel életnagyságú, karcsú derekú, háromnegyed alakos szép portréja, egy jó nevű osztrák portréfestő munkája 1838-ból, nézi, ahogy most ezt írom.

Judit apja, a család köznemesi ágából való Csernovics Diodor nagyapám Aradon volt az erdélyi állami birtokok és a telepítési ügyek főfelügyelője, miniszteri tanácsosi rangban. Elvált ember; első feleségétől, Latinovits Ilonától, aki egy Bethlen gróf, temesi főispán kedvéért gyerekestül otthagyta, négy lánya és egy fia van, ezeket különböző osztrák és magyar intézetekben nevelteti. Második felesége, báró Duka Olga, három lányt szült neki; anyám a legfiatalabbik. Kiváló mezőgazdasági szakember, jóképű férfi, zord atya és lányai francia nevelőnőinek elcsábítója. Bethlen István földművelésügyi miniszternek kéri föl, de nem vállalja, nem akar Budapesten élni. Bethlen erre rábeszéli, hogy maradjon akkor Aradon, tegye le az esküt a román államra, mert úgy hasznára lehet a magyaroknak. Az eskütétel után nagypapa halálsápadtan tántorog elő; a sokkot sohasem heveri ki. Két hónap múlva a románok elbocsátják.

1922-ben ezért a család birtokot, kúriát, szőlőt, mindent hátrahagyva áttelepül Magyarországra. Mint annyian, hónapokig vagonban laknak a Nyugati pályaudvaron, majd ismét csak működésbe lép a családi kapcsolatrendszer. Nagymama gyerekkori aradi barátnője, Purgly Magda, azóta már Horthy Miklósné, latba veti befolyását, lakást és trafikengedélyt szerez Csernovicsnének a Tabánban. Judit megözvegyült anyjával és Erzsébet nővérével attól kezdve egy Attila úti trafikban árulja a cigarettát, onnan jár a Zeneakadémiára, később a Rádióba. Csernovics Arzénnal, ötödfokú unokatestvérével jár jegyben, de a későbbi híres alagi lovas rühelli a trafikot, és faképnél hagyja. Erzsébet, már válófélben, egy kislány anyja, a Képzőművészeti Főiskolán Szőnyi és Aba-Novák növendéke, de 1936-ban Ottlik Géza és Örley István előtt megnyeri a *Nyugat* novellapályázatát, és idővel nemzedékének egyik legkiválóbb novellistája lesz anyjának nemesi előnevéből (kádári) képzett írói néven: Kádár Erzsébetként, ám életében csak egyetlen novelláskötete jelenik meg, a HARMINC SZŐLŐSKOSÁR, az is a legrosszabbkor, 1944 karácsonyán; másfél év múlva balesetben meghal.

A húszas évek végén vagyunk. A színésznő adriai hajóúton piheni ki az évadot. A fedélzeten megismerkedik egy halk szavú, mosolygós, előnyös külleműnek nem mondható fül-orr-gégeorvossal, és beleszeret. Az orvost Germán Tibornak hívják. Rövidesen összeházasodnak. Nemsokára Judit is megismerkedik Bajor Gizivel, és kölcsönösen elbűvölik egymást. „Ezt a lányt vedd el feleségül!” – parancsolja volt férjének a színésznő, és az örömet teljesíti a parancsot.

A védett – és nővére néhány novellájában csodásan megírt – század eleji aradi gyerekkor, majd a teljes elszegényedéssel járó áttelepülés, vagonlakás, trafik, gépirónóság után most a pesti nagypolgárasszony élete várja Juditot. Sashegyi és balatoni villa, cseledség, autók, külföldi utazások, estélyek, bálók, nagy társaság, színészek, írók, festők, politikusok, arisztokraták. Társasági rovatokban föl-föltűnik, mint „a város egyik legszébb asszonya”. 1931-ben születő fiát Bajor Gizi és Kozma Miklós tartja a keresztviz

alá. A felhőtlen biztonságot csak az ügyvéd szívinfarktusai rengetik meg. Apám most már *Az Est*-lapokat, Miklós Andor sajtóbirodalmát is képviseli. Megfordul irodájában Bródy, Krúdy, Karinthy, Heltai, Zilahy, Hatvany, Illyés, Szabó Lőrinc. Féja Gézát a hírheft VIHARSAROK-perben védi.

Az idillt azonban hamarosan szétzúzza a történelem. Szüleim már házások, amikor egyszer apám csak úgy mellékesen megkérdezi anyámat, hogy akkor is szeretné-e, ha kiderülne róla, hogy zsidó. Persze, feleli anyám, de azért jobb így, hogy nem az. Apám, aki egyetemista korában keresztelkedett meg, megbántva közli az igazat. Anyám csöppet sem rendül meg, de nekem mégis csak 1944 nyarán, ciszter kisgimnazista koromban mondja meg. 1940-ig nem történik semmi baj, de ekkor apám munkaszolgálatos behívót kap. Anyám, fölhasználva az aradi kapcsolatot, kihallgatást kér, és elmegy Gödöllőre Horthyhoz, aki semmit sem tud az újabb behívásokról, de megígéri, hogy utánanézi a dolognak. Ezután Aradról csevegnek, és Horthy „a kedves mama” hogylétéről érdeklődik. Anyám közli, hogy nagymama hat éve meghalt, mire Horthy zavarában hangtalanul, de érthetően basszamoszik egyet, és bosszankodva pattint az ujjával. De a munkaszolgálatosok behívását néhány nap múlva kormányzói utasításra leállítják. Ezt tehát anyám intézte el, holtáig büszke volt rá. Később is sokak bűjtatásában segített. Apám a nyilas időket hamis iratokkal, Zolnay László régész apjaként vészelte át.

Anyámat és engem a cingulusán pisztolyt viselő félőrült nyilas pap, Kún páter és géppisztolyos különítménye egy este Bajor Gizi villájának kertjében letartóztat. Apámat és Germánt keresik. Utóbbi a manzárdszobában, egy beépített szekrény hátsó fala mögött kialakított fülkében ül, de zakója ott hever a szobában egy széken. Nem veszik észre. Anyámat és engem elvisznek. Bajor Gizi nem ekkor lép föl először a mentőangyal szerepében. A Városmajor utcai nyilasházban eltöltött két nap után – mialatt bennünket nem bántanak, de egy öregembert a szemem láttára vernek agyon, s egy nyilas orvos arra készül, hogy valamilyen vizsgálattal megállapítsa, a zsidó vér több-e bennem vagy a keresztény – éjszaka egyszer csak kinyílik az ajtó, amely mögött vagy harmincan szorongunk, és ott áll malomkerék nagyságú kalapban, királynői pózban Bajor Gizi a svéd követtel, aki németül kiabál. Két perc múlva szabadok vagyunk.

A háború után másfél évvel súlyosan szívbeteg apám meghal. A háború nemcsak a nagypolgári jólétet és biztonságot vitte el, hanem a vagyont is. Felejthetetlen emlék egy este a Bajor-villában, valamikor 1944 őszén, a nyilas hatalomátvétel táján, amikor Gizi és anyám megőrzésre átadják ékszereiket a svéd követnek. Jómódú emberek akkoriban aranyba, ékszerbe fektették a pénzüket, mert tartja az értékét, kis helyen elfér, könnyen elrejtethető – gondolták. A jelenet hollywoodi filmbe illő; bámész kiskamaszszemem belekáprázik az asztalon tornyosuló csillogó holmik elképesztő tömegébe, ahogy folyik a leltár szerinti átadás. Pár hét múlva a svéd követséget szovjet katonák kifosztják, a mesés vagyont érő ékszerekből semmi sem marad meg. Wallenberg pusztán azért is fogságba kerülhetett, mert netán szemtanúja volt ennek. A háború után Bajor Gizi levelezik is erről a svéd királlyal. Emlékszem az angol nyelvű levélre, amelyben azt válaszolja a svéd király, hogy nemcsak az ő és sok más magyar család értékeit vitték el budapesti követségükről, hanem egyik legkiválóbb emberüket is.

Anyám negyvenegy évesen, diploma és szakképzettség nélkül, a vagyon romjain maradvány tizenöt éves gimnazista fiával, azaz velem. Az egykori királyi családi alapítvány székházában, az Apponyi tér 1. szám alatt működik apám ügyvédi irodája. Ugyanazon az emeleten rendezkedik be a NÉKOSZ és Györffy Kollégiuma is. Mivel apám irodája kezeli az alapítványi vagyont, így a hatalmas bérpalotát is, a kollégisták

az osztályharc érdekes formájaként jó ideig minden áldott éjszaka bizonyos dekorációs terv szerint, legalább ketten-hárman, odaszarnak az iroda ajtaja elé. A földszinti Kovács E. M. nevű csemegeüzlet (ma Julius Meinl) tulajdonosa az üzlet Curia utcai hátsó sarkán, a ferencesek rendházával szemben eszpresszót nyit, és bérbe adja anyámnak, aki idősebbik nővérét, egy földbirtokos feleségét, és Kóvágó József volt főpolgármester titkárnőjét veszi maga mellé. Az ötlet kezdettől sikeres, az eszpresszó jól megy, a hölgyek kitűnő kávé főznek, s kedvesek és civilizáltak. Hamarosan törzsközönség alakul ki. Sok deklasszált ember jár ide, de üzletemberek, művészek, írók is. Mándy Iván és baráti köre naponta bejár, s csak „Mennyország” néven emlegeti az eszpresszót. A Kati nevű pincérnő megvallja anyámnak, hogy az ÁVO beszervezte, és attól fogva rendszeresen konzultál, mit jelentsen. Mikor az eszpresszó sorsa 1949 őszén beteljesedik, Mándyék néhány utcával odább, a később legendává tett Darlingba költöznek át.

Az a novemberi nap '49-ben úgy zajlik, akár a többi, mióta egyetemista lettem. Fél nyolckor a francia szakon „*Szabad Nép* baráti körre” gyűlünk össze, és fölmondjuk az aznapi újságot, amelyet az asztal alatt célszerű hajtogatásban ki-ki a kezében tart, s mikor rákerül a sor, belepislantva saját szavaival elmondja a kiszemelt cikk tartalmát. Utána előadások, szemináriumok késő délutánig. Hazafelé útba esik az eszpresszó, amely hatig tart nyitva. Ezen a napon már ötkor zárva találom, és gyanús módon zárva a csemegebolt is.

Természetesen Gizihez rohanok, aki már tudja, és szünet nélkül telefonál, Révait, Major Tamást, Gobbi Hildát hívja, közbenjárásukat kéri, de persze mindenki tehetetlen. A vád sem ismeretes. Magammal hoztam, házkutatásra számítva, anyám maradék ékszereit és a még az inflációs időkből apám után maradt valutát, Napóleon-aranyat; addig az egyetlen megmaradt értékes Csernovics családi bútordarab, egy csodás Mária Terézia korabeli szekreter negyven titkos fiókjának egyikében lapultak. A kupaktanács úgy dönt, el kell ásni a kertben, mert Gizi sem érzi magát biztonságban. Késő éjszaka Germán Tiborral kettesben kilopózunk a villa nagy kertjébe, s egy általa javasolt helyen, ahol a szomszédos házak ablakai felől fák takarnak, mélyen elásom a nikkelezett orvosi dobozba és viaszosvászon-rétegekbe csomagolt értékeket, miközben Tibor öröködik, s jól megjegyzem a helyet magamnak.

A jelenet vígoperai, és vihognék magamban, ha nem kellene anyámra gondolnom, akit – Gizi már megtudta – az Andrassy út 60.-ba vittek. Hogy ott mi zajlik, az 1949 végén már tudható.

(Az elásott tárgyak titkába Gizi és Tibor később jónak látják még egy személyt beavatni. Alig több mint egy évvel később, haláluk után azonnal megjelenik az ÁVO, és fémdetektorokkal végigkutatja, helyenként fölássza a kertet, de semmit sem talál. 1956 nyarán, egy bécsi hajókirándulás előtti éjszakán én is megpróbálkozom, pontosan ott, ahol a dobozt elástam, de én sem találok semmit. Ezúttal már nincs kedvem vihogni.)

Hazaérve, már hajnal felé, tárva-nyitva találom a lakásajtót. Odabent több civil ÁVO-s a házmesternével és egy rendőrrel társalogva éppen az íróasztalom fiókjait borítja ki a padlóra. Házkutatás. Az egész lakás földülva. A szekreter titkos fiókjait azonban nem fedezik föl. Végül hajnalban csak családi iratokat, leveleket, számlákat, az eszpresszóra vonatkozó papírokat visznek el – és sohasem adják vissza.

Két nap múlva, november 6-án is, mint minden reggel, fél nyolckor ott ülök az egyetemen a „*Szabad Nép* baráti körön”, mintha mi sem történt volna. Nem szabad elárulnom, mi történt, úgyis megtudják hamar, de addig lapulnom kell, nehogy valamelyik túlbuzgó mozgalmár spontán népitéletet rendezzen, amire már volt példa, s kikergessenek mint osztályellenséget. Bele se néztem a lapba, amely az októberi for-

radalom másnapi évfordulójáról harsog. Rutinosan mondjuk föl a leckét, amikor egyszer csak a mellettem ülő, himlőhelyes arcú fiú (aki nemrég, a legelső francia nyelvű előadáson rémülten suttogva kérdezte tőlem, hogy „te, milyen nyelven beszél ez?”) egy más témájú cikkre hívja föl a figyelmet az asztal alatt tartott lapból. RÉMHÍRTERJESZTŐKET VETTEK ŐRIZETBE. Még nem sejtettem semmit. De fölolvasta. „Az Államvédelmi Hatóság őrizetbe vette dr. Vajda Ödönné belvárosi eszpresszó-tulajdonosnőt, Jávorszky Antal műszerkereskedőt és Turmann Margit volt földbirtokosnőt. Vajdáné arisztokrata családból származik, apja a Horthy-rendszerben államtükkár volt, Jávorszky Antal a rákoshegyi Katolikus Kör elnöke, a felszabadulás előtt a MOVE aktív tagja volt. Turmann Margit földbirtokát a földosztás során szétosztották. Nevezettek az angol rádió zavarteltést célzó adásai nyomán tereszterűen és szervezeten terjesztették azt a rémhírt, hogy a 100 forintosokat le fogják bélyegezni. Mindhármukat átadták az ügyészségnek.”

P. I.-nek természetesen fogalma sincs, hogy az anyámról beszél. Nekem arcizmom sem rándul.

Anyámat november 4-én délután két ávos vitte el az eszpresszóból egy rozoga, vén autón. Az Andrássy út 60.-ban órákig váratták egy nagy előszobában, ahol állandó a jövés-menés. Mikor hosszú várakozás után behívják, több jól öltözött civil és pár egyenruhás ül a szobában, és gyors keresztkérdéses kihallgatás kezdődik durva hangnemben. Az egyik kérdés ez: „Kivel baszol, te arisztokrata kurva?” Időnként kiküldik, váratták, újra behívják, és kezdik előlről. Hiába kérdezi, hogy mivel vádolják, nem adnak választ. Hirtelen abbahagyják, s lekísérik a pincében valami fülkébe, ahol fálnak fordulva állnia kell. Ez így megy több napig, változó kihallgatókkal; aludnia is állva, a fálnak dőlve lehet csak. Kihallgatói hol udvariasak, cigarettával kínálják, hol ordítanak vele, veréssel, kínzással fenyegetik. Hamarosan az állástól már oszlopvastagságúra dagad a lába. Le kell írnia, kik járnak az eszpresszóba, kik a barátai, milyen vicceket mesélnek az ÁVO-ról, a vezető politikusokról. Kirajzolódik a vád is: rémhírterjesztés a százforintosok lebélyegzésével kapcsolatban, fölforgató szándékkal. A harmadik vagy negyedik napon aláírja a „vallomását”. A végén a kihallgató becsukja a dossziét, közli, hogy tárgyalása lesz, és jól láthatóan nagy négyest ír az aktára. A tárgyaláson, pár nap múlva, csakugyan négy év fegyházra ítélik.

Gizitől rendszeres zsebpénzt kapok, minden kiadásomat ő fedezi. Eleinte még informális úton-módon próbálkozik közbenjárni, Palló Imrével, szüleim barátjával szövetségben. Kodályt, Majort, Gobbit, Rusznyák Istvánt, az Akadémia elnökét is bevonják. Először is a vádat igyekszik megtudni, majd pedig tisztálkodószereket, cigarettát, fehérneműt próbál beküldeni. Én volt gimnáziumi osztályfőnökömhöz, Horváth Richárdhoz fordulok, aki a ciszterci rend fölосzlatása s a gimnázium államosítása után, jóhiszeműen a rendszerrel való együttműködés keserves útját választva, „békepap” lett, majd kanonok, templomigazgató s az Elnöki Tanács tagja, amiért fölfüggeszteti a Vatikán. Ő is tehetetlen persze, akár a többiek. Mindenütt olyasmit válaszolnak, hogy „majd a bíróság eldönti, csakugyan ártatlan-e, és ha igen, akkor úgyis kiengedik”.

A tárgyaláson, majd később a fellebbviteli tárgyaláson nem lehettem jelen; Gizi úgy gondolta, hogy jelenlétem csak még jobban gyötörné anyámat. A vádat Alapi Gyula, a Mindszenty-, a Rajk-, a Standard- és más nagy politikai kirakatpererek hírhedt ügyésze képviselte. Jávorszkyt és Turmann Margitot, „büntársait”, anyám a tárgyalóteremben látta először életében.

Csak Márianosztrán, az első beszélőn láthatjuk viszont egymást tíz percre. Szobig a Nyugati pályaudvarról induló személyvonaton utazik az ember, ott pedig fiákerek

várják a börtönlátogatókat. Ez nyilván hosszú évtizedek alatt bejáratott ipar Szobon; a fiákerkocsisok koszos fekete zsakettet és keménykalapot viselnek. A bizzar kocsisor a hatalmas börtönkapu előtt rakja le utasait, és meg is várja őket. A tízperces beszélők minden hónap első vasárnapján délelőtt a fegyháznak egy sűrű ráccsal és dróthálóval kettéosztott termében zajlanak. Az egyik oldalon a látogatók foglalnak helyet, a túlloldalon a fegyveres őrök által elővezetett foglyok állnak, mindegyik mögött egy-egy géppisztolyos, aki bele is szól a beszélgetésbe, például amikor egyszer németül kezdem anyámnak tudtára adni, hogy Gizi mentőakciója folyamatban van. Egymás arcáról többet olvasunk le, mint amennyit szavakban el lehet mondani. A szigorú előírás szerinti egykilós csomagot az irodán kell leadni.

1950 nyarán Gizi elhatározza, hogy ő is meglátogatja anyámat Márianosztrán. Nagy ruháskosárba élelmet, fehérneműt, szappant, cigarettát csomagol össze, hatalmas mennyiséget. A kapuórség elképed, amikor sofőrjével – egy zsinóros sofőrsapkát viselő báróval, aki szintén védelme alatt áll – lerakjuk a púpozott ruháskosarat a bejárati vaskapu előtt, Gizi pedig közli, hogy a parancsnokasszonnyal óhajt beszélni. Az akció nincs előkészítve, hétköznapi van – és ez a kegyetlenségéről hírhedt nő Gizi neve hallatán hanyatt-homlok, a megtiszteltetéstől valósággal röpdösve jelenik meg a kapuban, hajlongva, irulva-pirulva tessékel az irodájába. Mikor megtudja, minek köszönheti a látogatást, fölhozatja anyámat, akinek Gizi mindenekelőtt azonnali zuhanyozást eszközöl ki, majd pedig alaposan megeteti. Finom ösztönével Gizi pontosan eltalálja a hangot, amelyből ez a fanatikus kápó, akit azonban nyilván besúgók vesznek körül, megérti, hogy ő, Gizi, az erősebb, és nem vét a szabályok ellen, sőt érdemet szerez magának, ha teljesíti, amit kér tőle. Gizi úgy beszél anyámról, mint egy megtévedt, de fontos emberről, éreztetve, hogy ügyével a legfelsőbb helyen foglalkoznak. A nő olvadozva hallgatja, nem hisz a szemének, hogy a rajongott nagy színésznő személyesen eljött hozzá. Gizi dedikált fényképpel ajándékozza meg, letegezi, színházba hívja, odaadja a telefonszámát, meghívja magához, teljesen leveszi a lábáról. Anyám az egész látogatás alatt úgy viselkedik, mint egy megszeppent iskolás lány, akit lehívtak az igazgatói irodába. Akkor sem tud fölengedni, amikor a parancsnoknő diszkrétan kivonul, és magunkra hagy bennünket; nem tudhatja, hogy a protekciós látogatásnak utólag, főleg a cellában, milyen következményei lehetnek.

Ekkor már javában folyik az egyoldalú levelezés Rákosival. Minden egyes levél hosszú, gondos mérlegelés és tanakodás eredménye. Ebben Germán is részt vesz, de már egyre kevésbé beszámítható. Sokszor komoran, magába süppedve a levegőbe bámul, ritkán szólal meg, és tudjuk, titokban erősen iszík, de tartja magát. A levelek stratégiájának kialakításában Gizi anyai barátnőjének, Barát Irén tüdőgyógyász főorvosnak fontos szerepe van. Ez a bölcs, derűs, nagyszerű asszony születése óta ismeri és imádja Gizit, legfőbb bizalmasa, anyja, testvére, titkárnője, kritikusa, tanácsadója, szereptanulásban munkatársa, s ott is lakik a villában, Gizi anyjának egykori lakásában. Megesik, hogy Gizi elképzelése alapján én írok előbb egy nyers fogalmazványt, amit ő átnéz, javítgat, kiegészít, s végül Barát Irén írógépén válik Bajor-levéllé.

A félévi kollokviumok után, 1950 februárjában behívnak az egyetem tanulmányi osztályára. Anyám tárgyalásai már lezajlottak. Első fokon négyévi fegyházra és teljes vagyonekbevitelre ítélték; másodfokon három év fogház lett belőle, vagyonekbevitel nélkül. Biztosra veszem, hogy engem most kirúgnak. Gizi ekkor még nem fordult egyenesen Rákosihoz, csak befolyásos barátai útján próbálkozik. Már eleve is csak protekcióval, utólag vettek föl az egyetemre, mert hiába volt jeles érettségi, jeles felvételi,

nagypolgárgyerek és ciszter diák voltak; „helyhiány miatt” elutasítottak. A kultusz-miniszter, Ortutay Gyula azonban valaha keresztapám, Kozma Miklós fiai mellett házitanitószkodott; utólagos fölvételemet ő intézte el.

Kékes Andor, a tanulmányi osztály hírhedt vezetője, korábban, ha jól tudom, cipészegéd, helyel kínál, s elvtársnak szólít. Sohasem hittem volna, hogy ez a megszólítás örömet szerezhet, de most, az adott körülmények között, boldogító jel. Nyilván tudnak már Gizi akcióról. Kékes közli velem, hogy egyelőre osztályidegen elem létemre mégis megtűrnek az egyetemen, de „nem tanulhat két imperialista nyelvet, Vajda elvtárs. Egy is éppen elég. Választani fog, melyik nyelvszakot tartja meg, és magyar lesz a másik szakja”. Adieu, francia kultúra.

Júliusban Gizi egy parlamenti fogadáson találkozik Rákosival. A diktátor számított erre, és készült, még belőlem is. Tudja nemcsak az ügy minden részletét, de az én vizsgaeredményeimet is. A mindentudó uralkodót játssza el az ámuló színésznőnek, aki erre női fegyvereit veti be színészi zsenialitása mellé, s a mindenható kopasz gnóm pár perc múlva már dorombolva csókolgatja a kezét.

Körülbelül ugyanebben az időben a márianosztrai börtönt férfibörtönné alakítják át, és a sok száz női rabot átszállítják Kalocsára. Negyvenesével összeláncolva teherautókra ültetik őket, és éjszaka utaznak. A hosszú úton időnként megállnak pihenni. A géppisztolyos fegyőr az árokparton magával szemben fősorakoztatja a negyven összeláncolt nőt, és kiadja a parancsot: „Hugyozni!” A leguggoló nők csaknem hanyatt buknak az árokba a nevetéstől.

A rendszer gépezete nemcsak az ellenséget darálja, hanem saját embereit is. Ries István igazságügy-minisztert, akinek a „*Minister Uram!*” kezdetű levél szól, és akit Gizi föl is keresett anyám ügyében, a Szakasits ellen készülő szocdem-perben letartóztatják, majd a kihallgatás során agyonverik. Utóda Molnár Erik lett, akinek gyötrelmes östörténeti előadásait hallgatnom kell az egyetemen. A szeptember 19-i Bajor-levél margóján Rákosi őt utasítja, hogy nézzen utána, nem lehetne-e anyámnak amnesziát adni, Molnár pedig ugyanott jelenti, hogy nem lehet, de van más lehetőség. (Ezek így érintkeztek egymással, összefirkált leveleket küldözgettek ide-oda; nyilván tartottak a gépirónőktől.)

Ez a drámai hangú levél már a közeledő tragédia sejtelmében íródik. Gizinek csak nem egészen öt hónapja van hátra; finom ösztönével érzi a fenyegetést. Nekem is panaszkodik, hogy fél Tibortól, aki valósággal kivetkőzött magából – de mindezt férje orvosi kudarcának számlájára írja. Germán azt képzei, hogy a színész súlyos beteg, a leggondosabb kezelés ellenére is a megsüketülés fenyegeti. Minden orvosi megfontolást és hagyományt félredobva, maga operálja meg a feleségét. A műtét – amelynek sem célja, sem értelme – nem sikerül.

Germán nyilvánvalóan súlyos lelki beteg; komor, néma kísértetként jár-kei a háiban. Barát Iréntől később már azt is tudjuk, hogy ampullákban óriási mennyiségű mérget hordoz magánál orvosi táskájában, ki tudja, miért. Karácsony táján már elkezd reggelente a vitamininjekciókat; Gizi mindennap arra ébred, hogy az inas az ágyba hozza a kávéját, majd Tibor jön a túvel. De a méregampullákat és a vitaminoszrozzatot mégsem jut eszébe senkinek összekapcsolni egymással.

Anyám a kalocsai fegyintézet rabja. A cellában nyolcan laknak, főleg köztörvényesek, köztük életfogytiglanra ítélt „arzénes asszony”, zsebtolvaj, magzatelhajtó, prostituált meg politikai is. A beszélők továbbra is havonta egyszer, vasárnap reggel vannak. A távolság miatt már szombaton délután le kell autóbuszoznom Kalocsára, ahol azelőtt sohasem jártam. A beszélőkön rendszerint anyám vidit föl engem cellabeli törté-

neteivel. Az egyetemen, amelyet ekkoriban züllesztének le végleg, úgy látszik, hatalmas erőfeszítésekkel sikerül valahogy megkapaszkodnom. Kékes elvtárs intelmét, hogy becsljem meg magam a vizsgákon, mert csak akkor tűrnek meg az egyetemen, sikerül betartani. De lelkiileg roppant nehéz áthidalni a távolságot az egyetemi tűzvonalon és a másik véglet, a politikai börtön között: egyik nap a politikai szavalókórussá degradált egyetemen eminens diáknak lenni, másnap egy politikai pária megtúrt hozzártartozójaként börtönbeszélőre sorba állni. És – az egyik Rákosinak írt levelében Gizi céloz is rá – szegény anyámat akkor érte a „vasököl” ütése, amikor tizenkilenc éves fia, az elkényeztetett nagypolgárgyerekből értelmiségivé válás erjedési folyamatában, éppen ellene is lázadozott („*Sturm und Drang*» *periodusát éli*” – írja Gizi). Zavar a peccsétgyűrűje, a törülközőkbe, de még a konyharuhákba és porrongyokba is belehímizett ötágú korona és monogram, zavarnak idegenes szórendjei, visszamenőleg zavar gyerekkoromból a cselédek emléke, a „fiam”-nak szólított szakácsnő, aki harminc évvel idősebb volt nála, s a szintén „fiam” szobalány, aki viszont tizzel fiatalabb. Zavar elkényeztetett úrifíútságom számtalan kitörölhetetlen emléke, a német Fräuleinnal töltött nyolc évem. Iszonyúan zavar, hogy magázódnom kell az anyámmal, hiába könyörgök, hogy tegeződjünk – őt is magázták a szülei, nővéreivel is, de még apámmal is magázódtak. Számon kérem, hogy miért nem vettek részt az antifasiszta ellenállásban – mintha lett volna ilyen a mi köreinkben –, feledve, hogy anyám bőven megtette a tőle telhetőt. Mindent, ami a családdal kapcsolatos, kritizáltam, lefitymáltam – elviselhetetlen kamasz voltam. Anyámnak alighanem a rendszer aljasságainál és otrombaságainál is jobban fájhattak saját fia idétlen önállósodási törekvései.

Az év végi vizsgákon már érzem, hogy tudnak rólam mindent. A vizsgán, mikor bemegy az ember, a tanár kihúzza a fiókját, amelyben mindenkiről káderlap fekszik. Amennyiben az illető szakérettségis vagy jó elvtárs, könnyű kérdéseket kap, mert jó eredményeket kell produkálni: ez pártfeladat. Azok a tanárok, akik titkon szimpatizálnak velem, becslésük jeléül jó alaposan meggyötörnek, mintegy saját érdekemben, ezzel jelezve, hogy ők még a régi színvonalat képviselik; azok pedig, akik az osztályellenséget látják bennem, azért. Lutter Tibor, az angol tanszék vezetője, az Eötvös-kollégiumnak tönkretételével megbízott igazgatója, az egykori budapesti Német Birodalmi Gimnázium tanára, akinek hangját a nagy konstrukciós perek bírósági angol tolmácsaként ismerem a rádióból, nyíltan és gonoszul meggyötör, majd beírja a jelest. Utána hirtelen közel hajol hozzám, s megkérdi: nem akarnám-e feleségül venni a lányát? Akit csak látásból ismerek, de gyönyörű, akár egy szőke reneszánsz madonna, tizenhat éves lehet, nem épp a legjobb a híre, s egyik jó barátom fülig szerelmes belé. A döbbenettől nem is emlékszem, hogyan kerültem ki a folyosóra. De a jeles ott áll az indexemben.

1950 szilveszterén Kalocsán beszél a cellába a fegyőr: „Vajdáné, jöjjön a cuccával, szabadul.” Rákosi elrendelte a büntetés ideiglenes megszakítását. Egy rendőr kíséri Pestre, nagy feltűnést keltve a vonaton. Fölszálláskor anyám holmijából leesik a földre egy orsó fehér cérna, de a szál vége valahol beakadt, és a cérna hosszan követi őket Pest felé, aminek ő rejtélyes jelentést tulajdonít. Volt is, mint majd néhány hónap múlva kiderül. Miután másnap Pesten a Fő utcából elengedték, előbb egy templomba tér be, majd taxiba ül, és egyenesen Gizihez megy. „*Mért boldog B. G.?*” – firkantja oda Rákosi az utolsó, köszönetet mondó Bajor-levél aljára, mint aki nem érti. Gizi valóban boldog. Sírva borulnak egymás nyakába. A színésznőnek ez az utolsó sikerélménye életében. Másfél hónap múlva halott.

A büntetés-megszakítással állás is jár. Anyámat a szovjet tulajdonban álló Corvin Áruház parányi könyvosztályára helyezik eladónak. Fizetése éppen csak az éhhalál ellen elég, így aztán az egyetem mellett dolgoznom is kell. De még úgy is el kell adogatni a maradék ezüstöt, képeket, bútort, Révai-lexikont, jubileumi Jókait, egyebeket.

Hat héttel anyám szabadulása után, 1951. február 12-én történik meg Bajor Gizi tragédiája. Minden közelálló régen érezte, hogy iszonyatos csapás készülődik, mégsem tehetünk ellene – sem Gizi, sem Barát Irén, sem Germán orvosbeosztottai, sem más. Gizi – igaz, már csak ritkán – a KARENINA ANNÁ-ban lépett föl, de tele volt tervekkel. Nem sokkal halála előtt készült vele a Rádióban Puskin SZALTÁN CÁR című meséjének pazar felvétele. Germán a napi üveg konyakja mellett bejárt a klinikára, operált, rendelt, előadott, mint mindig, miközben otthon Gizi rettegett tőle. Hogy tébolyult merényletének volt-e lélektani motivációja, vagyis a zseniális feleség visszfenyében és aktív közreműködésével professzorságig emelkedő középszerűség bosszúját hajtotta-e végre, vagy egyszerűen, simán megőrült – sohasem fogjuk megtudni. Boncolása személyiségtorzulással járó agyi elváltozást állapít meg, Gizié pedig azt, hogy fülének nem volt komoly baja.

A tragédia után néhány hónappal, egy kora hajnalon megszólal nálunk a csengő. Az ajtóban egy rendőr áll anyám nevére kiállított elővezetési paranccsal. A büntetés végrehajtásának felfüggesztését visszavonták. Anyám nem is csodálkozik. Fölköszök, s a rendőr már viszi is vissza Kalocsára. Ezt jósolta hát neki a Kalocsán maradt cérnarsó, amelynek letekeredő szála sokáig követte a vonatot Pest felé.

Valakinek valahol eszébe jutott, hogy protektorának halálával anyám kivételezettsége megszüntethető. Az 1950. szeptember 19-i Bajor-levél margóján, ahol Rákosi Molnár Eriket utasítja, Molnár pedig válaszol, bizonyos Egriné is jelent Rákosinak: „Molnár elvt-sal közölve, hogy januárra kb. adjon megszakítást, szükség esetén újra elő lehet venni. – Bajorral közölve, adjon be megszakítási kérvényt és honorálják kérését. Egriné. X/10.” „...szükség esetén újra elő lehet venni” – hogy kinek támadt erre szüksége, nem derült ki. Kizárt, hogy Rákosi tudta nélkül bárki utasítást mert volna adni az általa kezdeményezett megszakítás visszavonására. Talán valami okból ő maga akart újfent ráijeszteni a polgárságnak Bajor Gizi körüli rétegre, jól tudva, hogy lépésének híre mekkora rengéshullámokat kelt majd. Vagy újfent el akarta játszani a belátó és kegyes uralkodót.

Anyám második rabsága ugyanis csak néhány hónapig tartott. Bajor Gizi kezéből Gobbi Hilda és Palló Imre vette át a stafétabotot. Újrakezdődött az instanciázás Rákosinál, de ezúttal Gobbi, aki meg volt győződve anyám ártatlanságáról, a párton belülről és hangosan méltatlankodva döngette a kapukat. Nem anyámért, akivel közelebbről csak szabadulása után ismerkedett meg, hanem a főiskolás kora óta imádott Bajor Giziért tette, amit tett, Palló Imre pedig, már a nyilas időkben és most újra sokak bátor és szerény megmentője, családunk régi barátjaként.

Hilda, Péter Gábornak még az illegalitás idejéből társa, most barátja és telekszomszédja, aki '56 után elfogadta a párttól Nagy Imre egykori villáját az Orsó utcában, és haláláig abban lakott, és aki még jóval '56 után is szenvedélyesen védelmezte a szörnyeteg ÁVO-s vezért, gyermekien naiv, csupa szív, érzelmi kommunista volt. Őszintén hitt egy eszményi társadalom lehetőségében, aminek megteremtéséhez bizony néha drákói eszközökre is szükség van, és tévedések sajnos előfordulnak, hiszen emberek vagyunk. Körülbelül ennyi volt a filozófiája. Sztálin halálakor két ember szemében láttam igazi könnyeket: az egyik Gobbi Hilda volt. A másik Déry Tibor.

Második szabadulása után anyám visszakerült a Corvin Áruházba. Kapott egy tenyérnyi papírt ilyesféle szöveggel: „Büntetésének végrehajtását felfüggesztjük. Helyezkedjék

el és dolgozzék. Rákosi.” Perújrafelvétel, rehabilitáció máig sem történt. Még hosszú ideig, nagy nehezen engedélyezett részletekben fizettük a rabtartási költségeket. 1956-ban, a forradalom leverése után anyám joggal tartott tőle, hogy a „drága jó Rákosi Mátyás” távozása után vagy, ki tudja, éppen visszatérése esetén ügyét ismét elővehetik, mert „szükség lesz rá”, és újra törölhetik a fölfüggesztést. Minden egyes állami ünnep, szavazás vagy más politikai céció, amikor napokra begyűjtötték a politikailag megbízhatatlanokat, neki pokoli szorongást hozott. Csak mostanában tudtam meg, hogy zsi-lettpengét hordott a táskájában azzal a szilárd elhatározással, hogy a börtönbe többé nem teszi be a lábát. 1956 végén hosszú, szívet tépő tanakodás után úgy döntött, hogy disszidál; én viszont éppen akkor szerelmes lettem, meg különben is úgy éreztem, maradnom kell, itt a helyem. Előállt tehát a rendhagyó képlet, hogy nem a gyermek távozik, szülőt, hazát hátrahagyva, a szabadságba, hanem fordítva: a szülő megy el. Anyám ötvenegy évesen, a szilveszteréjféli harangzúgásban Bécsbe érkezett.

Amerikai bevándorlásra jelentkezett, de az orvosi vizsgálat megtalálta tüdején a börtönben szerzett tbc-fertőzés foltját, és elutasították. Két évig dolgozott kávéházi pincérnőként és kávéfőzőként Bécsben, amíg tüdejét meggyógyították, s végül megkaphatta a bevándorlási engedélyt. New Yorkban gyér nyelvtudása és szakképzetlensége ellenére sikerült kistisztviselőként elhelyezkednie: egy nagyvállalatnál számlákat kezelte, iktatott. Megvolt, amire a börtönben vágyott: fürdőszoba, meleg lakás és kávé. Szabadon, félelem és szorongás nélkül élhetett. Csak a fia hiányzott, semmi más. Szerény fizetéséből nemcsak képes volt néhány antik bútordarabban bámulatos módon kicsiben újratereíteni maga körül csaknem ugyanazt a finoman elegáns környezetet, amelyben fölnevelt, s amelyet fiatalasszony korában is pazarul újratereített, hanem állandóan küldte nekem a ruhacsomagokat, fizette első angliai utazásomat, amikor disszidálása után először, 1963-ban Londonban találkozhattam vele, majd háromszor is hosszabb időre meghívott magához New Yorkba, meghívta New Yorkba első feleségemet, sok évvel később második feleségemet is, gyerekeimet is elhalmozta ajándékaival, s a hatvanas évek végétől, már amerikai állampolgárként, négyszer is hazlátogatott. Ehhez az első alkalommal nem csekély bátorságra volt szüksége. Még Amerikában is sokáig összeszorult a szíve, valahányszor csak meglátott egy rendőrt.

1985-ben, többévi szörnyű szenvedés után halt meg, pontosabban megfulladt egy Philadelphia környéki öregek otthonában. A börtönben szerzett tbc-fertőzést ugyan megállították, de a megtámadott tüdő a tüdőtágulásnak nevezett gyógyíthatatlan betegség prédája lett, amihez a dohányzás okozta gyakori bronchitis és köhécselés is hozzájárulhatott; Amerikában már hiába tette le a cigarettát. Amikor fél évvel halála előtt utoljára láttam, már alig maradt a pusztá élethez elegendő tüdőfelülete, öt lépés elég volt, hogy elvörösödve, görcsösen fuldokolni kezdjen, ezért szinte állandóan oxigénmaszkot kellett viselnie. A Christian Science Church nevű vallási szekta rögtön Amerikába érkezése után beszervezte. Ennek hívei nem mennek orvoshoz, nem szednek gyógyszert, csak imádkoznak. Ezért nem kötött egészségbiztosítást sem, ami Amerikában majdhogynem az öngyilkossággal egyenlő. Rokonok, barátok fedezték a költségeket, amikor könyörgésemre és rábeszélésemre végül kilépett egy másfajta fanatikus voluntarizmus gyilkos ostobaságát hirdető, sokmillió amerikai szektából, és kórházba került. Havi nyugdíja az intenzív osztály egyetlen napi költségére volt elég.

1984 májusában láttam utoljára. Tolókocsijában ült, ápoltan, elegánsan, kifestve, orrába két kis zöld műanyag csó vitte egy hordozható tartályból az oxigént. Kitoltam

a szépen gondozott kertbe. Egy sosem látott óriási virágokkal zsúfolt ágyásnál megálltunk, leültem egy padra. A virágok szagtalank és olyan tökéletesek voltak, akár a személyzet mosolya.

– Szép ez a kert. Tudod – mondta (a tegezést hosszas kérlelés után, negyvenedik születésnapomra küldte, légipostán) –, hogy New Yorkban laktam a legtovább ugyanabban a házban életemben? – Kissé eltűnődött. – Érdekes életem volt. Nem bánok belőle semmit.

Hamvai egy Wayne nevű, Philadelphia melletti gyönyörű kertváros egyik villájának kertjében, annak a fának a tövében nyugszanak, amely alatt már nagybetegen, zihálva is szívesen elüldögélt. A ház egy erdélyi rokonáé volt, aki nagy szeretettel ápolta és gondját viselte. Számomra ismeretlen mai tulajdonosainak sejtelmük sincs róla, hogy kertjükben egy politikai elitét nyugszik, aki derűs méltósággal, csodás lelkierővel és egyenes gerinccel járta végig ezt a magyar sorsot, s akinek fölfüggesztett büntetése végrehajtásából még egy éve örökre hátravan.

Függelék

G. Bayor Gizi

Drága jó Rákosi Mátyás!

Sokáig töprengtem a címen – a formán – úgy a megszólításnál, mint levelem tartalmán. A megszólításnál ezt éreztem, a tartalma pedig – csak annyi, hogy fogadjon engem. Miért? Nagyon szeretnék magához menni – nagyon szeretnék kérni magától valamit. Boldogtalan vagyok, és én nem tudok boldogtalanságban élni.

Nagyon kérem, fogadjon engem.

Igaz szeretettel üdvözlöm

G. Bayor Gizi

1950. III. 21.

Fönt, a margón kézírással: *Nyilvántartani.*

Más írással: 268 764/1950.III./23.

G. Bayor Gizi

Minister Uram!

Kegyelmet kérek egy szerencsétlen asszony számára. Vajda Ödönné, első férjem özvegye – három évre el van ítélve, és Márianosztrán van múlt év októbere óta. Bűnűl azt rótták fel, hogy ősszel, amikor a százforintosok körül olyan pánikszerű izgalom volt, azt mondta volna egy kis espressóban, amiből szegényke élt, és eltartotta érettségiző fiát – hogy le fogják bélyegezni a pénzt. Mondta-e vagy nem – őszintén szólva nem tudom, de ha mondta is, tízezzrel lehetett volna ilyen naiv és megijedt embert elítélni. De ezzel érdemileg nem akarok vitába szállni – meghajlok az igazságszolgáltatás álláspontja előtt – példát kellett statuálni. De azt hiszem, hogy most már eleget szenvedett, eleget bűnhődött. Majdnem félek leírni – éppen most, amikor ország-világ előtt ismertették a Rákosi-per minden hajmeresztő igazágtalanságát és szörnyűségét

– éppen most zokogok az ő hat hónapi börtönbüntetése után kegyelemért. De ez a szerencsétlen asszony túl gyenge ahhoz, hogy tovább viselje ezt az életet. Nagyon, nagyon sokat szenvedett a fasizmus alatt, beteg zsidó férje miatt reszketett, helyette, őt rejtegetve, megjárta a nyilasok börtönét, az én házamból vitte el Kún páter a Városmajor utcai nyilasok házába, ahol megkínózták. Fellélegzett, amikor jött az új világ, a szabadság. Szerette a demokráciát, ami neki és gyermekének megélhetést adott. Nekem olyan, mintha édestestvérem lenne – én együtt szenvedek vele. Ugy-e kérhetem az *én* munkám, az *én* szolgálatom elismeréséül, hogy engedjék szabadon, adják vissza a szabad életnek az április 4-iki felszabadulás ünnepén, hogy újra meg újra hálás szívvel gondoljunk azokra, akik ezt a napot örökre szívünkbe vésték.

Mélységes hálával és szeretettel
G. Bayor Gizi

1950. III. 21.

Fönt, a margón kézírással: L. 269

G. Bayor Gizi

Ministerelnök Úr!

Március 22-én levelet írtam Ministerelnök úrnak – azóta a telefon mellett töltöm minden szabad percemet – szívszorongva várom, hogy fogad – vagy nem fogad – akar-e fogadni vagy nem akar és hogy ezer elfoglaltsága mellett szentel-e nekem néhány pillanatot drága idejéből? De múlnak a napok, és közeledik az április negyedike, és én még semmit sem tudok – olyan nyomorultnak érzem magam és olyan gyengének! Rákosi Mátyásnak milliók és milliók próbálták letépni rabláncait – én egészen egyedül ráncigálok ennek a szerencsétlen Vajda Ödönnének vérszegény bilincseit! Higyje el, hogy igaz emberért harcolok és harcolok köröm-szakadtáig, mert megtanultam a kommunistáktól, ha az ember hisz valaminek az igazságában, akkor nem adja fel a küzdelmet! Szegényke ő is küzdött a fasizmus ellen, velem együtt, ő volt leghűségesebb segítőtársam – száz és száz emberről szedtük le a sárga csillagot – lakása mindenkinek nyitva állt, aki védelmet keresett! Most azon törheti a fejét, hogy hol hibázta el – tévedtek mások – vagy ő tévedt meg?

Kedves Rákosi Mátyás – én egy életen át azon igyekeztem, hogy szebbé és jobbá tegyem művészetemmel az emberek lelkét, hogy örömet okozzak! És most, amikor nekem vérzik a szívem, nekem könnyes a szemem – akkor senki sem nyújtja felém segítő kezét! Ugy-e nem engedi meg, hogy ez így maradjon? Ugy-e visszaadja nekem az emberek jóságába vetett hitemet, visszaadja nekem ezt a tisztalelkű és értékes embert!

Úgy várom ezt az április negyedikét, mint 1945-ben!

Mélységes tisztelettel, bizalommal és igaz szeretettel
G. Bayor Gizi

1950. III. 31.

Fönt, a margón kézírással: 257–333 ad 704/1950. 270

G. Bayor Gizi

Drága, jó Rákosi Mátyás,
holnap lesz három hete annak, hogy reményt keltő üzenetét megkaptam. Azóta ülök naphosszat a telefon mellett, rakom a patience-omat, és beszélgetek magával gondolatban – elmondom minden fájdalmamat és minden panaszomat – maga közben kedvesen kérdéseket tesz fel – én felelgetek – még vitatkozni is merek néha... Néha még sirva is fakadok, szóval nagyon de nagyon megért engem, és nagyon jóban vagyunk! Csak attól félek, ha a színe elé kerülök, egészen másképp fogok szerepelni! De mikor lesz ez? Nem akarok mániákus kihallgatást kérőnek tűnni – tudom, ha egyszer azt üzente, hogy hívatni fog – akkor az úgy is lesz! De már alig várom! Semminek sem tudok örülni, nem látom a tavaszt – nem érzem az ünnepeket. – Kérem, adjon nekem egy negyedórát drága idejéből – én örökké hálás leszek érte!

Szeretettel és nagy várakozással legőszintébb híve

G. Bayor Gizi

1950. IV. 21.

Fönt, a margón kézirással: *ad 764 Le: II/2.b. 271. L V.*

G. Bayor Gizi

Drága jó Rákosi Mátyás!

Olyan nagyon tele van a szívem és a lelkem boldogsággal – hálával és szeretettel – hogy le sem tudom írni! De erről a fehér lapról maga mindent le tud olvasni, ami bennem él, ami bennem kavarg, ami könnyűvé teszi az én boldogtalan életemet. Köszönöm a felém nyújtott kezét, amit szeretnék soha el nem bocsájtani – mert erőt és biztonságot ad nekem!

Soha el nem múltó hálával

G. Bayor Gizi

1950. VI. 26.

Fönt, a margón kézirással: *L. 272 V. Le: II/2.b.*

G. Bayor Gizi

Kedves Rákosi Mátyás!

Gondolom, hogy már unhatja az én leveleimet és a bajaimmal való törődést, de kihez forduljak – kihez meneküljek, ha olyan nagyon, nagyon boldogtalan és kétségbeesett vagyok? A szabadságomnak nem örülhetek, nyomnak a bajok és gondok. Egy súlyos középfülgyulladás teljesen levett a lábamról, testileg-lelkileg annyira le vagyok törve, hogy nem bízom már magamban sem. Betegségem miatt nem tudunk elutazni, férjem – legalább én úgy látom – aggódik hallásomért, és nem meri megtenni velem az utat Földvárig. Itt tespedek, és számolom a pénzt, amivel Vajdáné adóit és hátrálékait és a gyerek kiadásait fedezem, amellet félttem a keresztfiamat, aki a 19 évesek „Sturm und Drang” periodusát éli apa és anya nélkül, akar, keres, reménykedik és csalódik, fél, mert mindenütt egy börtönben levő anya árnyéka vetődik rá! Apja halálos ágyán

megígértem neki, hogy nem hagyom el fiát – én szeretném megtartani az ígéretemet, de egyedül nem tudok megküzdeni ezzel a feladattal, és ezért kapaszkodom olyan kétségbeesetten és konokul magába! A parlamenti beszélgetésünkből éltem mostanáig – de múlnak a napok – beteg vagyok – fáradt vagyok – és egy kicsit most már reménytelen. Kérem, könyörgök, szabadítson meg ez alól a szörnyű nyomás és gond alól!

És ne haragudjon, hogy ennyire igénybe vettem idejét!

Mindig egyforma szeretettel és végtelen bizalommal

G. Bayor Gizi

1950. VIII. 6.

Fönt, a margón kézírással: *L. 2067/950.VIII.9. 273 Le: II/2.b.*

Balatonföldvár, 1950. aug. 23.

Kedves Révai József,

azt mondta nekem aug. 19-én, hogy levélben ismétljem meg kérésemet. Talán hivatalosabb formában kellett volna írnom, de nem ismerem a formákat.

Úgy érzem, magamról kellene előbb egy-két szót mondanom, mert lehet ugyan, hogy Maga mindent tud rólam, de azért nem ismerhet eléggé. Lehetnek, sőt vannak hibáim, de annyi szeretet, hűség és tisztességes érzés van bennem, mint a legjobb kommunistában. Azt mondta Palló Imrének és nekem – kedves fejcsóválással –: „micsoda barátaitok vannak nektek”. Vannak. Vagy talán inkább csak voltak. Vagy ha vannak is, azokért nem nyújtanám ki a kezemet, mert pontosan látom s főleg érzem az embereket erényeikkel és hibáikkal együtt. (Talán ez a titka tehetségemnek.) Ez az egy eset, amelyért hónapok óta sírok, jajveszékelek, kopogok, döngetek ajtókat, ez más, mert tudom és érzem, hogy igaz emberért harcolok, aki biztosan elkövetett hibát, de bűnt soha, s ezért már keservesen megszenvedett. Nem untatom hozzá való vonatkozásaimmal, az ő 19 éves fia a mi gyámgyermekünk, bölcsészhallgató, az anya rengeteg szenvedett, a felszabadulás után özvegy lett, s végül börtönbe került.

A múlt esztendő végén Magához akartam menekülni, kértem is kihallgatást, de akkor nem volt módja fogadni. Egy merész elhatározással Rákosi Mátyáshoz kértem bebocsátást, s ő meghallgatott. Szerencsétlenségemre kihallgatásom előtt olvastam el „A Rákosi-per”-t, s ettől olyan gátlásom támadt, ügyemet oly törpének éreztem az ő szenvedéseivel képest, hogy jóformán a szájamat sem mertem kinyitni. Egy utána következő alkalommal, július elején, egy parlamenti fogadáson a jószerencse összehozott velem, s akkor ígéretet kaptam tőle, hogy Vajda Juditot – az én kedvemért – szabadonbocsátja. A szavak talán nem azonosak, de az értelme ez volt.

Rákosi Mátyás ígéretében rendületlenül bízom. Tudom, hogy ez a szabadulást jelenti. De ha tudnák azok, akik engem szeretnek, hogy az ő fogságának minden napja milyen szenvedést jelent nekem, talán már egész közelre hazavárhatnám.

Drága jó Révai József. Nem tudok boldogtalanságban élni. S most oly széppé tették az életemet a nagy kitüntetéssel, távolítsák el ezt a szomorú, szürke felhőt, amely elhomályosítja az én nagy boldogságomat.

Még egyszer köszönöm Magának az irántam való jóságát, a nagy elismerést, érzem, tudom, hogy erre méltó leszek.

Hálás szeretettel

G. Bayor Gizi

A szerencsétlen nő adatai:

özv. dr. Vajda Ödönné

Kalocsa, Fegyintézet

Fönt, a margón kézírással:

Bajor Gizi szerint Dr Vajda Ödönné (espresso-tulajdonos) 3 évre van ítélve a 100 forintosokkal való rémhírtérjesztés miatt. Kérem, nézzék meg az esetet, ha nem túl súlyos, talán lehetne neki amnesztiát adni vagy feltételes szabadságot.

VIII/30.

281

Révai

Igazságügyminisztérium

Kedves Elvtársak!

Telefonbeszélgetésünkre hivatkozással mellékelten küldöm a Dr. VAJDA ÖDÖNNÉ bűnyügyére vonatkozó feljegyzést.

Budapest, 1950. május hó 11.

Elvtársi üdvözlettel

Timár

(Timár István)

Rákosi Titkárság

B u d a p e s t

Melléklet

Fönt, a margón kézírással:

1245/1950. 277 Le: V/4.c.

Bajor Gizi járt az ügyében.

L. V.

Feljegyzés

Dr. VAJDA ÖDÖNNÉ elleni bűnyügyben.

Dr. Vajda Ödönné szül. Chernovitz Judit, 45 éves, volt espressótulajdonos, anyai ágon bárónó gyermeke, atyja magasrangú állami tisztviselő volt, férje ügyvéd, a Habsburg ház vagyonkezelőségének jogtanácsosa volt.

1948 májusában a belvárosi Kúria utca 2. számú házban espressót nyitott. Az espressónak futóvendégek mellett állandó törzsközönsége is volt, amely túlnyomó részt reakciós demokráciaellenes elemekből tevődött össze.

Dr. Vajda Ödönné az espressó vendégei előtt rendszeresen terjesztette az angol és amerikai rádió Magyarországot rágalmazó rémhíreit. 1949. október utolsó napjaiban „Amerika Hangja” közleménye nyomán legalább húsz személlyel közölte azt a valótlán tényt, hogy a 100.- forintosokat le fogják bélyegezni. E hír terjesztése mellett utasította az espressó két alkalmazottját, hogy a 100.- forintossal fizető vendégektől a 100.- fo-

rintosokat ne fogadják el, mert azokat le fogják értékelni és lehetőleg ezüst 5.– forintosokat kérjenek.

A Budapesti Büntetőtörvényszék Dr. Vajda Ödönnét rémhírterjesztés miatt 4 évi börtönre ítélte és elrendelte egész vagyonának elkobzását. A Legfelsőbb Bíróság Dr. Vajda Ödönné büntetését leszállította 3 évi fogházra és a vagyonelkobzás kimondását mellőzte.

Dr. Vajda Ödönné 1949 november 7. napja óta tölti büntetését, a mai napig tehát három évi büntetéséből félét és 4 hónapot töltött ki.

Dr. Vajda Ödönné őrizetbevétele abban az időben történt, amikor az Államvédelmi Hatóság a forint lebélyegzésével kapcsolatos rémhírek terjesztése miatt több személy ellen indított eljárást. Származására, osztályhelyzetére és politikai beállítottságára nézve nem vitásan ellenséges elem.

Bajor Gizi ebben az ügyben interveniált a Legfelsőbb Bíróság döntése előtt Ries elvtársnál, de Ries elvtárs miután referálást kért az ügyben, az intervenciót elhárította. Bajor Gizi első férje Dr. Vajda Ödön ügyvéd volt, aki később az elítéltet vette el feleségül.

Budapest, 1950. május hó 11.

Timár István
(Timár István)

Fönt, a margón kézirással: 278, illetve a más gépen írt, azonos szövegű, aláíratlan példányon: 279.

Igazságügyminisztérium

Feljegyzés

(Révai József elvtárs részére)

Bajor Gizi levelét visszaküldöm. Amikor Rákosi elvtárs Bajor Gizit fogadta, a minisztérium a mellékelt feljegyzést küldte át a Rákosi Titkárságra. Ezután Rákosi elvtárstól további utasítást nem kaptunk. Minthogy az ügyel Rákosi elvtárs már foglalkozott, azt hiszem leghelyesebb volna, ha Révai elvtárs megbeszélne Rákosi elvtárssal, hogy Bajor Gizi felé indokolt-e egy újabb gesztus.

Vajdánét szabadonbocsájtani csak egyéni kegyelem útján lehetne, esetleg félbe lehet szakítani a büntetését. Megjegyzem, hogy a hároméves ítélet elég súlyos. Ha nem esett volna abba a rémhírterjesztési kampányba, amelyben elítélték, hanem mondjuk két hónappal később került volna bíróság elé, kb. másfél-két éves büntetését kapott volna.

Budapest, 1950. szeptember 1.

Melléklet

Décsi Gyula

Fönt, a margón kézirással: L. V. 280. Le: V/4.c.

G. Bayor Gizi

Drága jó Rákosi Mátyás,

holnap reggel a műtőasztalra kerülök – a férjem fog operálni – zúg a fejem a gyógyszerektől és altatóktól – nem tudom, mi lesz velem. De nem akarok úgy nekimenni a műtétnek, hogy ne könyörögjek még egyszer Vajda Juditért – tegye meg nekem – tegye meg miattam azt a lépést Judit felé – bocsásson meg neki – nyissa ki előtte az ajtót az élet és a szabadság felé! És szabadítson meg engem az elviselhetetlen gondoktól – nem bírom tovább. – Azt hiszem, hogy nagyon beteg vagyok!

Szeretettel és bizalommal voltam és vagyok őszinte híve

G. Bayor Gizi

1950. IX. 19., este

Fönt, a margón kézírással:

L. Molnár e. Nézze meg, kaphat-e valamilyen okból amnesztiát.

X. 8.

R.

2888. IX/25 274 II/2.e.

Lent, a margón kézírással:

Molnár elvt.sal közölve, hogy januárra kb. adjon megszakítást, szükség esetén újra elő lehet venni.

Bajorral közölve adjon be megszakítási kérvényt és honorálják kérését.

Egriné X/10

Vajda Judit a ma érvényes szabályok szerint amnesztiát nem kaphat. De a kérdést meg lehetne oldani úgy, hogy most engedélyoznánk a büntetés félbeszakítását, s egy jövőbeli amnesztiarendelet esetleg lehetővé fogja tenni a büntetés törlését.

X/9

Molnár Erik

G. Bayor Gizi

Nem tudom a keresztnévedet, nem tudlak még csak megszólítani sem szívem szerint, pedig ennek az évnek két nagyon-nagyon boldogító hírét neked köszönhetem! Te hívtál kihallgatásra és most tőled kaptam azt az útmutatást, hogy büntetés megszakítást kérjek szerencsétlen barátnóm, Vajda Ödönné részére. Ha tudnád mindazokat a részleteket, amik ebben az ügyben ólomsúlyként nehezednek a lelkekre, megértenéd, hogy mit jelent nekem ez a kegy, ami Rákosi Mátyástól felém sugárzik. Csak könnyes szemmel tudok gondolni arra, hogy hamarosan ithon lehet szegény meggyötört te-remtés.

A kérvényt X. 13-án beadtuk az igazságügyben, 170.342/950 szám alatt. Nem az én nevemben ment fel, fia, Vajda Miklós saját nevében nyújtotta be, remélem, hogy ebből nem fog félreértés származni, azért közlöm az akta számát.

Sok szeretettel és hálával kérem, hogy légy segítségemre továbbra is!

1950. X. 19.

Igaz híved
G. Bayor Gizi

Fönt, a margón kézírással: *Le: II/2.b. 2468. 275*

Rákosi elvtárs!
 ORSZÁGOS LEVÉLTÁR 291
 Ebben az ügyben – valami Vajdáné nevű rokonának és egyben rémhírtérjesztőnek a szabadonbocsátásáról van szó – Bajor Gizi és Palló Imre nyaggatnak engem. Én nem csináltam semmit, mert Décsi szölt, hogy a dolog már nálad is volt. A nő már 1 éve ül. Azt javaslom, hogy még 1/2 évig üljön és aztán engedjük ki. Ha egyetértesz vele, bírd a Jolinak, ő majd elintézi.
 X/30. Révai

291

Rákosi elvtárs!

Ebben az ügyben – valami Vajdáné nevű rokonának és egyben rémhírtérjesztőnek a szabadonbocsátásáról van szó – Bajor Gizi és Palló Imre nyaggatnak engem. Én nem csináltam semmit, mert Décsi szölt, hogy a dolog már nálad is volt. A nő már 1 éve ül. Azt javaslom, hogy még 1/2 évig üljön és aztán engedjük ki. Ha egyetértesz vele, szölj a Jolinak, ő majd elintézi.

X/30.

Révai

G. Bayor Gizi

292

Drága jó Rákosi Mátyás,

ugy érzem, hogy annyi kesergés – panaszkodás után meg kell írnom, hogy végtelemül – mérhetetlenül boldog vagyok! Szivem mélyéből kívánom, hogy maga is olyan boldog legyen, mint én!

Igaz szeretettel
 G. Bayor Gizi

1951. I. 9.

Fönt, a margón kézirással: 292 L V. Le: VII

Lent: L. Simon e.

Mért boldog B. G.?

I. 16. R.

Más írással: Megszakítást kapott Vajda Ödönné

G. BAYOR GIZI

L. V.

292
Le: VII.

Drága jó Rákosi Mátyás,

ugy érzem, hogy anyai
kesergés - panaszkodás után meg kell írnom, hogy vég-
telenül - mérhetetlenül boldog vagyok! Szívem mélyébe
kivánom, hogy maga is olyan boldog legyen, mint én!

Igaz szeretettel

G. Bayer Gizzi

1951. I. 9.

L. Simonc.

hisz boldog B. G.!

I. 16. R.

Megpróbáltam kapott
Vajda Ödöné!

Gereben Ágnes

A GORKIJ-DOSSZIÉ

A volt KGB¹ archívumában külön, vaskos iratkupacokban őrzik azokat a titkosszolgálati jelentéseket, leveleket, kihallgatási jegyzőkönyveket, amelyek a hivatalos szovjet irodalom pátriárkája, Makszim Gorkij tevékenységéről gyűjtött adatokat tartalmazták. A most részben közzétett dokumentumok² számos meglepetést rejtenek: először mindjárt azt, hogy a világhírű íróról *az új hatalom politikai rendőrsége már nem sokkal 1917 októbere után dossziét fektetett fel*. Igaz, a forradalom prófétája, AVIHARMADÁR DALA című költemény egykori szerzője KORSZERŰTLEN GONDOLATOK című, nagy hatású cikksorozatában a bolsevik hatalomátvétel pillanatától egészen 1918 nyaráig, lapja betiltásáig napról napra a nyilvánosság előtt, dühödten ostromozta nagy barátját, Lenint, aki szerinte utópisztikus kísérletével, egy majdani világforradalom dőre reményében feláldozta – „*odavetette a máglyára*”, „*rőzsének*” – a még gyenge orosz proletariátust, a fejlődés egyetlen hordozóját hazájában, amelyet az író diagnózisa szerint alulról és fölülről is fojtogatott az évszázadok óta mozdíthatatlan, obskúrus muzsikréteg meg a nem kevésbé obskúrus cári hatalmi gépezet.

1918 nyarán azonban a roppant emocionális író gyökeresen megváltoztatta a bolsevik hatalomátvételtől alkotott véleményét. Ez akkor következett be, amikor a „Fanni Kaplan merénylete” néven ismert lövés eldőrdült a moszkvai Michelson-gyár udvarán, súlyosan megsebesítve Lenint. (A kissé körülményes fogalmazás oka, hogy az ügy valóságos körülményeiről régóta tartó találgatások sorában nemrég napvilágot látott legújabb változat szerint a lövéseket nem Fanni Kaplan adta le. Nem is biztos, hogy kivégezték őt, amint azt a hivatalos szovjet történettudomány hangoztatta, a merénylet után az egész országon végigsöpörő megtorlási hullám sajátos igazolására; többen határozottan állítják, hogy Fanni Kaplannal egészen az 1930-as évek végéig találkoztak a gulágon. Igaz, ilyen „optikai csalódás” Iszaak Babeltől Raoul Wallenbergig szinte minden ismert rabbal kapcsolatban újra meg újra felmerül, s ma már tudjuk, hogy többnyire súlyos lélektani okai vannak. Fanni Kaplan kevesek által ismert eredeti neve azonban a gulág adminisztrációjában is szerepelt az 1930-as években.)

Gorkij tehát különös módon éppen akkor kezdett megbarátkozni az új rendszerrel, amikor az a bolsevik hatalommal szemben tanúsított ellenállás letörésére mindenek előtt és felett – A VÖRÖSTERRORRÓL címmel kiadott rendelet révén 1918 szeptemberétől „törvényesen” is – megtorló diktatúrává vált, az orosz városokban, falvakban megtizedelve a túszul ejtett gazdagokat, papokat, értelmiségieket, kereskedőket. Makszim Peskov, Gorkij fia, Dzerzsinszkij Cseka-főnök munkatársa, ekkortájt írta Leninnek: „*A papa kezd javulni: »balosodik«. Tegnap heves vitába bocsátkozott néhány eszerral, akik tíz perc múlva csúfosan megfutamodtak...*”

A hatalommal való békekötést lázas tevékenység követte Gorkij életében. Az író Pétervárott megalapította a „Világirodalom” kiadót, az ország éhez-fázó, gyakran letartóztatástól retteggő tudósainak, művészeinek segítségére létrehozott egy bizottságot, részt vett az állami tulajdonba vett műalkotások és egyéb értékek felmérésében. Ezáltal számos értelmiségi, művész, köztük rengeteg arisztokrata életét megmentette,

s neki köszönhető, hogy a polgárháborús Pétervárott nagyon sok műalkotás nem került tüzre vagy külföldi árverésekre. A bolsevikokkal való, kezdettől sok ütközéssel járó együttműködés azonban egyre több konfliktust váltott ki. A Lenin ötvenedik születésnapján rendezett ünnepségen az író elgondolkodtató hasonlattal I. Péter cárral vette össze Lenint (a „nyugati” reformokat tűzzel-vassal és főleg véráldozattal bevezető uralkodó országlása alatt minden hetedik alattvaló erőszakos halállal halt meg). Ekkor Gorkij már kimondta: *elborzasztja őt ez az ember, aki kénye-kedve szerint forgatja a történelem kormánykerekeit...*

A Lubjankán, a politikai rendőrség főhadiszállásán 1920 szeptemberében Gorkij dossziéjába bekerült egy Leninhez intézett levél, amelyet persze hiába keresnénk a két szerző összes műveinek mégoly teljes kiadásában is. A kétségbeesett segélykiáltás azért született, mert a pétervári bolsevik vezetés, a Gorkijt nyavalygó értelmiséginek tartó, örökös kéréseit akadékoskodásnak tekintő Grigorij Zinovjev és köre afféle ideológiai ellenőrként az író nyakába ültette Ionovot, Zinovjev sógorát (Sinkó Ervin EGY REGÉNY REGÉNYE című moszkvai naplójának egy majdani főszereplőjét), aki rendszeresen felülbírálta Gorkij nagyszabású vállalkozását. A sértett ez ellen tiltakozott Leninnél, a politikai rendőrség archívumában fennmaradt három levéltervezet közül a jelek szerint végleges utolsó változat szerint ekképpen: *„Lényegében [...] hónapok óta az orromnál fogva vezetnek, noha óriási munkát végeztem, hogy Oroszország háromszáz legjobb tudósát megnyerjem az ügynek; ez idő alatt több tucat kéziratot már nyomdába adtunk külföldön. Most egész munkám elvész. Legyen. De azért a hazámnak és a forradalomnak talán elég szolgálatot tettem és elég öreg is vagyok már hozzá, hogy a bolondot járassák velem a munkám iránt megnyilvánuló nemtörődomséggel és ostobasággal.”*

Ezzel az érveléssel Gorkij lemondott valamennyi általa létrehozott szervezetben, így a tudósokat és művészeket segítő bizottságban végzett további munkáról. A kérdések kérdése itt, hogy vajon a levél még olvasás előtt került-e a politikai rendőrség irattárába vagy utána? Lenin és Dzerzsinszkij tudtával vagy – amit nehéz elképzelni – anélkül figyelték-e meg a nagy író? És vajon volt-e már ekkor is a politikai rendőrségnek az irodalomra szakosodott részlege, ahogyan a sztálini, majd a hruscsovi és brezsnyevi korszakban (amikor miheztartás végett az írószövetségi elnök hivatali helyiségével szemben nyílt az írószövetségben – a HÁBORÚ ÉS BÉKE Natasa Rosztovájának palotájában – elhelyezett KGB-tábornok szobája)?

Erre még nincs egyértelmű válasz. A Gorkij-dossziéba került kéziratokat a politikai rendőrségnél egy bizonyos Szlavatyinszkij szignálta, a röviddel később már OGPU-nak nevezett testület hetedik, titkos politikai főosztályának vezetője, akinek neve előfordul néhány, az 1920-as évek elején kivégzett író, így az 1925-ben agyonlőtt tehetséges parasztköltő, Alekszej Ganyin aktájában is. Szlavatyinszkij előtt vagy utána Lenin nyilvánvalóan elolvasta Gorkij levelét, hiszen Gorkijnek néhány nap múlva hatmillió rubelt utaltak ki a könyvsorozat költségeire, és a bolsevik párt központi bizottsága határozatban intézkedett: *„semmiképpen nem szabad megnehezíteni és akadályozni Gorkij elvtárs munkáját Pétervárott, valamint külföldön”.*

A helyzet azonban nem változott: Gorkij továbbra is letartóztatott emberek kiszabadításáért ostromolta Lenint,³ többnyire a letartóztatók feje felett, akik viszont mindent megtettek, hogy a nemrég ölükbe hullott hatalom mámorában a világhírű íróval szemben is bizonyítsák mindenhatóságukat. A bolsevik vezető még figyelmeztette a péterváriakat, hogy ha ez így folytatódik, *„Gorkij távozik, ami óriási botrányt jelent, és mi leszünk a hibásak...”*

Hogy pontosan mikor és miért szánta el magát Gorkij a szovjet újnyelvben ezután még évtizedekig „külföldi gyógykezelésnek” nevezett emigrációra, arról az eddig közölt iratok alapján a Lubjankán sem maradt dokumentum. A környezete – így néhány pétervári barátja és évekig itáliai házában élő kortársa – szerint a végső lökést a hatalmi arrogancia egy másik megnyilvánulása adta meg: egy megalázó házkutatás, amelynek során Zinovjev emberei egyetlen ujjal sem értek a Gorkij hatalmas lakásában bujkáló Romanov főhercegekhez,⁴ de aprólékosan átvizsgálták Budberg bárónőnek, a házigazda akkori élettársának szobáját. (Nem minden alap nélkül, hiszen az asszony röviddel korábban Lockhart pétervári brit diplomata szeretője és úgynőke volt,⁵ majd amikor a Lenin elleni merénylet után vele együtt letartóztatták, kihallgatójának, Petersnek, a helyi Cseka helyettes vezetőjének fejét is elcsavarta; az asszony nagy valószínűséggel mindvégig a brit titkosszolgálatnak dolgozott. Később, amikor elhagyta a Szovjetunióba visszatérő Gorkijt, Angliába költözött, és ott H. G. Wells élettársa lett.)

A szeretett asszonyon esett sérelmet Gorkij ismét Leninhez fordulva kívánta megtorolni. Utolsó találkozásukon, 1920. október 20-án a bolsevik vezető azonban nem védte meg őt, hanem az író nem kis megdöbbenésére nyomatékosan azt javasolta, hogy költözzön külföldre. „*Ha nem megy, kiutasítjuk*”, tette hozzá viccesen, mintegy a már nem fiatal, tüdőbeteg ember egészségéért aggódva. Gorkij még évek múlva is emlékezett erre a mondatra, amelyet afféle selyemzsinórnak érzett. Ezzel adták tudtára, hogy rá – a bolsevik párt zászlajára és a századelőn írói honoráriumai meg busás könyvkiadói jövedelme révén egyik legfőbb pénzelőjére! – többé nincs szükség. Ám nem azonnal szánta rá magát a döntésre: belemerült az országban oly sok ember életét követelő éhínség elleni küzdelembe, főleg a külföldi segítség szervezésébe. A végső impulzust 1921 augusztusában a súlyos idegkimerültségben szenvedő, skorbutos, külföldi gyógykezelésre mégsem engedett Alekszandr Blok halála⁶ és tizenhét nappal később Nyikolaj Gumiljov hirtelen kivégzése adta meg.⁷ Október 8-án írt búcsúlevelében Gorkij még arra kérte Lenint, gondoskodjon az általa létrehozott intézmények életben tartásáról. A bolsevik párt legfelső grémiuma, a politikai bizottság külön határozatban döntött az író „külföldi gyógykezelésére” szolgáló rendszeres támogatás odaítéléséről. Ez azt jelentette, hogy Moszkvában és Berlinben (a szovjet kereskedelmi kirendeltséggel kapcsolatban álló egyik német bankban) folyószámlát nyitottak Gorkij nevére, amelyről egy ideig bármilyen összeget korlátlanul felvehetett. Az íróat anyagiilag ekkor még az első világháborúban a német kormány úgynökévé vált egykori szociáldemokrata Parvus is segítette.

Gorkij kitessékelése megnyugtató politikai megoldásnak látszott. Nagyon hamar kiderült azonban, hogy az író külföldön még többet árt a szovjethatalomnak, mint hazájában. 1922 nyarán a betiltott jobboldali eszer párttal való moszkvai leszámolás híre egy németországi üdülőhelyen találta őt (a szintén ott pihenő és az eszer per hírére pánikba eső Buharin társaságában). Kétségbeesésében nyilvánosan Anatole France-hoz fordult; írását a berlini *Szocialisztycseszkij Vesztnyik*ben történt közzététele után Lenin „*mocskos levélnek*” nevezte. Íme: „*Mélyen tisztelt Anatole France! A szociálforradalmárok elleni per cinikus, nyilvános előkészület olyan emberek meggyilkolására, akik őszintén az orosz nép felszabadításának ügyét szolgálták. Nagyon kérem, forduljon újra a szovjethatalomhoz, emelje fel szavát, hogy ne kövessenek el ilyen bűnt. Talán az Ön szava elég nagy súllyal esik latba, hogy megmentsé a szocialisták értékes életét.*” A levélhez Gorkij mellékelte két nappal korábban Alekszej Rikovnak, a szovjet-orosz kormány elnökhelyettesének írt so-

rait: „*Alekszej Ivanovics! Ha a szociálforradalmárok elleni per halálos ítéletekkel végződik, az előre megfontolt szándékkal elkövetett, aljas gyilkosság lesz. Kérem, közölje Trockijjal és másokkal a véleményemet. Remélem, nem fogja meglepni, hiszen a szovjethatalom fennállása óta ezerszer figyelmeztettem rá, hogy a mi tudatlan, kulturálatlan országunkban értelmetlen és bűnös dolog az értelmiség kiirtása. Meggyőződésem, hogy az eszerek megölése olyan bűn, amelynek nyomán a szocialista Európa erkölcsi blokádot von majd Oroszország köré. Makszim Gorkij.*”

Hamarosan mindkét írás ugyancsak a Lubjanka Gorkij-dossziéját gyarapította, Trockij pedig olyan cikk közlésére utasította a *Pravdát*, amelyből a külföld számára is kiderül, hogy Gorkijt, a nagy művészt politikusként senki nem veheti komolyan. A kontrasztreakció javában megindult folyamatában azonban ekkor már olyan emberek dolgoztak a lapnál, akik az ideológiai megfelelés vágyától hajtva, egymást is túllícitálva, az író elleni durva támadásokkal igyekeztek demonstrálni politikai megbízhatóságukat. Mindazonáltal a Gorkij–France-fellépés nyomán kirobbant nemzetközi tiltakozás nyomán az eszer perben hozott halálos ítéleteket mégsem hajtották végre Moszkvában.

A Lubjankán fennmaradt Gorkij-dosszié dokumentumai közül különösen érdekes az a választékos nyelven írt jelentés, amely az író szintén 1922 nyarán megfogalmazott és a szovjet irodalomtörténetben a legutóbbi évtizedig agyonhallgatott AZ OROSZ PARASZTSÁGRÓL című művét ismerteti. A maga korában Nyugaton is nagy feltűnést keltő szöveg az eleve ipari-városi kultúrára építkező bolsevik eszme és az 1917 előtt az orosz lakosság nyolcvankét százalékát alkotó, katasztrofálisan elmaradott, tudatlan parasztság összebékíthetetlenségéről szól, s az iránta megnyilvánuló szenvedélyes gyűlölet mellett⁸ Leninről is megmásíthatatlannak látszó ítéletet mond. Nem véletlen, hogy a politikai rendőrség számára készült jelentés szó szerint idézi a mű következtetését: „*Lenin planetáris kísérlete, ennek a népi szenvedések iránt úri közönnyel viseltető, amorális embernek, a valóságos életet nem ismerő, álmodozó teoretikusnak és a hozzá hasonlóknak a felelőtlen kísérlete nem sikerült.*” Az anonim jelentés írójának pengeéles következtetése szerint a röpirat végkicsengése, hogy „*...mindazt a szenvedést, amit a bolsevizmus az orosz népnek okozott, Gorkij hajlamos jótéteménynek tekinteni, mert megtisztítja, megerősíti a nép lelkét és akaratát. Európa szovjetellenes társadalmi kövei*”, teszi hozzá a szerző jellegzetesen az agit-prop. nyelvezetét használva, „*a néptömegek körében természetesen a maguk hasznára fogják fordítani a Gorkij tekintélyével kimondott gondolatokat*”.

A jelentésből jól látható, hogy az állami politikává emelt paranoia már jóval Sztálin uralomra kerülése előtt meghatározta a Szovjet-Oroszország életét irányító új elit tevékenységét. S az is, hogy a valóban többfelől szorongatott hatalom a maga talán legfőbb ellenségét a többi baloldali, szocialista pártban, az általa már egyre inkább csak szavakban vállalt elvek következetes hirdetőiben látta. „*Gorkij, aki mind ez ideig távol tartotta magát a politikától, és főleg az orosz kultúra védelmezőjének szerepében lépett fel, közeledik a bolsevikellenes szocialista csoportokhoz*”, írja a jelentéstevő, felsorolván a külföldre menekült, komoly intellektuális erőt képviselő mensevikeket meg eszereket, akikkel Gorkij máris közös sajtóorgánumban szerepel. Igaz, hangsúlyozottan történelmi folyóiratról, a *Letopisz Revoljucii*-ről van szó, ám a (részben orosz emigráns) nyugati baloldali értelmiség előtt ebben feltáruuló múlt-, jelen- és jövőkép is veszélyérzetet kelt a bolsevik érdekeket képviselő rendőrségi ügynökökben. (Néhány évvel később részben hasonló motívumok alapján igyekezett elérni a már sztálini szovjet vezetést, hogy hazacsábítsa az író: ilyen szempontból Gorkij odahaza egyszerűen veszélytelenné vált.)

A szovjet politikai rendőrség a kezdetektől különösen nagy figyelemmel olvasta, elemezte, szortírozta a Gorkijnak írt leveleket. Tanácsot kérő, székelylős fiatalok, gra-

fomán örültek, az író főlényesen kioktató, buzgó pártmunkások, segítségben reménykedő üldözöttek, a hazájukban dúló terror láttán kétségbeesett, Gorkij figyelmét óriási történelmi felelősségére felhívó tanárok száz és száz kitárulkozó, őszinte írása a Lubjanka munkatársai elé került. Köztük egy bizonyos A. K. levele: „*A bolsevikok kegyetlenségéről és vérszomjasságáról tanúskodik a nálunk most végrehajtott rengeteg kivégzés, még jelentéktelen politikai és más bűnökért, például pazarlásért is. Arról tanúskodik az orosz nép érdekeit egész lelkükkel szolgáló legjobbaink meggyilkolása. És arról tanúskodik a cári gyermekekkel való vadállati leszámolás... Lehetséges volna, hogy Önt nem háborítja fel az uralmon lévő pártnak ez a kegyetlenkedése, s tekintélyével, befolyásával élve nem hívja fel a figyelmet az emberélet iránti kihívóan aljas, könnyelmű viszonyra? Ennek a pártnak az álszent tiltakozásaira az olyan esetek ellen, amikor más kormányok összehasonlíthatatlanul enyhébb büntetést, megtorlást alkalmaznak az ottani kommunista pártoknak a hatalom erőszakos megragadásával próbálkozó tagjaival szemben? A cári kormány hasonló aljasságai ellen egykor legjobbaink emelték fel szavukat: Tolsztoj, Szolovjov, Korolenko, felléptek a tudósok is, számos nézőpontból megvizsgálva ezeket a kérdéseket. És most? [...] Ha Ön mindezt nem tudja, az azt jelenti, hogy nem ismeri a mai Oroszországot. Ha pedig tudja, és nem emeli fel ellene a szavát, akkor óriási bünt vesz magára.*”

Az 1920-as évek közepétől számtalan jele van annak, hogy a „megalázottak és megszorítottak” iránt mindig oly együtt érző Gorkij korábbi tevékenységével, egész életfilozófiájával szemben elutasítja az effajta szemrehányásokat. Hamarosan, 1927 végén már nyilvánosan is: A NÉVTELENEKNEK ÉS ÁLNÉVTELENEKNEK, A SZOVJETUNIÓ MECHANIKUS POLGÁRAINAK, MÉG EGYSZER A MECHANIKUS POLGÁROKNAK címmel a szovjet sajtóban közzétett haragos cikksorozatban ítéli el az idézethez hasonló nagyszámú levél „*kákán is csomót kereső*” íróit. Akiknek intelmeit, aggodalmait, kéréseit továbbra is gondosan elolvassák a Lubjankán. Majd *dossziéba rendezik*. Ha ennek oka és célja felől kétségeink támadnának, a margóra került feljegyzésekből végképp nyilvánvalóvá válik, hogy a szovjet politikai rendőrségen már az 1920-as évek első felében megannyi *majdani leszámolás* bázisát, dokumentációját gyűjtötték. Egy 1924-ben kelt levélre például Szlavatyinszkij a következő utasítást jegyezte fel: „*Az első példány – Gorkij dossziéjába, a második Krjucskovéba. Nyikolajevről már kell hogy legyen anyagunk, foglalkozzanak vele komolyan!*”

Krjucskov 1921-től kezdve az író titkára, később, a Szovjetunióba való visszatérése után pedig az NKVD Gorkij-házába „akkreditált” csapatának vezére volt; súlyos alkoholistá, aki agresszíven, mások előtt kifejezetten demonstratív módon korlátozta az író találkozásait, sőt fizikai értelemben vett mozgását. Patrónusaival együtt később a Szovjetunióban őt is letartóztatták és kivégezték, részben Gorkij meggyilkolásának vádjával. Mindezt persze 1924-ben még nem sejthette az az irodalmi kérdésekre szakosodott, meglehetősen népes csoport, amely Krjucskovnak külön dossziét nyitott a Lubjankán. *Ez akkor józan ésszel indokolhatatlan gesztus volt, egy öngerjesztő mechanizmus része.*

Időközben megroppant Gorkij tekintélye a szovjet irodalmi életben; Majakovszkij *hullának* nevezte, akire többé nincs szüksége az irodalomnak, és ebben a szellemben nyilatkoztak a „proletárírók” vezetői is (akik többnyire se proletárok, se írók nem voltak, viszont, ahogy az már lenni szokott, tehetségtelenségükkel egyenes arányban állt az agresszivitásuk). Rövid ideig Gorkij ugyancsak távolodni látszott a hazájától – miután hírül vette, hogy Lenin özvegye az iskolai könyvtárakból eltávolítandó könyvek listájára egyebek mellett felvette a BIBLIÁ-t, a KORÁN-t, Dantét és Schopenhauert, felháborodásában le akart mondani a szovjet állampolgárságáról. Az erről szóló hivatalos

bejelentés megírását azonban elhalasztotta, majd végleg félretette: mind gyakrabban felmerült benne a hazatérés gondolata.

Sokféle oka volt rá. Egyre nehezebben viselte az orosz emigráció, köztük igen sok általa is tisztelt értelmiségi részéről őt ért heves, gyakran nagyon durva támadásokat. Annak ellenére is, hogy németországi és csehszlovákiai „bázisairól” – ahol már jelenléte miatt, no meg az általa alapított orgánusok, így a színvonalas berlini *Beszeda* révén közvetlenül részt kellett vennie az irodalmi életben – 1924-ben áttelepült Olaszországba, s így legalább fizikai értelemben távol került az orosz emigránsközpontoktól. Ez azonban nem mentette meg attól, hogy a polgári Oroszország Nyugatra menekült képviselői – akik még sokáig azt hitték, hogy a bolsevikok uralma nem tart néhány hónapnál tovább – *árulónak, az értelmiség hóhéranak* nevezték őt. A szovjethatalom felé tett minden lépését, köztük a fentebb említett cikkeket kíméletlenül kipellengézték, Leninről közreadott esszéjét az írott orosz szó története legnagyobb bűnének nevezték. Fogytán volt a pénz is – márpedig Gorkijnak a Vezúvra néző sorrentói házában hatalmas siserahadat kellett eltartania –, és fogytán az ihlet. Lassan kifulladt az élményanyag a soha be nem fejezett nagy műhöz, KLIM SZAMGIN, az orosz értelmiség regényéhez, amelyet az író a Sorrentóban vele élő Budberg bárónőnek ajánlott (igaz, az asszony lánykori neve, Zakrevszkaja olvasható a szovjet korszakban is meghagyott, sőt iskolai irodalomórákon ismertetett, csak éppen meg nem magyarázott dedikáción).

Gorkij egyre fájdalmasabban érezte, hogy elmegy mellette az élet: a Szovjetunióból – ahol a rohamosan apadó nyugati publikációkkal párhuzamosan elkezdtek összes műveinek kiadását⁹ – gigantikus társadalmi fejlődés hírei érkeztek hozzá. Ekkor fektették le a szovjet nagyipar alapjait (részben az ezzel egyidejűleg létrehozott *gulágon*¹⁰ kitermelt aranyból vásárolt nyugati gépekkel). Ekkor kezdődött meg a mezőgazdaság kolhozokba terelése, és Sorrentóból nem látszott, hogy ez a kegyetlen kísérlet nem az elmaradott muzsik új fejlődési szintre emelését és a mélységes hagyományokban gyökerező közösség, az obszcina értelmes, XX. századi változatát, hanem több millió paraszt meggyilkolását vagy kényszermunkára küldését, családok végleges tönkretételét és a korábban exportra termelő orosz gabonatermelés fél évszázadnál hosszabb válságát eredményezi majd. Az emigrációból Gorkij szemében még a gyerekek számára létesített koncentrációs táborok is rózsaszín fényben tűntek fel. „*Harkovban már hatodik éve működik egy »társadalmilag különösen veszélyes gyermekek« számára létrehozott kolónia*”, írta 1928 elején egyik legkedvesebb ifjú moszkvai pályatársának, V szevolod Ivanovnak. „*Én vagyok a patrónusa. A kolónia szervezete, helyzete, élete hihetetlenül érdekes. A gyerekekkel levelezésben állok, és minden egyes levelemre 22 választ kapok, a 22 munkabrigád vezetőjétől...*” Szinte félelmetes sorok, amelyek segítenek megérteni, hogyan válhatott a tudás, a tanulás erejében mániákusan hívó Gorkij a Szovjetunióba való visszatérése – 1928-as és 1929-es látogatása, majd 1931-es letelepedése – után neki afféle Potemkin-falvakként bemutatott haláltáborok dicsőítőjévé a Fehér-tengeri-csatornáról szóló hírhedt művében. Onnan pedig már csak egyetlen lépés volt a sztálini népiirtás igazolásáig, a HA AZ ELLENSÉG NEM ADJA MEG MAGÁT, MEG KELL SEMMISÍTENI! című Gorkij-írásig, majd az e címen kiadott publicisztikai gyűjteményig.

Az újonnan megjelent dokumentumok, levelek fényében is nehéz megtalálni Gorkij pálfordulásának pillanatát. Ez a kortársaknak sem sikerült: négy nappal a „névtelenek” ellen írt cikk közzététele után, 1927. december 25-én egy magát ötenként évesnek mondó Andrian Kuzmin nevű értelmiségi ismeretlenül az alábbi levelet küldte Sorrentóba: „*Őn távol él, mert még idejében elhárította magától a boldogságot, hogy hazája*

csaknem teljes lakossága, köztük az ön akarata ellenére keresztülvitt kísérlet néma és vak tárgy legyen [...] Mindenkit meglepett az ön fellépése. Tíz évig hallgatott, és most hirtelen dalra zendít [a levélíró az említett cikkek mellett Gorkijnak az ekkortól hivatalosan *forradalomnak* nevezett októberi hatalomátvétel tizedik évfordulójára írt cikkére is utal – G. Á.]. *Ráadásul olyasvalamiről zeng dicshimnusz, amit már maguk a létrehozói is kezdenek másként látni, és aminek eredményeként zsákutcába jutottunk.*” A levél margójára Nyikolaj Sivarov, az irodalmi élet másik későbbi ismert rendőrségi felügyelője feljegyezte: „Az eredeti példányt, amely Medvegyjev et.nál maradt, lefényképeztük. Utasítására kiadtuk a parancsot Kuzmin megfigyelésére.”

A szovjet politikai rendőrség Olaszországban is igyekezett ellenőrizni a helyzetet. Egy Szajanov néven dolgozó ügynök jelentése szerint „nagy figyelmet kell fordítani azon személyekre, akik Gorkij meghívására Sorrentóba utaznak [a Szovjetunióból – G. Á.]. Nagyon is elképzelhető, hogy az ellenség egy része ennek révén téveszti meg a becsületes, hiszékeny öreget”. Idővel rangos állandó képviselője is volt a politikai rendőrségnek Gorkij házában, az országhatárokat álnéven átlépő Matvej Pogrebinszkij személyében: a Nyizsnyij Novgorod-i terület OGPU-főnöke az író földije jogán, felettesei cseppet sem titkolt utasításait végrehajtva időről időre néhány hetet Sorrentóban töltött. (Gorkij szovjetunióbeli útján később ő kísérte az író-t Szolovki celláiban tett 1929. júniusi látogatásán. 1937-ben öngyilkos lett, búcsúlevelében szemrehányást téve Sztálinnak, amiért parancsára „a legnemesebb forradalmárokkal” kellett leszámolnia.)

A sorrentói házra kiterjesztett tevékenység ellenére nem lehet kétségünk afelől, hogy Gorkij a szovjet sikerpropaganda szólamai mellett bőséges információt kapott arról is, hogy „egyszerű” honfitársai miként reagálnak hazatérésének hírére. Egy ismeretlen levélírója hosszan, naivul igyekezett meggyőzni őt, hogy a Szovjetunióban majd ne hagyja magát megtéveszteni a mellé rendelt kísérők felügyelete alatt tett gyárlátogatásokkal, inkább inkognitóban vegyüljön el az emberek között, mint fiatalkorában. „...akkor egészen biztosan gyorsan észreveszi majd a társadalom új tagolódását, az új áramlatokat és észjárást, amely [...] mindent áthat a hatalom lankadatlan adminisztratív nyomására, a néptömegeknek a centrumtól való – a kapitalista országokban elképzelhetetlen – függése miatt.” Egy másik levélíró csatolta soraihoz a *Vecserynjaja Moszkva* egyik cikkét: „...[1928.] március 26. és április 1. között valamennyi tanintézet köteles ünnepi ülést rendezni a Gorkij életéről és művészetéről szóló, irodalmi, zenei számokkal kísért előadásokkal. Március 29-ére, M. Gorkij hatvanadik születésnapjára a művészetének szentelt kiállításokat kell szervezni.” Ebből a napon is világosabb, miként akart a hatalom Gorkij moszkvai látogatásából politikai tőkét kovácsolni. Korántsem véletlenül éppen az első nyilvános politikai perekkel (a „bányászperrel”, az „agrárperrel”, majd az „iparperrel” és a műszaki értelmiséggel való leszámolás többi aktusával), no meg a saját belső pártellenzéke, elsősorban a száműzött Trockij hívei félreállításával párhuzamosan. És az írószövetség erőszakos létrehozására, vagyis a tollforgató értelmiség egy akolba terelésére tett első kísérlettel egyidejűleg, amikor a Pilnyak, Zamjatin és mások elleni kegyetlen hajszával a hatalom már nyíltan üldözte, megfélemlítette és megbüntette a neki nem tetsző írókat.

A Gorkijnak küldött újságkivágáshoz a levélíró a következő kommentárt fűzte: „...különös, hogy Ön milyen könnyedén fellép az orosz értelmiségnek a szovjethatalom által még térdre nem kényszerített utolsó képviselői ellen, és nagy nevével fedezi a mai orosz élet kiáltó hazugságait”, amelyeket a levélírónak a bolsevik uralom tíz éve alatt szerzett tapasztalata szerint „semmi, még a legmagasztosabb eszmék és célok sem igazolhatnak”. Gorkij a szovjet politikai rendőrség szerepéről is olvashatott az 1928. március 29-én kelt anonim le-

vélben. „Bennünket, a tudomány, a szellemi élet, az élő és az írott szó embereit teljességgel megfosztottak a szabad tudományos és intellektuális alkotómunkára való jogunktól. Arra ítéltettünk, hogy a GPU skorpióitól való rettegésben élünk – ilyenekről a cári rendszer csendősége még csak nem is álmodhatott! – és közben Önnek a szovjethatalomról énekelt dicsőimnuszát hallgassuk, amiért olyan meghatóan gondoskodik a tudományról és a tudósokról.” A kordokumentumként is elgondolkodtató írás szerzője így folytatja: „Tudom, hogy Ön megvető mosollyal a szemétkosárba dobja ezt a levelet, mint a proletariátus egy újabb ellenségének újabb névtelen, erőtlén szóáradatát. Igen, Ön szabad író, aki a szovjet sajtóban meglévő monopolhelyzetében azt ír, amit akar, a szovjethatalom védelmében teljesen büntetlenül gyalázva bennünket. Választ nem fog kapni: kezünk megkötve, szánkban szovjet pöcök. Ezt tudván azonban hogy hiheti magát a szabad szó bajnokának? Alekszej Makszimovics, gondolja ezt végig, nézzen szembe a lelkiismeretével, amely valamikor összeegyeztethetetlen volt a hazugsággal...” Gorkij válasza egyrészt a hatalom képviselőivel való egyre szívélyesebb, helyel-közzel megalázkodó levélváltás, másrészt a moszkvai sajtóban közreadott publicisztika volt. OKOSKODÓK című 1930-as cikkében például otrombán gúnyolódva ítélte el azokat, akik „jezsuita módon, aggályosan számon tartják a tévedéseket, a hibákat, a zökkenőket”. Végleges hazatéréséig ez a motívum unos-untalan visszatér írásaiban: a szovjetunióbeli fejlődés kétségtelen, akik nem ezt tekintik az elsődlegesnek, akadékoskodásukkal az egész országnak ártnak.

Sokan próbáltak már magyarázatot keresni Gorkij viselkedésére, egyre tüntetőbb fraternizálására a szovjet politikai elit képviselőivel, s arra, hogy szemet hunyt a hazájában eluralkodó sztálini diktatúra megnyilvánulásai felett. Vszevolod Ivanov tudós fia, a Brezsnyev-korszak neves másként gondolkodója, részben családi emlékei nyomán nemrég egyenesen egy olyan teóriával állt elő, hogy – éppen a Szovjetunióból érkező riasztó hírek nyomán – Gorkij egy Sztálin-ellenes fellépés tervével tért volna vissza hazájába.¹¹ Azért, hogy a zsarnokkal szemben összefogja a pártvezetés addigra félreállított politikusait, Buharint, Kamenyevet és Rikovot, akikkel emigrációja közel hét esztendeje alatt többé-kevésbé szoros kapcsolatban állt. Tény, hogy Lenin egykori környezetének tagjai sorában az író velük is levelezett. A sorrentói ház egykori lakója, Nyina Berberova (megkurtítva magyarul is kiadott) 1981-es VASASSZONY című könyvéből tudjuk, hogy 1928-ban, amikor Gorkij először a Szovjetunióba látogatott, az őt akkor végleg elhagyó Marija Budbergre bízott két nagy bőröndöt, bennük egyebek mellett a szovjet vezetők főleg külföldről hozzá írt őszinte leveleivel. Azokat ugyanis – efelől a címzettnek nem volt kétsége – felhasználhatták ellenük a javában folyó és a küszöbönálló politikai perekben, köztük azokban, amelyeknek később a vádlottai lettek. Budberg magával vitte az iratokat Londonba. Ott, Gorkij legalábbis úgy vélte, biztonságban voltak, és nem okozhattak bajt íróiknak.¹²

Egy olyan korszakban, amikor a hatalmi harc még korántsem dőlt el a Kremlben – ez végső soron csak 1934-ben, a „győztesek kongresszusa”, majd Kirov meggyilkolása után következett be –, Gorkij több-kevesebb joggal számíthatott Sztálin vereségére; s egyes közvetett bizonyítékok szerint számított is rá. Csakhogy ezzel a lehetőséggel szemben rokonszenvét egyáltalán nem a demokratikus társadalomfejlődés hirdetői bírták. Még csak nem is az 1930 késő őszen Sztálin megbuktatására készülő Szircov–Lominadze-„összeesküvés” rangos résztvevői vagy a hozzájuk hasonló gondolkodású politikusok, a Buharin-tanítványok, Rjutyin és mások. Hanem szeretett egykori földije és fogadott fia révén távoli rokona, Genrih Jagoda, a politikai rendőrség helyettes vezetője, majd (1934-től kivégzéséig, 1938-ig) a szovjet kormány belügyi népbiztosa.

Ivanov professzornak a Gorkij hathatós részvételével tervezett Sztálin-ellenes felkelésről közzétett, ám teljességgel bizonyítatlan koncepciója éppen azon alapszik, hogy az író egyedül Jagodát és vele az OGPU akkor már az egész országra kiterjedő mérhetetlen hatalmát tarthatta képesnek Sztálin megbuktatására.

Lehet, hogy így volt. Ez azonban nem változtat Gorkij és Jagoda nemrég közzétett, 1928 és 1936 közötti leveleinek megítélésén: ezek a mindkét részről hízelgő, alázatos feljegyzések életről és halálról döntenek. A mézesmázos hangon udvaroló, Jagoda drága egészségéért aggódó, főleg pedig az OGPU tevékenységét agyba-főbe dicsérő és a terror áldozatait trágárul szidalmazó Gorkij többnyire, miként 1917 óta annyiszor, kegyelmet kér, szavazati jogot, száműzetés megszüntetését az ismerősei, sőt ismerősei ismerősei számára. Akinek – mint például a nyomorgó Klujev parasztköltőnek, a „Nagy Tisztozatások” másik majdani áldozatának – nem tudja elintézni a kötete megjelenését, legalább pénzt utaltat ki. De emellett *lebeszéli Jagodát arról, hogy Paszternaknak útlevelet adjanak*. „Abszolút tisztességes ember ugyan”, írja róla, „de gyenge akaratú”. Márpedig, magyarázza Gorkij a politikai rendőrség egyik vezetőjének, néhány szovjet tisztviselő akkor nemrég menekülése után könnyű préda lenne a szovjetellenes nyugati körök számára. (Az író kerek percc megmondta az ebben az ügyben tőle kétszer is segítséget kérő Paszternaknak, hogy az éppen akkor sorozatossá vált disszidálások, egyebek mellett a politikai rendőrség néhány vezetőjének világszerte nagy visszhangot kiváltott átállása miatt nem hajlandó közbenjárni az érdekében.)

A hasonló ügyek megtárgyalásán kívül a Jagodának küldött levelekben az író többek között mentegetőzik, mert nem lettek *elég érzéketesek* a cikkei, amelyeket a szovjet megtorló intézményekben, többek közt az orosz értelmiség és a renitens egyházi személyiségek börtönként már 1917 decemberétől funkcionáló Szolovki-szigeten tett látogatásáról közölt. (Ezután nem sokkal sikerült onnan megszöknie egy fogolynak, aki a *Rul* című emigránslapban leírta e groteszk vizitet, ahogyan azt a másik oldalról látták. A magas, sovány, komor vendéget, amint némán, szinte ellenségesen végigment a kisuvickolt cellákon, elhessegetve a kérésekkel felé rohanó rabokat; de azt is, hogy a tiszteletére rendezett előadás szünetében Szolovki lakói között elvegyülve hátrattett kezében összegyűjtötte a foglyok titokban odanyújtott leveleit. A Gorkij-archívumban fennmaradt adatok szerint azonban a Szolovkiról hazatérő író két bőröndje közül az egyik sajnálatos módon elveszett, a másikban pedig hazaérkezése után Gorkij a rabok cédulái helyett egy nagy doboz hamut talált. Az OGPU így adta tudtára, hogy ezt az élményanyagot nem engedik neki felhasználni a sajtóban; Jagoda a történeteket minden sajnálkozás nélkül úgy minősítette Gorkijnak, hogy az író *huligánok* karmaiba került.)

Gorkij tehát – akár számított Sztálin vereségére, akár nem – közvetlenül első szovjetunióbeli látogatása előtt bekapcsolódott a szovjet megtorlási rendszer intézményeinek népszerűsítésébe. Második útját követően hozzáfogott a „kártevőkről” szóló színmű, a csak halála után kiadott SZOMOV ÉS MÁSOK írásához. Miközben hazájában koholt váddal letartóztatták a műszaki értelmiség számos tagját, majd gyors egymásutánban következett a történész-akadémikusok, a papok pere, a készülő mű hitelességét segítő, Sztálin kérésére egymás után küldték Sorrentóba a leszámolások jegyzőkönyveit. A Vezúv tövéből nem késlekedik sokáig a válasz Halatovnak, az Állami Kiadó később szintén kivégzett vezetőjének, a Gorkij–Sztálin, illetve a Gorkij–OGPU kapcsolat egyik koordinátorának: „*Nagyon hálás vagyok az ön által küldött anyagért. Különösen fontosak lennének számomra a kártevők vallomásai.*” 1930 szeptemberében negyvennyolc vád-

lott kivégzését Gorkij így kommentálta: „*Dühöngve, de örömmel olvastam az Izvesztyija cikket. Mikor fogják végre ártalmatlanná tenni, megsemmisíteni ezeket a rothadt gazembereket? A GPU valóban kitiüntetést érdemel [...] szívből kívánom, hogy a kártevők és a szabotőrök keserves halállal dögljenek meg, mint a szar.*”

A nyugati értelmiség tiltakozással fogadta Gorkijnak az „Iparpárt”-per ügy kapcsán tanúsított, korábban elképzelhetetlen viselkedését. Erre néhány szovjet író EL A KEZEKEL GORKIJTÓL! címmel közös felhívásban válaszolt, Gorkij pedig néhány hónap múlva, az 1931 márciusában megrendezett mensevikellenes per alatt – amelyben két régi barátját, a neves történetíró Szuhanovot és az egykori bolsevik közigazdász Bazarovot is bíróság elé állították – újra harsányan exponálta magát. Igaz, erre Halatovnak a vádlottak vallomásait is tartalmazó, sürgető levelei is készítették. Mivel pedig a „kártevőkről” szóló, már elkészült Gorkij-színmű bemutatásához a szerző nem járult hozzá, Halatov maga írt cikket a *Pravdának*, amelyben hivatkozott a mensevikper Sorrentóból kapott értékelésére: „*mélységesen hasznos valami*”, amely, mint írja, Gorkij szerint „*leleplezi a mai szociáldemokrácia mocskos, aljas szerepét*”.

Hozzá kell tenni, hogy a saját népe ellen fordult rendszerrel való kiegyezésnek még ez az egyértelmű dokumentuma is többféleképpen értelmezhető. Komoly, független irodalomtudósok¹³ felhívták a figyelmet az eredeti Gorkij-levél fogalmazására, amely gondos, betű szerinti értelmezésben nem a mensevikeket, hanem az ellenük folyó pert minősíti. „*A mensevikper természetesen aljas vicc, de mélységesen hasznos*”, szól a mondat. Ha így értelmezzük, akkor a „*mélységesen hasznos*” kifejezés valóban alig leplezett gúnyolódás. A címzett Halatov minden bizonnyal annak vette, mert a Gorkij-levélnék ezeket a sorait az arról közölt cikkben nem szó szerint, hanem saját fogalmazásában idézte, gondosan kiszűrve a „félreérthető” kifejezéseket.

E csupán mikrofilológiai jelentőségű kázus mellett akad más szempont is, amely legalábbis árnyalhatja az utókor ítéletét Gorkij viselkedéséről. Hiszen az író zavarbaejtő bőséggel közreadott politikai természetű, gyűlölködő kirohanásai mellett nemigen találni olyan írását ezekből az évekből, amely bármilyen csoporthoz tartozó szovjetunióbeli író ellen szólna. Sőt mintha politikai támadásait Gorkij arra használná fel, hogy *védje az irodalmat*. Amely nagyon is rászorult erre: 1927 és 1932 áprilisa között (az utóbbi dátum az irodalmi csoportok adminisztratív úton történő felszámolását jelzi) az orosz irodalomnak és művelőinek egyszerre kellett megküzdeniük az esztétikai érték valamilyen szintű primátusát valló értelmiségiek eltávolításával – az „útitársaktól” a trockistákig –, a „proletáriróknak” a szépirodalom teljes felszámolását és az „irodalmi ténnyel” történő helyettesítést célzó agresszív előrenyomulásával s végül a szó erejétől hagyományosan retteget hatalomnak az irodalmi élet feletti ellenőrzés megszerzésére irányuló agresszív kísérleteivel. Dokumentálható, hogy 1932 előtt Gorkij szovjetunióbeli útjain és Sorrentóból küldött leveleiben mindhárom veszélyt állhatatosan igyekezett elhárítani. Korántsem csak a kulisszák mögött: 1929 szeptemberében nyilvánosan megvédte a „proletárirók” meg a Majakovszkij-féle LEF által útszéli hangon megtámadott Borisz Pilnyakot és Jevgenyij Zamjatyint, s ezzel komolyan magára haragította a bolsevik párt irodalmi ügyekben illetékes tisztségviselőit.

S hogy a kép még bonyolultabb legyen, az 1930-as évek legelején mindinkább a diktátor és a diktatúra csapdájába szoruló író igen-igen sok más kortársával együtt valamiféle liberalizálódást, *gyeplőengedést* érzékelt a szovjet belpolitikában. Az első, ijesztő politikai kirakatperek, a „gyűlölet ötpercei” után váratlanul elmaradt a Paraszti Munkapárttal tervezett és a sajtóban már elő is készített gyilkos leszámolás, amelynek

egyik fővádoltja Orwell nagy elődje, Alekszandr Csajanov, az orosz paraszti utópia írója lett volna. A kortársak, nem ismervén *a történet végét*, fellélegeztek (az 1939 márciusában egyébként mégis elpusztított) Csajanov és társai öt éves börtönbüntetéséről hallván. Úgy tűnt, a letartóztatások, kivégzések után Sztálin és köre enyhít a megfélemlítés sikeresnek bizonyult politikáján. Ezt látszott igazolni a cenzúra rövid időre enyhülő szigora, de még a szovjet boltok meglepően javuló ellátása is. Ebben a helyzetben Gorkij aligha látta célravezetőnek a konfrontációt, amire talán már nem is volt képes.

Ez persze már csak találgatás a most előkerült levelek, jelentések olvastán. Amelyek nyomán számos kérdőjel eltűnt Gorkij viharos életrajzából – hogy mögöttük újabb kérdőjelek meredjenek, újabb találgatásoknak helyet adva. Hiszen ha az ember türelmesen átrágja magát ezen a detektívregény-izgalmasságú dokumentumhalmazon, jó ideig nem hagyja nyugton a gondolat: mi lett volna, ha...

Ha Gorkij külföldön marad, ideig-óráig – ameddig nem végeznek vele Sztálin emberei, mint Trockijjal Mexikóban – talán csakugyan egy diktatúraellenes szellemi központ élére állhatott volna. Egy ilyen csoportosulás pusztá léte pedig legalábbis megnehezítette volna a nyugati baloldali értelmiség számára, hogy gyermeteg antikapitalizmusában, majd egy antifasiszta összefogás reményében (mint a Ribbentrop–Molotov-paktum megmutatta, dőre hitében), felhasználván a nyomtatott szó már akkor is mérhetetlen hatalmát, Sztálin és a sztálinizmus dicsőítésével, a bűnök elhallgatásával bűnrészessé váljon a Szovjetunióban elpusztult milliók halálában.

Ez persze már csak játék a történelemmel. Az azonban a jó szándékoktól eltelve a hatalomnak először csak a kisujját nyújtó, bonyolult taktikázásokba fogó Gorkij rendőrségi dossziéjának olvastán, úgy hiszem, vitathatatlan, bár nem új igazság, hogy nem lehet *egy kicsit* elveszíteni az ártatlanságot. Emelkedettebb s a mögöttünk álló kelet-európai évtizedek tapasztalatának fényében talán nem indokolatlan megfogalmazásban pedig úgy mondhatnánk, hogy *az erkölcsöt nem lehet kvantálni*.

Jegyzetek

1. 1917-től Cseka néven emlegették „Az ellenforradalom és a szabotázs elleni harc rendkívüli bizottságai” orosz nevének rövidített betűszava alapján. Központi szervei mellett kormányzósági, 1919 januárjáig járási, azonkívül vasúti, valamint a hadseregben működő részlegei voltak. A hatalom csúcsán lévő elitnek engedelmesskedő – vagyis *per definitionem* a totális állam létalapját jelentő – szervezet, amelynek legmélyebb hagyományai a középkori orosz történelemben, legtisztább formájában IV. Iván cár opricsnyinájában (fegyveres-rendőri megtorló gárdájában) gyökereznek, a szovjet korszakban fokozatosan politikai rendőrséggé „finomulva” egyre nagyobb

és mind ellenőrizhetlenebb politikai, gazdasági, adminisztratív hatalomra tett szert, és az 1930-as évek közepétől állam lett az államban. Vezetői Berija révén 1953-ban, Sztálin halála után megkísérelték magukhoz ragadni a legfelső hatalmat, a pártfőtitkári széket. Ez azonban csak a párt irányító szerveivel való hosszabb összefonódás nyomán Jurij Andropovnak sikerült már a szovjet korszak és saját élete alkonyán. A mai posztszovjet politikai elit igen nagy része Andropov és a KGB „köpenyéből” bújt elő, és a Cégnél dolgozókat nem minden gyengédség nélkül mindmáig „cselistákként” emlegeti, noha a szervezet neve gyakran változott: egy 1922. február 6-án

kelt dekrétum nyomán GPU (az „állami politikai irányítás” szavak rövidítése) lett a neve. Ekkor még a rendőrség felügyeletét is ellátó NKVD, vagyis az oroszországi föderáció belügyi népbiztossága alá rendelt szervezet volt, „az állambiztonság védelme” feladattal. 1923-ban, a Szovjetunió megalakulása után OGPU néven (a. m. „egyesített állami politikai irányítás”) össz-szovjet rangra emelték, és a tagköztársaságok GPU-inak felügyeletével bízták meg, a szovjet kormány, a Népbiztosok Tanácsa alá rendelten. 1934-ben, amikor a Kirovgyilkossággal és a sztálini totális állam létrejöttének más jeleivel párhuzamosan a Szovjetunióban megalakították az amúgy is formális harmadik hatalmi ágat mintegy törvényen kívül helyező rögtönítélő bizottságokat, a „trojkákat”, azokban már az NKVD képviselte a politikai rendőrséget; ennek égíszje alatt működött a GUGB, az állambiztonsági főigazgatóság, amely lényegében egyet jelentett az NKVD-vel. 1941-ben a szovjet ipar felügyeletét teljességgel magához ragadó GUGB újra különvált, és a politikai rendőrség NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság) néven működött tovább, 1946-tól minisztériumi rangban, MGB (Belügyminisztérium) elnevezéssel. Sztálin halála és az azt követő legfelső szintű leszámolások után, 1954. március 13-án jött létre a szovjet rendszer fennállásának végéig működő KGB (Állambiztonsági Bizottság).

2. BIL LI A. M. GORKIJ CSLENOM PARTYII? *Izvesztyija CK KPSZSZ*, 1990/5; *Iz PEREPISZKI GORKOGO*. Uo. 1990/11.; *Iz PEREPISZKI GORKOGO*. Uo. 1991/6.; L. Szpiridonova: M. GORKIJ: GYALOG SZ ISZTORIJEJ. Moszkva, 1994; NYEIZVESZTNIJ GORKIJ. Moszkva, 1994; Vitalij Sentalinszkij: RABI SZVOBODI. V LITYERATURNIH ARHIVAH KGB. Moszkva, 1995; N. Primocskina: PISZATYEL I VLASZTY. Moszkva, 1996.

3. Zinaida Minc, az azóta elhunyt neves tartui irodalomtörténész diákjaival együtt a pétervári Cseka-archívum összeállította azoknak a letartóztatottaknak a névsorát, akiknek szabadon engedéséért Gorkij makacsul és szisztematikusan szót emelt. Hihetetlenül nagyszámú és óriási szellemi erőt képviselő rétegről van szó. Z. G. Minc: A. M. GORKIJ V KUBU. TRUDI PO RUSZKOJ I SZLAVJANSZKOJ FILOLOGII. XIII. GORKOVSZKIJ SZBORNIIK. Tartu, 1968. 170–250.

4. Gorkijnak a Romanov-ház tagjai érdekében

kifejtett tevékenységéről I. B. D. Wolfe: THE BRIDGE AND THE ABYSS. New York–Washington–London, 1967. 96–103., illetve Gavriil Konsztantyinovics nagyherceg: V MRAMORNOM DVORCE című memoárjában, Szentpétervár–Düsseldorf, 1993. 240–249.

5. „Belépett valami az életembe, amely erősebb volt, mint minden eddigi kötelék, erősebb, mint az élet maga. Ettől kezdve meg is maradt, egészen addig, míg a bolsevisták fegyveres erőszakkal szét nem választottak bennünket.” R. H. Bruce Lockhart: EGY BRIT DIPLOMATA EMLÉKEI. Budapest, é. n. 299. Szerelmi vetélytársával való találkozását a le tartóztatása után Lockhart ugyanitt így írja le: „Az íróasztalnál egy fekete nadragos, fehér orosz inges férfi ült, írómappája mellett pisztoly feküdt. A férfinak fekete, hosszú fürtű, hullámos haja volt, mint egy költőnek; hátrafésszülte magas homlokából. Bal csuklóján nagy karkötőórát viselt. A féllhomályban arca még sápadtabb volt, mint máskor. Ajkát erősen összeszorította, és amikor beléptem, acélos tekintettel nézett a szemembe. Kegyetlen és félelmetes embernek látszott. Peters volt, a Cseka alelnöke.” Uo. 355. o. A történetet később Hollywoodban filmre vitték Humphrey Bogarttal Lockhart szerepében.

6. Gorkij, Lunacsarszkij és a (diktatúrát kiszolgáló későbbi monstrum utódával szöges ellentétben érdekvédelmi szervezatként létrejött) orosz írószövetség pétervári tagozata 1921 májusától szabályosan ostromolta Lenint meg a bolsevik párt központi bizottságát az egyre kétségbeesettebb kéréssel: adjanak végre útlevelet Bloknak és feleségének, akiket Finnországban várnak az orvosok. A folyamodványokkal azonban két álló hónapon át senki nem foglalkozott; amikor pedig végre megadták a kiutazási engedélyt, Blok már haldokolt. Ny. Gyikusina: KAK RESALASZ SZUGYBA POETA. *Lityeraturnaja Gazeta*, 1990. november 28.; Gorkij, aki az utolsó pillanatig küzdött Blok életéért, egy feltehetőleg 1921. augusztus 4-én kelt levelében még közölte a költő feleségével, hogy telefonérdeklődésére azt a választ kapta: „A Különleges Osztály [amely a politikai megbízhatóságot vizsgálta – G. Á.] még nem vette sorra az ügyet, de a héten egészen biztosan döntés születik majd.” L. Szpiridonova–Ny. Rzszevszkaja: *Iz PEREPISZKI M. GORKOGO I R. ROLLANA*. In: NYEIZVESZTNIJ GORKIJ. Moszkva, 1994. 58–59. Három nappal később Blok halott volt. A temetésen mondott gyászbeszé-

dében Borisz Ejhenbaum kijelentette: a kor legnagyobb orosz költője lényegében abba halt bele, hogy kiegyezett egy embertelen hatalommal.

7. Az ún. Tagancev-ügyről, amelynek vádlottjaként többek között Nyikolaj Gumiljovot kivégezték, máig megoszlanak a vélemények. A kortársak közül sokan úgy vélik, hogy Gorkij és mások közbenjárása (L. G. Tyerehov: VOZV-RASCSAJASZ K GYELU GUMILJOVA. *Novij Mir*, 1987/12. 257–258.) csak rontott a jelentéktelen dolgokban elmarasztalt, például a múzeumok helyzetével kapcsolatos adatok külföldre továbbításával vádolt gyanúsítottak helyzetén. L. NYIKOLAJ GUMILJOV V VOSZPOMINANYIJAH SZOVREMENNYIKOV. Moszkva, 1990. 308. Mások megerősítik, hogy a Tagancev házaspár, Gumiljov, Uhtomszkij herceg és a többiek kivégzésére csak a vörösteror igazolására került sor. Sz. P. Melgunov: KRASZNIJ TERROR V ROSSZII. 1918–1923. Moszkva, 1990. (Az 1923-as kiadás reprintje.) Az ügyet, amint azt a GULÁG SZIGETVILÁG első kötetében Szolzenyicin megírta, a XX. századi orosz irodalomban oly gyászos szerepet játszó „csekista”, Jakov Agranov találta ki és hajtotta végre. Ezt állította egyébként hosszas vizsgálódása nyomán Gumiljov volt felesége, Anna Ahmatova is. L. M. Latmanyizov: RAZGOVORI SZ AHMATOVOJ. *Russzkaja Lityeratura*, 1989/3.

8. A Gorkijt jól ismerő Zamjatyin ARCOK című híres művében azt írta, hogy ezt az érzést egy fiatalkori trauma motiválta: felbőszült muzsikok Krasznovidovo falucskában felgyújtottak egy házat, amelyben a leendő író majdnem bennégett.

9. 1928–1930 folyamán huszonhárom kötetben, 1930–1931-ben pedig huszonhat kötetben jelent meg.

10. A négy Franciaország kiterjedésű gulág e

célből létrehozott több száz lágere önmagában nem volt új jelenség a Szovjetunióban, hiszen politikai foglyokkal zsúfolt koncentrációs táborok (már jóval a sztálini „tisztogatások” világszerte, így Magyarországon is oly gyakran átmeneti zsákutcának tekintett korát megelőzően) 1917 decemberétől működtek; az 1923-ban kiadott VSZJA ROSSZIIJA című információs gyűjtemény például hatvanöt láger címét és telefonszámát sorolta fel.

11. V. V. Ivanov: POCESEMU SZTALIN UBIL GORKOGO? *Voproszi Lityeraturi*, 1993/1.

12. A két bőrönd sorsáról Borisz Nyikolajevszkij, az orosz emigráció Hérodotosza, a Hoover Intézet világszerte egyedülálló orosz vonatkozású kéziratgyűjteményének egykori létrehozója már 1936-ban írt. (KAK PODGOTAVLIVALSZJA MOSZKOVSKIJ PROCESSZ. IZ PISZMA SZTAROGO BOLSEVIKA. *Szocialiszttyicseskij Vesztnyik*, 1936. december 22.) Az ő interpretációját erősítette meg Nyina Berberova idézett könyvében. A szerző Marija Budberggel való angliai találkozásaira épített, annak idején még abszurdnak látszó koncepciója szerint az asszony 1934-ben (más források szerint 1936-ban) váratlanul a Szovjetunióba utazott. Nem Moszkvába, csak az ország nyugati határára, ahol néhány órát töltött, majd visszatért Londonba, már a magával vitt két bőrönd nélkül. Ma sem tudni, valóban így történt-e, s ha igen, mivel és hogyan szerezte meg Sztálin – még Gorkij életében! – ezeket az iratokat. S vajon megszerezte-e egyáltalán? Hiszen az elmúlt években Gorkijnak a bolsevik vezetőkhez írt levelei közül sokat közzétettek, a mítikus bőröndök tartalmából viszont tudomás szerint egyetlenegy sem került elő.

13. L. Lazar Fleishman: PASZTERNAK V TRID-CATIE GODI. Jeruzsálem, 1984. 32–34. érvelését.

Welker Ervin

HÁROM ÉLETEM VOLT

*„S mit vésnek fel majd az én
fejfámra? B. I. Élt 1945–48-ig.”*

Három életem volt,
mint a bal felső hetesnek
szájamban.
Ó, dr Szudy!
Az elsőt az ajtó
melletti beugróban
találtam egyszer,
az oldalán feküdt
összekuporodva,
mint akinek gyomorgörce van.
*Nem bírja a hideget,
meg a meleget se.*
Aztán napokig csupán
a bal karja
látszott ki az ágy alól.
Féltem, hogy előbb-utóbb
észreveszik, mert szaga lesz,
de egyik reggelre csak
néhány bőklászó hangyát
találtam a helyén.
Széthordták, mint az éjszakát.

A második észrevétlen tűnt el.
Már semmit sem érzek.
Talán valahol menekülés közben
letört, akár a gyík farka,
vagy beszorult
valamelyik éjszaka hasadékába.
*Vegyük csak elő a múltkori
röntgenfilmet.*
A röntgenfilmen sem látszódik
gyíkfarak.
Magam sem értem. Behunyom
a szememet.
A fűrók hátborzongató
vijjogással tágitják a lyukat
az éjszakán.

Három életem volt, mint a
bal felső hetesnek.
Az utolsó apránként hagy el.
Letöredezik, ahogy a leprást
elhagyják az ujjai.
Nehogy most összezárjon!
Valahogy furcsán néznek rám,
mintha mindig így járnék,
tátva tartott szájjal,
fogamból kiálló három tűvel,
szégyenkezően iparkodva
a folyosóvégi röntgen felé.
Remélem, jók lesznek.
Jó magasra kellett felmennem
mind a hárommal.

Mind a hárommal...
Istenem,
melyik volt az üdvösségem?

Vojnits Imre

A FANYAR UTÓD RÍMEI

Szülessen hát egy Vojnits asztalán is
valami kosztolányis.
Hisz egy vagy más üköm könnyen veled
közös lehet.

Lóháton járt, felért füléig a
kukorica,
s széles tornáccal várta ott a Szállás.
Rég volt. Ma már más.

A drága Bácskát elnyelte a buja
étvágyú Szerbia.
Hiszen tudod. Te is megérted azt – ám
mi jött még aztán!

Mint vélekednél, mivel magyaráznád,
hogy így irtják, gyalázzák,
igen, az Embert egy *ióta*
miatt, mióta?!

Hallgatsz. Elutaztál te messze, mindörökre,
nem gondolsz sem görögre, sem törökre.
A filozófiád bevált, bevált.
Játszol. Halált.

KÉK DUNA

Fényes vaspályán villamos csörömpöl,
emitt piros, amott sárgás kocsik,
a keréksor csikorog egy kicsit,
hol a sín fél-ovált hasít a körből.

Kávéház, resti habzanak a sörtől,
a hordár felhörpint egy Pilzenit,
a rakparton a rácponyt sütik,
míg Zwack felbukkan a vízből, a zöldből.

Úrlovar, verkli, rezesbanda, Burg,
koszorúslányok, szoborkoszorúk,
nyitott hintókban mint a pincsa, a dámák.

Abbázián is túl Csontváry föst,
és meggyilkolták a trónörököst.
A végén még a Vurstlit is bezárják.

Heidl György

A „LEGÉRTÉKESEBB KENET”

Szent Ágoston megtérése

Ki ne ismerné a VALLOMÁSOK híres fejezetét, a kerti jelenet elbeszélését s a titokzatos gyermekhangok kántálta mondókát: „*tolle, lege*” – „*vedd és olvasd*”? Ágoston nem csupán arról gondoskodott számunkra a jelenet írásba foglalásával, hogy tudomást szerezhetünk megtéréseinek csodájáról – az egyetlen csodáról, ami a rendkívül racionálisan gondolkodó egyházatya életéből ismert –, hanem jókora feladatot is adott azoknak, akik szeretnének mélyebb bepillantást nyerni a történelmi jelentőségű esemény szövedékébe. Íme mindjárt az első olyan pont, ahol a szálak összegubancolódnak: hogyan fogadhatjuk el valós jelenetnek azt, amiről csak a püspök visszaemlékezéséből tudunk, s aminek nem látjuk nyomát az első, nem sokkal a konverzió után írt írásokban? Pierre Courcelle, aki e korai műveket *premières confessions*-nak nevezte, Nagy Sándor-i lendülettel vágta el a csomót. Szerinte a VALLOMÁSOK kerti jelenete csupán irodalmi fikció, hagyományos toposzok felvonultatásával.¹ John O’Meara az első között reagált erre a „szentségtörésre”, és finom elemzést adva a CONTRA ACADEMICOS II,2,5, valamint a VALLOMÁSOK megtéréselbeszéléseiről, kimutatta a beszámolók grammatikai szinten is megjelenő összhangját.²

Jóllehet a botrány 1950-ben, P. Courcelle jelentős, máig nagy hatású monográfiajának első megjelenésével robbant ki, mindazonáltal régóta érlelődött már. Több mint egy évszázada annak, hogy napvilágot látott Gaston Boissier tanulmánya³ Szent Ágoston megtéréseéről, azzal a konklúzióval, hogy a cassiacumi dialógusokból megismerhető Ágoston és a VALLOMÁSOK-ban élénk rajzolt önarckép között jelentős eltérések találhatók, tehát valójában két Ágostonról beszélhetünk. A tézis napjainkban is népszerű, ezért nemrégiben Robert J. O’Connell felvette a G. Boissier által elejtett kesztyűt, és meggyőzően érvelt amellett, hogy a korai munkák és a VALLOMÁSOK Ágostona „*feltűnően hasonló ikrek*”.⁴ Gubancok természetesen akadnak még bőven. R. J. O’Connell például a cassiacumi írásokban rámutat egyértelműen keresztény – például trinitológiai, krisztológiai – tanításokra, de ő sem ad választ arra a súlyos kérdésre, hogy miért nem citálja sehol a fiatal Ágoston azt a RÓMAI LEVÉL-szakaszt (13,13–14), ahol a csodálatos mondóka hatására állítólag felütötte az Írást, és ami a megtérés folyamatának csúcspontját jelentette.

Más oldalról nézve: problematikussá váltak azok az istenélmények is, amikről a VALLOMÁSOK-ban olvasunk. P. Courcelle ugyanis rendkívüli bűvészmutatvánnyal oldotta szét és ragasztotta újból össze ezeket az eksztázistudósításokat, mígnem élénk tárta azt, hogy Ágoston az újplatonikus könyvekből kapott figyelmeztetést arra, hogy térjen vissza önmagába, próbálja meg utánozni Plótinosz eksztázisait, de igyekezete „*meddő kísérlet*” maradt.⁵ E felfogással szemben André Mandouze⁶ nagy erudícióval vette védelmébe a misztikus élmények valódiságát, és jórészt neki köszönhető az az újabb irodalomban képviselt álláspont, mely szerint a milánói misztikus tapasztalatok a megvilágosodás valódi, meghatározó pillanatai voltak Ágoston életében.⁷

Adva van néhány kiemelkedően fontos, első kézből származó információ arról, hogy melyek voltak Ágoston megtérésének közvetlen, tényszerű – ha tetszik: e világi – mozgatórugói. A VALLOMÁSOK szerint Simplicianus elbeszélése Marius Victorinus megtéréséről, Ponticianus híradása két trieri férfi konverziójáról, akik Remete Szent Antal életrajzát olvasták, a Milánó környéki szerzetesek életmódja, valamint Pál apostol rómaiakhoz írott levele. A CONTRA ACADEMICOS tanúsága szerint bizonyos könyvek és Pál apostol olvasása, a DE BEATA VITÁ-ból pedig úgy tűnik, néhány plótinوسي munka és Pál apostol jelentette Ágoston számára a döntő élményt.

E rövid összefoglalásból is láthatjuk, hogy a kérdés valóban összetett. A korai írások alapján úgy tűnik, igen sokat írhatunk az újplatonizmus számlájára, a VALLOMÁSOK szerzője viszont egészen másra, keresztény példákra helyezi a hangsúlyt. Érdeemes tehát alaposabban szemügyre venni azokat a dokumentumokat, amik az újplatonizmus-sal történő találkozásról tudósítanak.

A VALLOMÁSOK-ban többször is olvashatunk bizonyos *platonikus könyvekről*. (CONF. VII,9,13–15; VII,20,26; VIII,2,3.)⁸ E 400 körül írt fejezetek mintegy tizennégy év távlatából tekintenek vissza a milánói tartózkodás fontos intellektuális élményeként számon tartott könyvekre.

„És mert először meg akartad mutatni nekem, hogy miként állsz Te ellen a gőgösöknek, és adsz kegyelmet az alázatosoknak, s hogy irgalmad mily' nagy mértékben mutatta meg az embereknek az alázatosság útját, mert Igéd testté lett, és az emberek között lakozott: ezért gondoskodtál arról, hogy a platonikusok néhány görögéből latinra fordított könyve egy mérhetetlen kevélységtől duzzadó ember által hozzám kerüljön.” (CONF. VII,9,13. Azokat az idézeteket, melyeknek fordítóját nem tüntetem fel, saját fordításomban közlöm.)

Kétségtelen, hogy Hippo püspöke a szövegrész közvetlen folytatásában s a VALLOMÁSOK további lapjain is tartózkodással beszél a *libri platoniorum*-ról. Rövid elemzést ad azokról az egyezésekről és különbségekről, amik a platonikus és keresztény tanítások között találhatóak, s az összehasonlítások középpontjába a Logosszal kapcsolatos doktrínákat helyezi. A platonikusok is elfogadják a Logosz istenségét, de a megtestesülés alázatosságát már nem. Ágoston az utóbbira helyezi a hangsúlyt, és éppen emez alapvető eltérés miatt nevezi a platonikusokat rendszerint gőgös, felfuvalkodott embereknek. A „gőg” teológiailag megalapozott fogalom annak az embernek a szemében, aki nem csupán a citált mondatba, hanem már a VALLOMÁSOK nyitó imádságába beleszótta a SZENTÍRÁS versét: „...mert Te ellenállsz a gőgösöknek” (CONF. I,1,1, vö. IPÉT 5,5.), s aki már korai munkáiban is mély meggyőződéssel idézi SIRÁK 10,13 mondatát: „Az ember gőgjének kezdete az Istentől való elpártolás.”⁹ Ez a „superbia” a *libri platoniorum* VALLOMÁSOK-beli színre lépésekor már a közvetítő személy jellemzésében erős hangsúlyt kap: „*immanissimo tyfo turgidus*”. Ebben az összefüggésben nem tarthatjuk pusztán morális ítéletnek Ágoston szigorú megfogalmazását. Bizonyos, hogy ez a „mérhetetlen kevélységtől duzzadó” ember inkább Plátón, mintsem Krisztus követője volt. Ágoston még a nevét sem árulja el. Akik a keresztény Mallius Theodorust, a DE BEATA VITA című dialógus címzettjét azonosítják ezzel a személlyel, úgy érvelnek, hogy Theodorus a VALLOMÁSOK megírásának idején gyakorlatilag visszatért a pogánysághoz.¹⁰ Ezek szerint Ágoston mintegy bosszúból hallgatja el a nevét.

Ha ez így van, akkor nem értem, miért jelenti ki az idős Ágoston Theodorusról a RETRACTATIONES-ben, hogy „*doctus et christianus vir*” – „tudós és keresztény férfiú” –, miközben semmi negatívumot nem állít róla, csupán azt mondja, hogy nem kellett volna

annyira dicsőíteni őt a dialógus előszavában. Ebből még nem következik, hogy Ágoston azért bánja Theodorusnak címzett egykori bókjait, mert az illető nem érdemi meg azokat. Azt fájlalja, hogy ifjonti lelkesedésében mértéken felül dicsért egy embert. A DE BEATA VITA egyik sokat idézett mondatában így beszél Theodorushoz: „Amikor pedig elolvastam Plótinosz néhány könyvét, melyeket, mint megtudtam, igen buzgón tanulmányozol...” „Accepi” – „mint megtudtam”, vagy „tudomásom szerint”.¹¹ Ki mondaná ezt éppen annak a barátjának, aki a kezébe nyomta Plótinosz könyveit? A kifejezés közvetítőre utal, vagyis Ágoston nem személyesen Theodorustól kapta a könyveket, de tudósa van arról, hogy tanulmányozza őket.

Persze tény, hogy a milánói keresztények, Ágoston ismerősei, jóindulattal viseltetnek a pogány platonikusok iránt. Simplicianus örömmel fogadja a fiatal Ágoston beszámolóját e könyvek kézhezvételéről. Örömeinek azonban az az oka, hogy nem más, nem „*e világ elemei szerint*” (vö. KOL 2,8) gondolkodó filozófusok munkáiba botlott a fiatalember. Úgy látszik, Simplicianus, aki azon buzgólkodott, hogy kimutassa a filozófusok tévedéseit,¹² választóvonalat húzott a pogány filozófiai tradíciók közül: platonikusok és a többiek, „*akiknek írásai e világ elemei szerint megtévesztésekkel és félrevezetésekkel vannak tele*”. (CONF. VIII,2,3.) Simplicianus tehát azért örül, mert propedeutikus szerepet tulajdonít a platonikus filozófiának. De a könyveket nem ő adta Ágoston kezébe.

A VALLOMÁSOK szerzője Simplicianus distinkcióját követve a platonikus filozófiai örökséget a kereszténység számára hasznos „*egyiptomi aranyhoz*” hasonlítja. Az EXODUS 11,2 és 12,35 szerint az Egyiptomból kivonuló zsidóság magával vitte az egyiptomiak arany- és ezüstedényeit, valamint ruháit.

„*Én is a pogányságból jöttem hozzád, és aranyadra figyeltem, amit akarod szerint Egyiptomból hozott ki néped, minthogy bárhol is volt, a tiéd volt az.*” (CONF. VII,9,15.)

Paul Henry szerint itt Ágoston az egyiptomi származású Plótinoszra céloz, hiszen Egyiptom aranyáról mondja azt: „*innen voltak azok a könyvek*”.¹³ Véleményem szerint nem Plótinosz származásáról, hanem egy hagyományról van szó. Az EXODUS e helyével kapcsolatban már Ireneus megemlíti, hogy az egyiptomi kincsek „*elcsenését*” a pogányságból megtért s ily módon egykori pogány műveltségükből hasznot húzó keresztényekre érhetjük.¹⁴

Ireneus interpretációja azonban csak részben hasonlít Ágoston és Simplicianus fel fogására.¹⁵ Egészen közeli párhuzamot Órigenésznek Thaumaturgosz Gergelyhez írott levelében találhatunk, ami a Baszileiosz és Nazianzoszi Gergely által összeállított PHILOKÁLIA című gyűjtemény 13. fejezetében maradt fenn. Szinte az egész levél e bibliai hely magyarázatára épül. Egyiptom kincsei Órigenész szerint a görög filozófia, mint ami „*enciklopédikus tudományok, avagy előtanulmányok a kereszténységhez*”.¹⁶ Természetesen az alexandriai teológus sem tartott mindent elfogadhatónak a hellén hagyományból. Különösen a Kelszosz ellen írt munkából látható, hogy a platonikus filozófiai tradíciót – melynek túlságosan is lekötölezettje – messze magasabbra értékeli, mint a többi hellén filozófiai áramlatot. Kelszosz szerint a keresztény tanítás szebb formában megtalálható a helléneknél. Órigenész, tiszteletben tartva Platón kiválóságát, ezt válaszolja erre: „*...prófétáink, Jézus és apostolai az igehirdetés azon módját tartották szem előtt, ami nem csupán az igazságot tartalmazza, hanem a tömeget meggyőző erővel is rendelkezik, úgy, hogy a megtértek és beavatottak mindegyike képességének megfelelően előrehaladjon az egyszerűnek tűnő kifejezések titkos tartalmában. Ugyanakkor, ha szabad mondani, csak kevesek vették hasznát – ha ugyan hasznát vették – Platón és utánpótlói gyönyörű és választékos stílusának, míg*

azoknak, akik egyszerűbb szavakkal, gyakorlatiasabb és népszerűbb módon tanítottak és írtak, a nagy tömeg sokkal inkább hasznát vette”.¹⁷

A platonizmus csupán szűk elitre képes hatást gyakorolni, ellenben a kereszténység szélesre tárja a tömegek előtt a filozófia kapuját. A gondolat Ágoston olvasói számára bizonyára ismerős, hiszen a dialógusokban többször is találkozhatunk vele. A CONTRA ACADEMICOS híres filozófia- és üdvtörténeti tablóképe szép párhuzamul szolgál. A III, 17–19. fejezetekben azt magyarázza el szerzőnk, hogy az akadémikusok miképpen leplezték az avatatlanok előtt mindenféle viszontagságok közepette Platón igazi tanítását, mígnem Plótinoszban leplezetlenül jelent meg az eredeti tan.

„Bár sok évszázad és sok küzdelem után, de véleményem szerint mégis kikristályosodott a legigazabb filozófia egyetlen tanítása. Mert az nem e világ filozófiája – az ilyet misztériumaink teljes joggal átkozzák el –, hanem a másik, intelligibilis világé, melyhez a tévedés különféle sötétségétől megvakult és a hatalmas testi szenny által elfedett lelkeket sohasem hívta volna vissza ez az igen finom tan, ha a legfőbb Isten a nép iránti kegyességében nem hajtotta volna alá és nem küldte volna le az isteni értelem tekintélyét egészen az emberi testig, úgyhogy a lelkek, akik nem csupán parancsaitól, hanem tetteitől is felbuzdultak, tanelvétel nélkül is képesek lettek volna arra, hogy visszatérjenek önmagukba, s hogy hazájukra felelősen lépjenek.”¹⁸

Ágoston felfogásában tehát a platonikusok szűk körének bejárása volt az intelligibilis világba, de a tömegeket nem tudták visszavezetni „eredeti hazájukba”, erre csak a kereszténység képes. A Cassiciacumban írt DE ORDINE című munkában szintén megjelenik az a distinkció, amit először a VALLOMÁSOK-ban és az imént a CONTRA ACADEMICOS-ban láthattunk. Ágoston itt is a KOL 2,8 versre célozva tesz különbséget az intelligibilis világ és e világ filozófusai között.¹⁹ Utóbbiak valójában nem is filozófusok, hiszen a filozófia mint „*amor sapientiae*” Ágoston szerint a Logosz és az intelligibilis világ szeretetével azonos. A dialógusból mást is megtudunk: Theodorus irodalmi munkálkodásának éppen az volt a célja, hogy a platonikusokat, az egyetlen elfogadható társaságot, betessékelyje az igazi filozófia kapuján.²⁰

Mindebből levonhatjuk a számunkra fontos tanulságot: a milánói szellemi környezet nagy alakjai, mint Simplicianus vagy Theodorus, annak az Órigenész által meghatározott hagyománynak a talaján álltak, mely distinkciót tesz a pogány filozófiai örökségen belül, s mely ugyanakkor az inkarnáció próbakövével megkülönbözteti a platonikus filozófiát a keresztény filozófiától.²¹ Ágoston velük került kapcsolatba, velük beszélgetett, s minden bizonnyal ők látták el megfelelő olvasnivalóval is.

Eddig azt látjuk, hogy a VALLOMÁSOK platonikus könyvekkel kapcsolatos megjegyzéseinek hitelességét alátámasztják a korai írások is. De úgy tűnik, mintha Hippo püspöke kisebbíténé azt a hatást, amit egykor e könyvek gyakoroltak rá. Beismeri pillanatnyi lelkesedését irántuk, ám úgy beszél róluk, mint intellektuális keresésének egyik, korántsem sorsdöntő állomásáról. Egy szóval sem említi, hogy megtérését közvetlenül nekik köszönheti. Ennyi év után természetesnek tarthatjuk a kedélyek csillapodását, de talán nem kell meglepednünk a szokásos magyarázatokkal.

Az „első vallomások” két szöveghelye is igazolni látszik azt, hogy a platonikus, pontosban: plótinوسي könyvek döntő szerepet játszottak Ágoston konverziójában.

A DE BEATA VITA bevezetőjében Ágoston elmeséli Theodorusnak azt a viharos tengeri utazást, melynek végén hajója a filozófia kikötőjébe futott be. Ez az esik Cicero HORTENSIUS-áról, mely szerelemre lobbantotta a filozófia iránt, a manicheista korszakról, az akadémiai szkeptizmus rá gyakorolt hatásáról. Hivatkozik Ambrus prédikációira

és Theodorusszal folytatott közös beszélgetéseikre, mint amik csiszolták Istenről és a lélekről alkotott felfogását. A beszámolót így folytatja: „*De attól, hogy sietve a filozófia ölébe röpiüljek, bevallom, visszatartott a házasság és a hivatal csábítása, miközben arra gondoltam – bár ez csak a szerencsés keveseknek szokott sikerülni –, hogy ha már mindezeket elnyertem, majd akkor igyekszem kiterjesztett vitorlakkal s összes evezőmmel abba az öbölbe, s akkor pihenek ott le. Amikor pedig elolvastam Plótinosz néhány könyvét, melyeket, mint hallottam, igen buzgón tanulmányozol, és amennyire tudtam, összevettem őket azon könyvek tekintélyével, amelyekben az isteni titkok hagyományozódtak, annyira fellelkesültem, hogy szándékom szerint valamennyi horgonyomat felszedtem volna, ha nem befolyásol engem néhány ember véleménye. Mi más maradhatott hátra, mint hogy haszontalan késlekedésben látszólagos ellenszél jöjjön segítségemre? Nos, oly súlyos mellbaj tört rám, hogy hivatásom terhét egészségi állapotom miatt nem tudtam tovább magamra vállalni, amely talán a szívénekhez vonzott volna; így mindent eldobtam magamtól, és megrohcólódtam, fáradt hajómat a vágyott nyugalom felé irányítottam.*”²²

Ezt a „vallomást” 386 novemberében mondja el Ágoston, alig néhány hónappal megtérése után. Ezért is feltűnő és nagy jelentőségű az az egyezés, ami közte és a VALLOMÁSOK VII,20–21 fejezetei között található. Sok évvel később hasonló módon ismeri be a *platonikus könyvek*²³ iránti egykori hevületét, és beszámol arról is, hogy a platonikus tanokat összevetette a SZENTÍRÁS, különösen Pál apostol tanításaival. Mindazonáltal, ahogy a DE BEATA VITA e szakaszában, úgy a VALLOMÁSOK-ban is hozzáteszi, hogy e *platonikus könyvek* és azoknak a SZENTÍRÁS-sal összevetett olvasata még nem jelentettek számára megnyugvást. Erről az állapotról mondja a püspök: „*Más dolog valami erdős magaslatról látnunk a békeesség hazáját, de az utat meg nem találunk hozzá, és hiába iparkodunk mellékösvényeken ... és ismét más dolog megmaradnunk a mennyei császár gondviselésével védelmezett odavezető úton...*” (CONF. VII,20,26. Városi István fordítása. VALLOMÁSOK. Gondolat, 1977. 209. o.)

Ez a gyönyörű kép megfelel a DE BEATA VITA metaforájának: a nyílt vízen veszteglő hajós meglátja a kikötőt, és fel akarja húzni a horgonyt, ámde valamire még mindig szükség van ahhoz, hogy révbe jusson.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Úgy látjuk most Ágostont, mint aki azon a ponton van, hogy már tudja, merre található az igazi filozófia kikötője. A dialógus bevezetőjének korábbi szakaszában egy „*hatalmas hegy*”-ről – „*immanissimus mons*” – olvashatunk, mely a „*boldog föld*”-höz vezető kikötő előtt tornyosul, s „*mely csak igen szűk utat enged befelé*”. Figyeljük meg, miként bontja ki a hasonlatot a szerző: „*Ezt [a hajósoknak] a lehető legnagyobb elővigyázatossággal el kell kerülniük. Mert oly ragyogó s olyan csalóka fénybe öltözik, hogy az érkezőknek, akik még nem futottak be a kikötőbe, otthonként kínálkozik, s azt igéri, hogy ő elégti ki vágyaikat a boldog föld helyett. De ezen túl még a kikötőből is gyakran csábít magához embereket, s gyakran meg is tartja őket, pusztán mert örömiüket lelik magasságában, ahonnan kedvtelve néznek le a többiekre. [...] E hegy az értelem számára csak a hiú dicsőségre való gögös törekvést jelentheti, ezért mindenkinek, aki a filozófiához közeledik, vagy már el is ért hozzá, tartania kell tőle. Annyira üres belül és bizonytalan, hogy akik felfuvalkodottan rajta sétálgatnak, azok lába alatt nagy morajlással beomlik, és elnyeli és beszippantja őket, s a sötétségbe való zuhanás megfosztja őket attól a fénylő háztól, melyet már csaknem megpillantottak.*”²⁴

Mi másról van itt szó, mint az újplatonikusokról,²⁵ akik gögjükben nem ismerik el az Ige alázatosságát? Ők azok, akik még a keresztények közül is magukhoz rántanak egyeseket, holott csak egy hajszál választja el őket attól, hogy megpillantsák a „*fénylő*

házat”, hogy eljussanak az „igazi és hiteles filozófia”²⁶ kikötőjébe, s onnan a Paradicsomba, a „boldog földre”.

Amikor tehát Ágoston elmeséli Theodorushoz korábbi útkeresésének állomásait, akkor nem a megtérés konkrét élményéről számol be, s legkevésbé arról, hogy e megtérés szoros összefüggésben állna a *plótinوسي könyvek* olvasásával. Határozott véleménye van az újplatonikus és a keresztény tanok kapcsolatáról – az egyezésekről és különbségekről –, s inkább cinkos kacsintásnak tarthatjuk azt, hogy tudomása szerint Theodorushoz tanulmányozza Plótinosz írásait. Ágoston ekkor már közös nyelvet beszél Theodorussal, aki tehát azon munkálkodik, hogy az újplatonikusok szemét felnyissa e „*luculentissima domus*” megpillantására. Ez a „*mindennél fénylőbb ház*” Ágoston felfogásában a mennyei Jeruzsálem, az a *patria*, ahová a DE BEATA VITA hajósai igyekeznek. Pál apostolnál ezt olvassuk: „*Mert tudjuk, hogy ha a mi földi házunk, melyben lakunk, leomlik, van épületünk az Istentől, nem kézzel állított, hanem örökkévaló házunk a mennyekben. Mely után ebben fohászunk is, óhajtván a mi mennyei lakóhelyünkbe átköltözni.*”²⁷

Az én olvasatomban tehát a DE BEATA VITA I,4. beszámolójában csupán a keresésről és nem a megérkezésről van szó. Ha a következő fejezet első mondatában Ágoston így szól Theodorushoz: „*Látod tehát, mely filozófia kikötőjébe futottam be*”, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a címzett pontosan értette, mi a különbség az „*immanissimus mons*”, a „*hatalmas hegy*” és a „*portus*”, a „*kikötő*” között. Arról pedig nem beszél Ágoston, hogy miképpen találta meg azt a tengeri utat, amelyen biztonságosan, zátonyokat és meredélyeket elkerülve révbe érkezett. Csupán az út megtalálásának külső körülményeiről és feltételeiről ad számot.²⁸ A kezdetről: néhány ember véleményének rá gyakorolt befolyása,²⁹ valamint a végeredményről: szakítás rétori hivatalával. Ezután elkezdődött a cassiacumi időszak, vagyis a DE BEATA VITA jelen ideje. A kikötőbe érkezett Ágoston tudja, hogy utazását még folytatnia kell a szárazföld belseje felé, míg csak el nem éri a paradicsomi „*boldog életet*” és a „*mennyei fényes házat*”. A dialógus azokat a beszélgetéseket örökíti meg, amiknek célja e szárazföldi utazás feltérképezése volt. Ezért kapta A BOLDOG ÉLETRŐL címet.

Ágoston tehát megtérésének csupán külső körülményeire tesz célzásokat, és nem árulja el, hogy mi történt közvetlenül azután, hogy néhány ember figyelmeztette őt, de még azt megelőzően, hogy felmondta korábbi állását. Erről az epizódról majd a VALLOMÁSOK nyolcadik könyvében számol be részletesen. Megnevezi Simplicianust, akihez a SZENTÍRÁS és a *platonikus könyvek* komparatív olvasása után tanácsért fordult, s aki elmesélte neki Marius Victorinus megtérését. Ezután következik Ponticianus története és végül a kerti jelenet. Úgy gondolom, a VALLOMÁSOK önarcképe és a BEATA VITÁ-ból kirajzolódó Ágoston-portré megfelel egymásnak.

Az Ágoston megtéréséről vitázó tudósok általában elfogadják, hogy azok a könyvek, amikről az akadémikusok ellen írt munka egyik helyén számol be az egyházatya, azonosak a platonikus – plótinوسي, esetleg porphürioszi – munkákkal.

„*Így hát, miután elhelyezted közénk a taplót, és eltávoztál, mi, akik a filozófia és azon élet után sóhajtoztunk, mely tetszetősnek és megfelelőnek látszott előttünk, soha nem hagytunk fel azazal, hogy csupán erre gondoljunk, és szívósan ugyan, de kevés buzgalommal végeztük ezt, mégis: úgy véltük, hogy legendó, amit teszünk. És mert az a láng nem volt még jelen, mely leghatalmasabbként készült elragadni bennünket, mi azt gondoltuk a lehető legnagyobbnak, amilyentől hevültünk. S íme, ekkor bizonyos tartalmas könyvek – mint Celsinus mondja –, miután arabiai illatszereket lehettek ránk, miután a legértékesebb kenet néhány cseppjét csepegtették ama lán-gocskára, hihetetlen, Romanianus, hihetetlen, és még azt is felülmúlja, amit talán te hiszel rólam*

– mondjak-e többet? –, még önmagam számára is hihetetlen lobbanást szítottak. Miféle tisztség, miféle emberi pompa, miféle üres dicsvágy és e halandó élet mely balzsama és köteléke nyugtalanított akkoriban engem? Sietve, teljes valómmal visszatértem önmagamba. Csupán visszatekintettem, bevallom, mintegy menet közben arra a vallásra, amit gyermekkoromban oltottak belém, és ami szívem mélyéig áthatott: e vallás azonban tudtomon kívül magához ragadott. Ezért ingadozva, sietve, tépelődve ragadom meg Pál apostolt. Hiszen ők, mondtam, valójában nem lettek volna képesek ily' hatalmas dolgokra, és nem éltek volna úgy, ahogy nyilvánvalóan éltek, ha írásaik és tanaik ellentétben álltak ezzel a nagy jóval. A legnagyobb figyelemmel és gondossággal végigolvastam az egészet.”³⁰

J. O'Meara szerint a CONTRA ACADEMICOS fent idézett elbeszélése a megtérés három különböző állomásáról számol be. 1. Az újplatonikus könyvek olvasása. 2. A belőlük megismert doktrínák összehasonlítása a SZENTÍRÁS és különösen Pál tanításaival. 3. A „tolle, lege” parancsnak engedelmeskedő Ágoston Pál apostolt olvassa. Az első fázis a „sietve, teljes valómmal visszatértem önmagamba” mondatig tart, a másik kettő egymásra vetítődik. Az „egészet elolvastam” még a második, az összehasonlító szakaszra utal, de az előtte szereplő „megragadom” már a „tolle, lege” élményhez tartozik, hiszen a VALLOMÁSOK-ban is ezt olvassuk a csodálatos könyvfelütrésről: „megragadtam, kinyitottam [a kódexet], és csendben elolvastam a fejezetet”. (CONF. VIII. 12,29.)³¹

A következőkben egy ettől jelentősen eltérő értelmezésre vállalkozom, mivel szerintem itt nem újplatonikus könyvekről van szó, hanem keresztény munkákról. A „hihetetlen lobbanást szító” könyvekről adott poétikus jellemzés ugyanis egészen konkrét utalásokat tartalmaz. Véleményem szerint a szakírók tekintete elsiklott e fontos jellemzés fölött.

A beszámoló szerint a Celsinus által tartalmaznak, teljesnek nevezett könyvek – szó szerinti és ezért magyartalan fordításban – egyfelől „arábiai jó dolgokat leheltek”, másfelől „a legértékesebb kenet néhány cseppjét csepegtették”.

Elemzésem előtt fontosnak tartom megjegyezni, hogy jöllehet Ágoston több helyütt is beszél a platonikus-plótonoszi könyvekről, de jellemzésükre sehol nem használja ezt a képet.

„Bonae res arabicae.” Arábia az antik görögök és latinok számára „illatos ország”, „a lakott föld legszéle” – mint Hérodotosz mondja –, „...az egyetlen hely a világon, ahol megterem a tömjén, a mirha, a kasziafa, a fahéj és a lédanon”.³² Az oikumené, a lakott világ negyedik, déli gyűrűje Sztrabón szerint is „Boldog Arábiából, az Arábiai-öbölből, Egyiptomból és Aithiopiából áll”.³³ Az „ókeanosparti aithiopsok”, akiknél csak elefántcsont található, Arábiából szereztek be kincseiket. Boldog Arábiának „egy kis része fűszertermő, s emiatt tett szert ez a vidék erre a névre, mert az ilyen fűszeráru nálunk ritka és drága”.³⁴ Arábia tehát egyszerűen „fűszervidék”, ahol „a tömjén és a mirha állítólag fán terem, a kaszia pedig bokron”.³⁵

A biblikus hagyományban Arábia az az ország, melynek kincseivel és illatszereivel Sába királynője megajándékozta a bölcsességéről híres Salamont. Az allegorikus SZENTÍRÁS-magyarzatban különleges jelentőséggel bírnak ezek az illatszerek és kincsek. Talán érdemes lesz odafigyelni a SZENTÍRÁS legillatosabb és legdrágább kenetektől ékes könyvére, az ÉNEKEK ÉNEKÉ-re, illetve annak őrigenészi értelmezésére. „Sok népnek volt illatszere. A dél királynője illatszereket hozott Salamonnak, és sokan mások is rendelkeztek illatszerekkel. De bármennyi illatszere volt is bárkinek, nem lehet azt Krisztus illataihoz hasonlítani, hiszen most a menyasszony mondja róluk: Keneteid illata minden illatszernél különb.”³⁶

Az órigenészi értelmezésben Sába királynőjének illatszerei és kincsei a pogányságból Krisztushoz közeledő emberek jó cselekedetei és tudománya. *„Eljön tehát Jeruzsálembé, azaz a béke látására, nagy sokaság és sereg kíséretében, hiszen nem egyetlen néppel jött, ahogy korábban a Zsinagógához csak a zsidók tartoztak, hanem az egész világ népeivel jött Krisztushoz, méltó ajándékot hozva magával: illatszerek jó illatát, vagyis jó tetteket, amelyek mint jó illatok felszállnak Istenhez. Meg volt rakva azonban arannyal is, azaz gondolatokkal és logikai tanokkal, amelyeket még a hitet megelőzően gyűjtött magába általános és iskolai tanulmányai során.”*³⁷

Piero della Francesca freskóján Sába királynője is hódol a Szent Kereszt előtt. Ő is elhozta Krisztushoz Arábia illatos kincseit, csakúgy, csakúgy, mit a babilóniai bölcsek, akik aranyat, tömjént és mirhát vittek egy betlehem-i jászolba.³⁸ Ámde bármily értékesek is Arábia illatszerei, messze felülmúlja őket Krisztus kenete: *„Keneteid illata minden illatszernél különb.”*

*„Az Evangélium elmondja, hogy jött egy asszony, értékes, eredeti nárduszenetet hozva alabástromedényben.”*³⁹ Órigenész szerint ez az asszony, nem a bűnös, hanem a szent életű Mária, aki tisztaságának értékes kenetével öntözte meg Krisztust. Van olyan kenet is, amit a papi felkenéshez készítenek.

*„Mirhákötegecske, azaz mirhacsepp vagy mirhagyöngy az én unokaöcsém nekem. Kenet cseppjéről, fahéjról, galbánumról a Kivonulás könyvében [30,34–35] olvashatunk, ahol az Úr parancsára ilyen olajat kell készíteni elégetés és a papi fölkenés céljára. Ha tehát meglátod majd, hogy Üdvözítőm leereszkedik a földi vagy alacsonyabb rendű dolgokhoz, akkor azt is meg fogod látni, hogy mily nagy erényben és mekkora fenségben hullt le ránk ama parányi csöppecske. Erről a csöppről énekelt a próféta, amikor ezt mondta: Népeinek csöppjéből egybegyűjtve egybegyűjtöm Jákobot. És amiként Megváltónk testi eljövételét az egyik értelmezés szerint az a kő jelenti, amelyik levált a hegyről, anélkül, hogy kéz érintette volna... úgy a másik értelmezés szerint cseppnek nevezzük. Mivelhogy minden népet olyannak tekint, mint vízcsepp a vödrön, ezért bizony szükséges volt, hogy ő, aki minden lett, hogy mindent üdvözítsen, csepp is legyen, hogy megszabadítsa a népeket.”*⁴⁰

„Unguentum pretiosum” – olvassuk Órigenésznél, *„unguentum pretiosissimum”* – olvassuk Ágostonnál. Órigenész e kenet *„parányi cseppjéről”* – *„gutta vel stilla... modica”* – beszél, Ágoston könyvei *„a kenet néhány cseppjét csepegtették”* – *„guttas paucissimas instillarunt”*.

Olyan közeli párhuzamokról van szó, amiket aligha írhatunk a véletlen számlájára. Miért beszélne Ágoston Plótinosz vagy Porphüriosz könyveiről éppen e metaforák segítségével? Véleményem szerint órigenészi munkák okozták azt a hihetetlen lobbantást, amiről Romanianusnak beszámol. A két CANTICUM-homiliát, ahonnan az árulkodó metaforákat kölcsönözte, már 383-ban lefordította Jeromos, és minden bizonynyal elérhetőek voltak Ágoston számára abban a milánói közegben, ahol Órigenész nagy becsben állt. Továbbá a DE GENESI CONTRA MANICHEOS című korai kommentár igen mély és közvetlen Órigenész-hatásról tanúskodik, az alexandriai teológus GENESIS-homiliáit pedig nyilván Milánóban kapta kézhez Ágoston.

A *„tartalmas könyvek”* tehát olyan írásként voltak, amik Ágoston szerint egyfelől magukba foglalták a pogány filozófiai hagyomány legnemesebb részét, vagyis *„arábiai illatokat árasztottak”,* másfelől betetőzték ezt azzal, hogy a legértékesebb tudást közvetítették, ti. azt, amit az Ige megtestesülése által tudhatunk.⁴¹

Most nézzük meg, milyen összefüggésben beszél Ágoston e könyvekről. Amennyiben új szempontunk alapján zavartalanul rekonstruálni tudjuk a megtéréshez vezető út állomásait, akkor eddigi megállapításaink egészen szilárd igazolást nyernek.

Romanianus felhevítette Ágostont és baráti, tanítványi körét, s ők elhatározták, hogy filozofikus életet fognak élni. Erről a CONF. VI, 14, 24-ben olvashatunk. A barátok vissza akartak vonulni „*az élet zajától*”, tervezgették a jövőt, s „*leginkább Romanianus szorgalmazta a dolgot, az ő szava pedig sokat nyomott a latban, mert bőséges vagyona jócskán felülmúlta a többiekét*”. Ezt jelenti tehát a Romanianus által elhelyezett „*tapló*”. „*Így hát, miután elhelyeztet közénk a taplót, és eltávoztál, mi, akik a filozófia és azon élet után sóhajtoztunk, mely tetszetősnek és megfelelőnek látszott előttünk, soha nem hagytunk fel azzal, hogy csupán erre gondoljunk és szívósan ugyan, de kevés buzgalommal végeztük ezt, mégis: úgy véltük, hogy elegendő, amit teszünk.*”

A dialógus elbeszélése szerint ez a „*tapló*” izzani kezdett, a fellelkesült ifjakat hevítette a lángocska, vagyis eljött az intellektuális önképzés időszaka. Ha a VALLOMÁSOK-ban keresünk párhuzamokat, akkor gondolhatunk a Nebridiusszal és Alypiusszal folytatott beszélgetésekre, amennyiben e beszélgetések során találtak néhány megnyugtató érvt a manicheusok és asztrológusok ellen (vö. VII, 2, 6). A VALLOMÁSOK azonban a keresgélő ifjak bizonytalanságát hangsúlyozza, Ágoston saját bevallása szerint állandóan ingadozott, folyton a rossz eredetének kérdése gyötörte, halálfélelem kínozza stb. (vö. VII, 5–8). A VALLOMÁSOK fejezeteiben élénk festett kép alapján hihetetlennek tűnik a CONTRA ACADEMICOS metaforája: „*Mi azt [a lángot] gondoltuk a lehető legnagyobbak, amilyentől hevültünk.*” A VALLOMÁSOK és a DE BEATA VITA tudósításainak fényében azt gondolom, hogy Ágoston most arról az időszakról beszél, amikor együtt olvasta Plótinoszt és a SZENTÍRÁS-t, s amikor a DE BEATA VITA hajósa már-már valamennyi horgonyát felszedte, vagyis majdnem elköteleződött az újplatonizmus mellett. Ezt támasztja alá az is, hogy míg a CONTRA ACADEMICOS elbeszélésében a „*tartalmas könyvek*” okozta lobbanást semmi nem csillapítja, addig a „*plótinoszi könyvek*” kiváltotta lelkesedésre „*ellenszél*” következett, márpedig a két beszámoló legfeljebb hetek választják el egymástól.⁴²

Fentebb már kiemeltém, hogy a DE BEATA VITA 1, 4 fejezete csupán a keresésről ad számot, a megérkezésről, annak mikéntjéről ellenben hallgat. Véleményem szerint a CONTRA ACADEMICOS éppen erről tudósít.

„*És mert az a láng nem volt még jelen, mely leghatalmasabbként készült elragadni bennünket, mi azt gondoltuk a lehető legnagyobbak, amilyentől hevültünk.*”

A „*láng*”, vagyis a kereszténység majd akkor „*ragadja el*” Ágostont, amikor visszavonul a kertbe, és találomra kinyitja a páli leveleket tartalmazó kódexet. Ez a „*flamma summa*” a megtérés folyamatának csúcspontját jelenti. Csírájában, mint „*lángocska*”, mindazonáltal ott pislákol már – „*arreptura erat*” –, „*elragadni készült*” őt, minthogy a plótinoszi könyveket a SZENTÍRÁS-sal együtt olvasta. Az ifjú rétor – mint a VALLOMÁSOK-ból tudjuk – ezután tanácsért fordult Simplicianushoz, aki mesélt neki Victorinus megtéréséről. Feltehetőleg ő volt az, aki megajándékozta Ágostont Órigenész néhány latinra fordított munkájával. „*S íme, ekkor bizonyos tartalmas könyvek – mint Celsinus mondja –, miután arabiai illatszereket lehettek ránk, miután a legértékesebb kenet néhány cseppjét csepegtették ama lángocskára, hihetetlen, Romanianus, hihetetlen, és még azt is felülmúlja, amit talán te hiszel rólam – mondjak-e többet? –, még önmagam számára is hihetetlen lobbanást szítottak.*”

A plótinوسي tanítások jóvoltából porhanyóssá lett földben könnyen gyökeret vertek az órigenési metafizika magvacskái. Az órigenési exegézis átütő erővel fedte fel és tette elfogadhatóvá Ágoston számára az „igazi filozófiát”.

Az alexandriai teológus interpretációi a betű mögött rejtőzködő spirituális tudás elérését tűzik ki célul. Órigenész mindig úgy tekint Pálra, „a választott edényre”, mint aki birtokosa volt ennek az ismeretnek. Ez a tudás pedig a „valóban létezők” megismerésével, az intelligibilis világba történő belépéssel azonos: annak a világnak az ismerete, ahová Órigenész szerint Pál elragadtatott.⁴³ A „szent”, az „igaz”, a „bölc” pedig képes eljutni ebbe a világba, mert meglátta Jézusban a Krisztust, a felkentet, Isten Logoszá, és általa immár az Atya ismeretéig emelkedhet.⁴⁴ Ez természetesen benső felemelkedést jelent: az „Isten képmására és hasonlatosságára” (TER 1,26) alkotott lélek önismerete által juthat el Isten megismeréséig, tehát vissza kell térnie önmagába. Órigenész bőségesen kifejti ezt a gondolatot pl. a tizenharmadik GENEZIS-homíliában, a CANTICUM-kommentárban, de az első CANTICUM-homília is világosan beszél erről. „Ismerd meg magad, azaz, hogy király menyasszonya vagy és szép vagy, és én tettelek széppé...”⁴⁵ – mondja Órigenész az ÉN 1,8 vers kapcsán.⁴⁶ Ágoston igyekszik megfogadni a tanácsot: „Sietve, teljes valómmal visszatértem önmagamba.”

A mondat latinul kissé különösen hat, mert a szerző egyfelől azt hangsúlyozza, hogy teljes valójával („totus”) visszatért önmagába, másfelől enyhít ezen a „redibam” ige praeteritum imperfectum használatával, ami tehát a folytonosságot emeli ki. Hasonló a helyzet a következő mondattal is. „Csupán visszatekintettem, bevallom, mintegy menet közben arra a vallásra, amit gyermekkorban oltottak belénk, és ami szívem mélyéig áthatott: e vallás azonban tudtomon kívül magához ragadott.”

A „rapiebat”, mint látjuk, szintén praeteritum imperfectumban áll. A gyermekkorban megismert vallás folyton magához ragad(gat)ta a milánói rétort? Véleményem szerint tudatosan és a „redibam” igével teljes összhangban használja ezt az alakot. A beszámoló elején ugyanis szó volt már arról a lángról, „mely leghatalmasabbként készült elragadni őt”, ez az „elragadás” viszont csak a milánói kertben történik meg. Ágoston tehát azt hangsúlyozza a „rapere” ige folyamatos alakjával, hogy a konverziót közvetlenül megelőző időszakban már óriási lendülettel vonta magához a kereszténység. Az „arreptura erat” a majdani célba érkezésre utalt, az „arripere” folyamatos alakja pedig a cél felé történő gyors, intenzív közeledést jelzi. A „redibam” – hasonlóképpen – azt fejezi ki, hogy a visszatérés rövid, lendületes folyamat, de a valódi megérkezés majd a tényleges konverzió lesz. A „visszatérés” és a „megragadás” azonban nem csupán emiatt kapcsolódik szorosan össze. A kereszténység gyermekkorától fogva Ágoston lényének mélyén, bensőjében – ha túlságosan hűek akarunk maradni a latin kifejezéshez: velejében („medullitus”) – rejtőzött. Hősünk pedig önmagához, vagyis bensőjébe tért vissza a könyvek hatására. Ebből tehát az következik, hogy a gyermekkori valláshoz visszatérve önmagához tért vissza, és megfordítva.

Ebben az időszakban azonban még nem érkezett célba. „Csupán visszatekintettem, bevallom, mintegy menet közben arra a vallásra...”

A kereszténységre „quasi de itinere” tekintett vissza, hiszen e könyvek olvasója még nem volt keresztény, még erősen kötődött „e világhoz”. A VALLOMÁSOK bőségesen beszámol erről az időszakról. A Simplicianusszal történő találkozás és beszélgetés után az akadályozta megtérésében, hogy „két akarat” munkált benne. (VIII,5,10.) „A ben-nem már-már sarjadzó új akarás, hogy önzetlenül imádjalak és élvezésedre törekedjek, Istenem,

egyedül biztos örömem, a szokástól immár megcsontosodott régi akarat megtöréséhez nem volt még erős [VIII,5,11]. ...Bár biztos voltam abban, hogy jobb volna szerelmednek átadnom magamat, semmint engednem ismét vágyaimnak, ámde amaz csak tetszett, és én is jobbnak láttam, ez azonban gyönyörrel kínált, s így megmaradtam bilincseibe zártan [VIII,5,12].” (Fordította Városi István. I. h. 223. k. o.)

A CONTRA ACADEMICOS tehát erről az időszakról mondja: „Miféle tisztég, miféle emberi pompa, miféle üres dicsvágy és e halandó élet mely balsama és köteléke nyugtalanított akkoriban engem?”

A kereszténység igen erősen hatott rá, de egyelőre képtelen volt megtenni azt a lépést, amit azok az emberek már megtettek, akiknek életével és írásaival ekkoriban megismerkedett. „Hiszen ők, mondtam, valójában nem lettek volna képesek ily hatalmas dolgokra, és nem éltek volna úgy, ahogy nyilvánvalóan éltek, ha írásaik és tanaik ellentétben álltak ezzel a nagy jóval.”

Ágoston ezzel a mondattal indokolja meg azt, hogy miért nyúlt Pál apostol írásai után. Tehát arról a nyugtalanságról van szó, ami a kertbe visszavonuló fiatalembert kínozza, vagyis a megtérést közvetlenül megelőző időszak tépelődéseiről. Részint az órigenészi írások és tanok, részint a Simplicianus és Ponticianus elbeszéléseiből megismert keresztények – Marius Victorinus, Remete Szent Antal, a két trieri férfi, a Milánó környéki szerzetesek – élete tették Ágoston számára teljes egészében elfogadhatóvá a kereszténységet, pontosabban annak katolikus formáját. Szent Pál mindig is abszolút tekintély volt a szemében. Az apostol írásait már olvasta, és nyilván értelmezni is tudta manicheista korszakában. Később a platonikus könyvekkel vetette össze őket, és az eredményen fellelkesült. Most pedig, amikor jóllehet habozva, tusakodva, de már nyitottá vált a katolikus hitre, újból kézbe veszi a leveleket.

A VALLOMÁSOK-ból úgy tudjuk, hogy a „tolle, lege” parancsnak engedelmeskedve találomra felcsapta a kódexet: „megragadtam, felnyitottam és elolvastam” („arripui, aperui et legi”, vö. VIII,12,29). A CONTRA ACADEMICOS szerzője ezt így fogalmazza meg: „Ezért ingadozva, sietve, tépelődve ragadom meg Pál apostolt.” Az idézett szakasz utolsó mondatai ismét a konverziót megelőző időszakról számolnak be: „Hiszen ők, mondtam, valójában nem lettek volna képesek ily hatalmas dolgokra, és nem éltek volna úgy, ahogy nyilvánvalóan éltek, ha írásaik és tanaik ellentétben álltak ezzel a nagy jóval. A legnagyobb figyelemmel és gondossággal végigolvastam az egészet.”

Az utolsó mondat tehát nem a kertben kinyitott kódex olvasására vonatkozik. A megtérésére emlékező hippói püspök külön kiemeli, hogy ekkor csupán néhány sort olvasott a RÓMAI LEVÉL-ből, amiért is Alypius szelíden felhívta a figyelmét a szöveg folytatására. A cassiacumi írás szerzője tehát ismét az elbeszélés fókuszában álló könyvgyűjteményről beszél, amit akkor olvasott végig („perlegi”) „a legnagyobb figyelemmel”, amikor „menet közben” – de korántsem felületesen – visszatekintett („respxi”) a kereszténységre, amikor a keresztények élete és írásai nagy erővel vonzották a gyermekkorban belé oltott valláshoz.

A következő mondat egészen árulkodó: „Ekkor pedig, minthogy kicsinyke világosság már rám sugarazott, olyannyira feltárult előttem a filozófia arculata... hogy meg tudtam volna mutatni.”⁴⁷

E megjegyzés messzemenően rimel a CONTRA ACADEMICOS bevezetőjének alábbi mondatára (I,1,3): „Ez [a filozófia] azt ígéri, hogy tisztán megmutatja majd nekiünk a legigazabb és legrejtettebb Istent, és arra méltóztat bennünket, hogy mintegy fénylő felhők által már-már kinyilvánítja számunkra.”

A mondat Krisztus *színeváltozására* utal, amit a kulcskifejezés – „*lucidae nubes*” – egyértelműen bizonyít.⁴⁸ Az órigenészi könyvek erről a filozófiáról, *Krisztus igazi filozófiájáról* beszélnek – „*vera philosophia Christi*” (vö. Órigenész, HOMGEN XI,2) –, a kereszténnyé lett Ágoston pedig e filozófia mellett köteleződött el. Egy másik korai munkájában a következőképpen festi le a szóban forgó „filozófiát”: „*És ennek semmi más feladata nincs, amennyiben igazi és – hogy úgy mondjam – hiteles filozófia, mint megtanítani azt, hogy mi minden dolog kezdet nélküli kezdete, és hogy mekkora az az értelem, ami benne marad, és hogy mi az, ami innen bármínemű megfogyatkozás nélkül kiáradt a mi üdvösségünkre: akit mindenható Istennek, ugyanakkor hármass hatalmúnak, Atyának, Fiúnak és Szentléleknek hirdetnek a tiszteletre méltó misztériumok, melyek a tiszta és rendíthetetlen hit által megszabadítják a népeket. E tanítás szerint nincs ott sem vegyülés, miként némelyek mondják, sem elkülönülés, ahogy sokan állítják. Ami pedig azt a nagyszerű dolgot illeti, hogy ez az oly hatalmas Isten kegyes volt érettiünk ezt a mi emberi testiünket is felvenni és hordozni, mennél hitványabbnak tetszik, annál inkább bővelkedik kegyelemben, és annál távolabb van egyfajta, a tehetséges emberekre jellemző gögtől.*”⁴⁹

Az a filozófia, ami feltárult Ágoston előtt, az újplatonizmussal ellentétben a Háromság egységét és a Logosz inkarnációját tanította. Ezt a filozófiát pedig elsősorban Órigenész könyveiből ismerte meg Ágoston, amit számos doktrinális és textuális párhuzam igazol. Ennek kifejtésére azonban e tanulmány keretei szűknek bizonyulnának. Nem vállalkozhatok itt annak a kérdésnek a vizsgálatára sem, hogy milyen munkákat tartalmazott e kollekció. Mindenesetre 386-ra már számos Órigenész-mű olvasható volt latinul. Jeromos Konstantinápolyban 381-ben lefordította Órigenész tizennégy homíliáját Jeremiához, tizennégyet Ézékielhez,⁵⁰ és ezzel csak folytatta azt a sort, ami Pettaui Victorinusszal és Hilariusszal kezdődött. Az ezzel kapcsolatos spekulációknak széles teret biztosít Ágoston vallomása, hiszen itt nem korlátozza a könyvek számát, nem „*paucissimi libri*”-ről beszél.

Véleményem szerint a Rufinus fordította GENEZIS-homíliák és a Jeromos által latinra ültetett CANTICUM-homíliák e gyűjtemény darabjai voltak. Az előbbiről – mint említettem – a DE GENESI CONTRA MANICHEOS tanúskodik, az utóbbiról pedig nem csupán a CONTRA ACADEMICOS, hanem a kortárs DE ORDINE című dialógus is.

„*A legjobb és legszebb völegény pedig más férfiakat, vagy hogy helyesebben szóljak: más lelkeket keres, akik miközben testben élnek, már ágyasházára méltók, és akik nem elégszenek meg azzal, hogy élnek, csupán a boldog étellel.*”⁵¹

Órigenész művei tehát végképp felnyitották Ágoston szemét a SZENTÍRÁS katolikus értelmezésének elfogadására. Ezzel elérkezett annak a folyamatnak az utolsó állomásához, amit Ambrus beszédei indítottak el. Milánó püspökétől hallotta először az ÍRÁS spirituális értelmezését, és saját bevallása szerint ennek hatására egyre védhetőbbnek tartotta a katolikus hitet. (Vö. CONF. V,14.) Ambrus úgynevezett „*plótinosisi beszédei*” sokkal többet köszönhetnek az alexandriai teológusnak, mint a pogány filozófusnak. A DE ISAAC VEL ANIMA, illetve a DE BONO MORTIS szerzője gyakran támaszkodik például az ÉNEKEK ÉNEKE-kommentárra. E beszédektől tehát sokkal rövidebb út vezet az órigenészi írásokhoz, mint a plótinosisi enneaszokhoz.⁵²

Tanulmányom következő részében arra a kérdésre szeretnék választ adni, amivel mindenkinek szembe kell néznie, aki Ágoston megtérésének körülményeit vizsgálja. Vajon igaz-e, hogy a konverzió csúcspontja egy konkrét szöveghely megvilágosító erejű olvasása volt? Más szóval: miért nem idézi Ágoston korai írásaiban a RÓMAI LEVÉL 13. szakaszának 13–14. verseit?

Véleményem szerint azért nem idézi, mert e korai munkák szerzője szinte mániákusan parafrázálja forrásait, beleértve a SZENTÍRÁS-t is. A jelenség részletesebb elemzését mellőzve mindössze azt szeretném bemutatni, hogy a RÓMAIAKHOZ ÍRT LEVÉL nagy hatású versei kulcsfontosságú helyen szerepelnek az egyik dialógusban.

Az első munkákban több helyütt is találkozunk egy nevelési programmal, mely az „igazi tudomány” („vera disciplina”) elérését tűzi ki célul. A DE ORDINÉ-ben ez a „tudomány” úgy jelenik meg, mint az örök és rendíthetetlen isteni törvény. A léleknek fokozatosan el kell jutnia e törvény „megértésben való szemléléséhez”. Azoknak, akik ezt a „tudományt” tanulmányozzák, egyfelől erkölcsi megtisztulásra van szükségük, másfelől művelődniük kell. A megtisztulásról a következőképpen beszél tanítványaihoz a tanító: „Tehát azoknak az ifjaknak, akik ezt [a tudományt] tanulmányozzák, úgy kell élniük, hogy megtartóztatják magukat a szerelmi ügyektől, a gyomor és a torok csábításaitól, a test mértéktelen ápolásától és ékesítésétől, a játékok hiábavaló foglalatosságaitól, az aluszékony-ságtól és restségtől, a versengéstől, ellenségeskedéstől, irigységtől, a tisztiségekre és hatalomra törekvéstől és az elismerés utáni mértéktelen vágytól.”⁵³

Az intések folytatódnak, de nekünk talán ennyi is elég. Lássuk, hol nyílt ki Ágoston kódexe: „Tisztességesen járjunk, mint nappal: ne falánkságban és részegeskedésben, ne ágyasházakban és szemérmelenségben, ne vetélkedésben és versengésben, hanem öltsetek magatokra az Úr Jézus Krisztust, és a testet ne a vágyakozásokra ápoljátok.” (A CONF. VIII,12,29 alapján.)

Ha nagyobb távolságból nézzük Ágoston szövegét és Pál levelének e fejezetét, akkor egyéb hasonlóságokat is találunk közöttük. RÓM 13,8-ban Pál azt mondja, hogy „aki felebarátját szereti, betöltötte a törvényt”. A törvény (lex) betöltéséhez a parancsok megtartása vezet el, az apostol erről beszél a következő versben, majd a 13,10-ben összegzi az eddigieket: „a törvény betöltése tehát a szeretet”. E mondat egyben az elkövetkező intések kiindulópontja, a végső parancs pedig a 13,14 vers alapján: „öltsetek magatokra az Úr Jézus Krisztust”.

Ágoston az intések előtt Isten törvényéről beszélt: „Ez a tudomány azonos Isten törvényével, ami szilárdan és rendíthetetlenül marad meg nála [»apud eum«], és ami mintegy bele van vésvé a bölcs lelkekbe.”⁵⁴ Isten törvénye nem más, mint a Logosz, aki „Istennél van”. Ezt a DE ORDINE egy olyan szöveghelyével igazolhatom, ami rámutat Ágoston imént említett sajátos idézési technikájára is. „A rend azonban mindig Istennél volt, és vagy mindig volt a semmi, amit rossznak mondunk; vagy pedig ha úgy találjuk, hogy valamikor kezdődött [a rossz] – minthogy a rend jó, vagy a jótól van –, akkor soha semmi nem volt és nem lesz a rend nélkül.”⁵⁵

Ágoston jól láthatóan János evangéliumának Prológusát parafrázálja. (JÁN 1,1–3.) „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige. Ez kezdetben Istennél volt. Minden általa lett, és nélküle semmi nem lett, ami lett.”

Mindebből levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a szerző az idézett szakaszokban mind az *ordo*, mind a *lex*, mind a *disciplina* szavakat a Logosz-Krisztus fedőneveként használja.⁵⁶ Az erkölcsi tisztulás végcélja tehát a Logosz „megértésben történő szemlélése”.⁵⁷ Ágoston számára ezt jelenti a RÓM 13,14 vers felszólítása: „Öltsetek magatokra az Úr Jézus Krisztust.”

A párhuzamoknak azonban nincs még végük. A RÓMAI LEVÉL szóban forgó szakasza így folytatódik: „A hitben gyengét pedig karoljátok föl, anélkül hogy felfogását elítélnétek. Némelyik azt hiszi, hogy mindenfélét ehét, az aggályos azonban csak zöldségfélével táplálkozik. Aki eszik, ne nézze le azt, aki nem eszik. Aki meg nem eszik, ne ítélje el azt, aki eszik.” (14,1–3.)

Ágoston, miután felsorolta mindazt, ami a „*tudomány*” felé törekvők erkölcséinek megtisztulásához szükséges, áttér az *eruditio* kérdésére. Megteszi kedvenc distinkcióját tekintély („*auctoritas*”) és értelem („*ratio*”) között. Az értelem a filozófia, az „*igazi filozófia*” útja, ami csak kevesek, a tökéletesek számára járható. Ellenben a krisztusi tekintély, a csodák, a látható jelek segítsége a gyengébbek számára is utat nyit a boldog élethez: tehát van, aki „*mindent eszik*”, és van, aki csak „*zöltséget*”.⁵⁸

Miután Ágoston lefestette társai előtt a helyes életvezetés képét, Alypius színlelt csodálkozással azt mondja, hogy akik képesek e program megvalósítására, azok „*vagy isteni emberek, vagy nincsenek isteni segítség nélkül*”. Ágoston válasza: „*Té is igen jól tudod, Alypius, hogy ezek az életparancsok, amik – mint mindig – most is ennyire megnyerték tetszésedet, bár itt az alkalomnak megfelelően saját szavaimmal fejeztem ki őket: mégsem az én találmányaim. Hiszen telis-tele vannak velük nagy és szinte isteni emberek könyvei. Azt gondoltam, hogy nem miattad, hanem a jelen levő ifjak miatt kell így beszélnem, nehogy ezen intelmekben mintegy az én tekintélyemet kicsinyeljék le.*”⁵⁹

E „*szinte isteni emberek*” könyvei tehát „*telis-tele vannak*” – „*libri sunt plenissimi*” – a RÓMAI LEVÉL 13–14. fejezetében olvasható tanításokkal, csak éppen parafrazeálni kellett őket. Nem hiszem, hogy a kifejezés hasonlósága miatt a *libri pleni*re kell gondolnunk.⁶⁰ Véleményem szerint Alypiusnak címzett válaszában magára Pál apostolra, a SZENTÍRÁS könyveire és a közös élményre utal Ágoston, hiszen egykori tanítványa tanúja volt megtérésének, sőt maga is elolvasta a nagy hatású sorokat. „*Látni kívánta, hogy mit olvastam: megmutattam neki, és ő figyelt az általam olvasottak folytatására is. Nem is tudtam, hogy mi következett, holott a folytatás így szólt: »a gyengét pedig karoljátok fel a hitben«. Ezt önmagára vonatkoztatta, amit nekem is megmondott.*” (CONF. VIII, 12,30.)

Nem beszélhetünk két Ágostonról. Amiről a VALLOMÁSOK írója beszámol, azt maradéktalanul igazolják korai írásai. Ha viszont valamiről hallgat, akkor meg kell keresnünk hallgatásának indítékait.

Az önmagában nem különös, hogy a korai írásokban Ágoston nem említi Órigenészt. Ahogy a kor más szerzői nem nevezik meg forrásaikat, úgy Ágoston sem. Szent Ambrus például legfőbb forrását, Baszileioszt egyszer sem említi név szerint. Az viszont már jóval feltűnőbb, hogy Ágoston püspök, aki keresztény olvasókra számítva írja meg vallomásait, nem beszél egyetlen olyan keresztény szerzőtől származó könyvről sem, amit ifjúkorában olvasott. El tudjuk képzelni, hogy az a fiatalember, aki beleszeretett a HORTENSIUS-ból megismert Sapientia istennőbe, akit manicheistaként is a filozófia alapkérdései gyötörtek, aki nagy lelkesedéssel vetette rá magát néhány platonikus könyvre, aki folyton könyvekben és beszélgetésekben keresett válaszokat az őt sürgető kérdésekre: nos, el tudjuk képzelni erről a mélyen intellektuális ifjúról, hogy keresztény filozófiai írások olvasása nélkül lett keresztény?⁶¹ Egy olyan szellemi környezetben, mint a tudós milánói keresztények? Miért nem beszél tehát azokról a könyvekről, amiket Celsinus „*libri pleni*”-nek mondott? És egyáltalán: ki ez a Celsinus? Mit tudunk arról az emberről, akit nem mulaszt el megnevezni első írásában a sorsdöntő eseménnyel kapcsolatban, de akiről hallgat a VALLOMÁSOK-ban? Véleményem szerint semmit, mégpedig azért, mert Ágoston hallgat róla.⁶² Egyfajta „*argumentum a silentio*” lehetőségével élve azt mondhatjuk, hogy amennyiben a VALLOMÁSOK szerzője megemlítené Celsinus nevét, akkor beszélnie kellene az Órigenész-élményről. Márpedig ha Hippo püspöke elárulja, hogy megtérését javarészt Órigenésznek köszönheti, akkor menthetetlenül belesodródik a VALLOMÁSOK írásakor éppen tetőpontján tartó, barátságokat szétszakító és nem mindig tisztességes Órigenész-vitába.

385-ben tehát egy nyugtalan fiatal rétor érkezett Milánóba, aki küzdött önnön manicheizmusával, azokkal a legszemélyesebb kérdésekkel, amikre nem tudott megnyugtató választ kapni. Egy pillanatra úgy tűnt számára, hogy a megválaszolatlanág érzése a kérdések megválaszolhatatlanságából fakad: megtalálásra nincs remény, csupán a folytonos keresés lehetséges. A város szellemi forgatagában néhány újplatonikus könyv hozzá is eljutott, és különleges intellektuális csemegének ígérkezett egy olyan fiatalember számára, aki barátaival és tanítványaival a filozofikus élet gyakorlati megvalósítására törekedett. Buzgón tanulmányozta a platonikus írásokat, és összevetette őket annak a kereszténységnek a tanításaival, amit ifjúkorában maga mögött hagyott, de ami új környezetében a milánói püspök prédikációi, valamint a személyes ismerőseivel folytatott beszélgetések jóvoltából mind hitelesebbnek és védhetőbbnek látszott, előtte. Hogy új élményeit egy tekintélyes emberrel is megossza, s egyben tanácsot kérjen tőle, felkereste a város büszkeségét, az idős és tapasztalt Simplicianust. Ő elmesélte neki, hogy miként lett kereszténnyé az az újplatonizmussal rokonszenvező rétor, akinek fordításában lelkesen olvasta Plótinosz munkáit. Simplicianus elmondta véleményét e propedeutikus könyvekről, és a tudásra szomjazó fiatalembert megajándékozta kedves szerzőjének, Órigenésznek néhány latinra fordított művével. Az órigenészi írások új világba vezették be Ágostont. A SZENTÍRÁS eddig túlzottan egyszerűnek mutatókozó nyelvezete mögött rejtett, spirituális tanítások tűntek fel, és elérhetőnek látszott az, amit Ágoston mindig is keresett. Csupán egyetlen lépésre volt szükség ahhoz, hogy elindulhasson oda, amiről e könyvek olyan gyakran beszélnek, a szent, a bölcs, a Krisztust felöltött „benső ember” boldogságához: le kellett mondani a „külső ember” világáról, arról az életről, amiről Remete Szent Antal és a Milánó környékén élő szerzetesek is lemondtak. Ágoston tudta, hogy mit kell tenni, de tépelődött, ingadozott még. Végül Milánó egyik csendes kertjében, egy benső hang felszólítására ismét kezébe vette a Pál apostol leveleit tartalmazó kódexet, és mert szeme immár nyitott volt a SZENTÍRÁS spirituális tanításaira, találmra felütötte annál a versnél, ami személyesen Aurelius Augustinusnak szólt.

Jegyzetek

1. Courcelle, P.: RECHERCHES SUR LES CONFESIONS DE SAINT AUGUSTIN. Paris, 1968. V. fej. 175–201. Az irodalmi toposzokról lásd: Bucheit, V.: AUGUSTINUS UNTER DEM FEIGENBAUM. In: *Vigiliae Christianae* 22 (1968). 257–271.
2. O’Meara, J.: „ARRIPUI, APERUI, ET LEGI”. In: AUGUSTINUS MAGISTER I (1954). 59–65. Lásd még: Chadwick, H.: HISTORY AND SYMBOLISM IN THE GARDEN AT MILAN. In: FROM AUGUSTINE TO ERIUGENA. ESSAYS ON NEOPLATONISM AND CHRISTIANITY IN HONOR OF JOHN O’MEARA. Washington, 1991. 42–55.
3. Boissier, G.: LA CONVERSION DE SAINT AUGUSTIN. In: *Revue des Deux Mondes* 85 (1888). 43–69. A „két Ágoston” tézis újabb képviselője: Ferrari, L. C.: THE CONVERSIONS OF SAINT AUGUSTINE. Villanova, 1984. Vö. O’Connell, R. J.: THE VISAGE OF PHILOSOPHY AT CASSIACUM. 65–66. In: AUGUSTINIAN STUDIES 25 (1994). 65–76.; O’Meara, J.: AUGUSTINE AND NEO-PLATONISM. 91–94. In: RECHERCHES AUGUSTINIENNES. Paris, 1958; Courcelle: i. m. 7–12.
4. O’Connell: i. m. 75.
5. Lásd: Courcelle: i. m. 157–167.
6. Mandouze, A.: SAINT AUGUSTIN. L’AVENTURE DE LA RAISON ET DE LA GRÂCE. Paris, 1966.
7. Vö. Finan, T.: A MISTIC IN MILAN. 90. In: FROM AUGUSTINE TO ERIUGENA. 77–91.
8. Lásd: Pépin, J.: LES „LIBRI PLATONICORUM”

DES „CONFESSIONS”. In: „EX PLATONICORUM PERSONA”. ÉTUDES SUR LES LECTURES PHILOSOPHIQUES DE SAINT AUGUSTIN. 1977. Amsterdam.

9. Lásd: DE MUSICA V,12,39.; DE LIB.ARB. 3,76. DE GEN. C. MAN. II,5,6.

10. Vö. Courcelle: i. m. 154–156. n. 3. A. Salignac (LE CERCLE MILANAIS. In: LES CONFESIONS. Bibl. August. XIII. k. 103.), valamint P. Hadot (Marius Victorinus, Paris, 1971. 204.) a C. ACAD. II,2,5-ben említett Celsinusra gondolnak.

11. Tar Ibolya fordításában: „*De amikor elolvastam Plótinosz néhány könyvét, melyeket, mint hallottam, te is igen buzgón tanulmányozol...*” In: Szent Ágoston: A BOLDOG ÉLETRŐL. Európa, 1989. 14.

12. Erről Ambrus 65. levele számol be.

13. Henry, P.: PLOTIN ET L'OCCIDENT. Louvain, 1934. 98–103.

14. HAER. IV,30. Lásd még: DE DOCTRINA CHRISTIANA II,40,60., valamint B. Altaner tanulmányát: AUGUSTINUS UND IRENÁUS. In: KLEINE PATRISTISCHE SCHRIFTEN. Berlin, 1967. 194–203.

15. Lásd: Holte, R.: BÉATITUDE ET SAGESSE (SAINT AUGUSTIN ET LE PROBLÈME DE LA FIN DE L'HOMME DANS LA PHILOSOPHIE ANCIENNE). Paris-Worcester, 1962. 183–184.

16. SCH 148. (1969). 188. Az *ancilla* elv előzményei megtalálhatók Philónnál (DE CONGRESSU ERUDITIONIS GRATIA 14,71–80), valamint módosítva Alexandriai Kelemennél (SZTRÓMATEISZ I,28–32.). Vö. Somos Róbert: ÓRIGENÉSZ ÉS A GÖRÖG FILOZÓFIA (FILOZÓFIAI JEGYEK ÓRIGENÉSZ MUNKÁSSÁGÁBAN). Pécs, 1995. 116. n. 30., valamint Holte: i. m. XV. fej., különösen: 179–187.

17. C. CELS. VI,2. (Vö. uo. VII,60.) Somos Róbert fordítása. In: i. m. 147.

18. C. ACAD. III,19,42. CSEL LXIII. 79. Vö. Ep. I,1.

19. DE ORDINE I,11,32. CSEL LXIII. 143–144.

20. DE ORDINE I,11,31. CSEL 142–143.

21. Vö. C. CELS. PRAEF. 5., ahol Órigenész ebben az összefüggésben idézi és éppen így értelmezi a KOL 2,8 verset. Simplicianussal, Theodorusszal, Ágostonnal szemben Ambrus jóval visszafogottabban, jelentős távolságtartással viszonyult a pogány filozófiai örökséghez. Nála a platonikusok sem élveznek kü-

lönösebb előnyt a többiekkel szemben. A témához lásd Goulven Madec kiváló monográfiáját: SAINT AMBROISE ET LA PHILOSOPHIE. ÉTUDES AUGUSTINIENNES. Paris, 1974.

22. DE BEATA VITA I,4. Némi pontosítással idézem Tar Ibolya fordítását.

23. Itt jegyezném meg, hogy a VALLOMÁSOK-ban említett platonikus könyveket és a DE BEATA VITA plótinoszi könyveit nem lehet minden további nélkül azonosítani. A szakírók között éles viták folynak arról, hogy a *libri platoniorum* miféle és mennyi Plótinosztól és/vagy Porphüriosztól származó munkát foglalhatott magába. Továbbá kérdéses az is, hogy az Ágoston által olvasott plótinoszi értekezések mennyiben felelnek meg az általunk ismert plótinoszi enneaszoknak.

24. DE BEATA VITA I,3. Tar Ibolya fordítása. (11–12.)

25. A szakírók az akadémiai szkepszisre gondolnak. Kendeffy Gábor újabb, kandidátusi disszertációjában olvasható értelmezésével értek egyet, jóllehet ő árnyaltabban fogalmaz, s inkább egyfajta intellektuális gőg képviselőire vonatkoztatja a metaforát, akik közé az újplatonikusok is sorolandók. Vö. ÁGOSTON ÉS AZ AKADÉMIAI SZKEPTICIZMUS. EGY SZÖVEG-ÉRTELMEZÉSI PROBLÉMA. (Kéziratban.)

26. „*Vera et... germana philosophia.*” (DE ORDINE II,5,16.)

27. 2KOR 5,1–2. Káldi György fordítása alapján. (Budapest, 1918.)

28. Csakúgy, mint a DE ORDINE I,2,5. fejezetében.

29. Fentebb ezzel kapcsolatban is módosítottam Tar Ibolya fordítását. Ő így ülteti át magyarra a mondatot: „*annyira fellelkesültem, hogy valamennyi horgonyomat fel akartam szedni, s csak bizonyos emberek rólam alkotott véleménye tartott vissza ettől.*” (14. o.) Sarbak Gábor fordítása pontosabb, de magyartalan: „*Lelkesedésemben összes horgonyomat fel akartam szedni, ha egyesek véleménye nem tartott volna vissza.*” (ÓKERESZTÉNY ÍRÓK 11. Szent István Társulat, 1986. 105.) Úgy gondolom, hogy ezek az emberek – Simplicianusszal az élen – nem Ágostonról, hanem a plótinoszi könyvekről mondtak véleményt. (Egyébként a „*nonnulli*” kifejezés vonatkozhat egyetlen emberre is.)

30. C. ACAD. II,2,5. CSEL 26–27. P. Knöll kiadásának szövegét azzal a módosítással fogad-

tam el, amit egy másik kódexhagyomány igazol. A „*tamen*” helyett „*tantum*”-ot olvasott J. O'Meara is (i. m. 59. n. 1.), aki ezzel kapcsolatban W. Theiler tanulmányára hivatkozik. (*Gnomon*, XXV. 1953. 113–122.)

31. Vö. O'Meara: i. m. 60. O'Meara később (Plotinus and Augustine: EXEGESIS OF CONTRA ACADEMICOS II,2,5. In: *Revue Internationale de Philosophie* 24 [1970]. 321–337.) módosítja értelmezését: a „*Libri pleni*” nem annyira egy konkrét könyvgyjűtemény, mint inkább jelképe mindannak a döntő élménynek (Ambrus beszédei, Szent Antal élete, Pál apostol levelei), ami Ágostont megtérése előtt érte. Ezzel szemben lásd G. Madec: POUR L'INTERPRETATION DE CONTRA ACADEMICOS II,II,5. In: *Revue des Etudes augustinienes* 17 (1971). 322–328.

32. Hérodotosz: A GÖRÖG–PERZSA HÁBORÚ III,107. (Ford. Muraközy Gyula. Európa, 1989.)

33. Sztrabón: GEÓGRAPHIKA II,1,32. Vö. XVI,3,1. (Ford. dr. Földi József. Gondolat, 1977.)

34. Uo., I,2,32.

35. Uo., XVI,4,25.

36. HOMCANT I,3. Ford. Adamik Tamás. In: Szent Jeromos: „NEHÉZ AZ EMBERI LÉLEKNEK NEM SZERETNI”. Helikon, 1991. (159.)

37. HOMCANT II,5. Ford. Pesthy Mónika. In: Órigenész: KOMMENTÁR AZ ÉNEKEK ÉNEKÉHEZ. Atlantisz, 1993. (92–93.)

38. Sztrabón híradása szerint az asztronómiával foglalkozó khaldaiosok egyik törzse Babilóniának Arábiával szomszédos részén lakott, akikhez a gerrhaiak szállították Arábia kincseit. (Vö. XVI,1,6.; 1,8.; 4,1.)

39. HOMCANT II,2. Ford. Adamik Tamás. (168.) Az idézett fordításban a „*nárduszolaj*” kifejezést „*nárduskenet*”-re változtattam.

40. HOMCANT II,3. Ford. Adamik Tamás. (169–170.)

41. Órigenész a HOMGEN XI-ben Ábrahám életének azt az epizódját magyarázza, amikor az idős pátriárka feleségül veszi Keturát, aki gyermekeket szül neki (vö. TER 25,1). „*Ketura... azt jelenti: tömjén, avagy jó illat.*” Az idegen származású Keturával történő együttélés pedig azt jelenti, hogy a tökéletes lélek házasságot köt a világi tudományokkal, „*mint amilyen az irodalom, a grammatika, a geometria, az aritme-*

tika, a dialektika”. „*És ha az ilyen nászokból eredő fejtegetéssel, érveléssel, az ellenvetések megcáfolásával képesek vagyunk valakit odafordítani a hithez, s ha saját tudományáiban és módszereiben túlva felül, meggyőzzük őt arról, hogy fogadja el Krisztus igazi filozófiáját és Isten igazi kegyességét, akkor olyanok leszünk, mint akik gyermekeket nemzettek a dialektikától vagy retorikától, mint valami idegen asszonytól vagy ágyástól.*” (Vö. SCH 7bis – sorrendben – 278., 280., 284.)

42. „*Librum De beata vita, non post libros de Academicis, sed inter illos ut scriberem, contingit.*” (Retr, I,2. PL XXXII. 588.) Valószínűleg az első és második könyv között.

43. Vö. HOMGEN II,5. (SCH 7 bis, 104.)

44. Lásd pl. HOMLUC I; III.

45. HOMCANT I,9. Ford. Adamik Tamás. (165–166.)

46. „*Ha nem ismered meg magad szépség az asszonyok között.*”

47. II,2,6. CSEL 27.

48. Vö. Mt 17,5: „*ecce nubes lucida obumbravit eos*”. Lásd: O'Connell: THE VISAGE... 74.

49. CSEL 157–158.

50. Pierre Lardet szerint Konstantinápolyban az Ezékiel-homiliákat és a kilenc Izaiás-homiliát fordította Jeromos, a Jeremiás-homiliákat pedig 375 körül ültette át latinra. Vö. Saint Jérôme: APOLOGIE CONTRE RUFIN. XV. (SCH 303. Paris, 1983.)

51. DE ORDINE I,8,24. CSEL 137.

52. Lásd: Madec: LES „SERMONS PLOTINIENS”. 61–71.; Hadot: LES „LIBRI PLATONICORUM” À MILAN. 204–206. P. Courcelle igen szoros szövegpárhuzamokat fedezett fel az említett ambrusi beszédek és Plótinosz I,6;7;8., valamint III,5. enneaszai között (i. m. 106–122.), e passzusokat azonban – kontextusukkal együtt – feltehetően valamelyik kappadókiai teológus művéből kölcsönözte Milánó püspöke.

53. DE ORDINE II,8,25. CSEL 164.

54. DE ORDINE II,8,25. CSEL 164.

55. II,7,23. CSEL 162.

56. Vö. EP. XI,4., valamint EP. XII. (PL XXXIII. 77.)

57. DE ORDINE II,8,25. CSEL 164.

58. A RÓMAI LEVÉL 14,1–4 szakaszt magyarázva Órigenész ugyanezt mondja. Lásd: COMROM IX,36.

59. DE ORDINE II,10,28. CSEL 167.

60. Ellentétben P. Courcelle-lel. Vö. Courcelle: i. m. 158. n. 5.

61. Expressis verbis beszél ilyen könyvek olvasásáról a fentebb már idézett DE ORDINE I,11,31-ben, de utal rájuk például a DE QUANTITATE ANIMAE 34,78-ban vagy a DE MUSICA VI,59-ben is..

62. P. Courcelle szerint azonos egy olyan elve-

szett filozófiatörténeti munka Celsinus nevű szerzőjével, amit talán Theodorus latinra fordított. Vö. Courcelle: i. m. 158. n. 5.; valamint: LES LETTRES GRECQUES EN OCCIDENT, DE MACROBE À CASSIODORE. Paris, 1948. 179–181. Courcelle szerint a „*libri pleni*” újplatonikus könyvek voltak, tehát az őket értékelő Celsinus az újplatonikus Celsinus.

Kurdi Imre

ANGE DU MÉRIDIDIEN

Lenézett rám, lévén felettem állt
(egy balkonon, az utca magasában).
Tekintete gellert kapott egy ágban,
következésképp homlokon talált.
Útközben ért az eltévedt találat,
még jó, hogy éppen volt ülőhelyem
a járművön, s bár lüktetett fejem,
akadt idő megvetni még a lábat,
sőt visszanézni, mint ki ellenállna.
És láttam, furcsa, elrajzolt alak
támasztja fenn a málló főfalat,
olyan, aki már rég nem ad magára,
mi több, szegénynek nyilván nincsen orra.
Vajon ki lődöz itt még kőszoborra?

KIRAJZOL EZT-AZT

falakra, mennyezetre,
kirajzol engem is,
mintha itt ülnék,
mintha éjszaka lenne,
mintha járna valaki odalenn,
kirajzolja az éjszakát

(az a dolga)
vagy rajzolja magát
az éjszaka,
mintha éjszaka volna,
hogy most már ennyi se legyen:
ne legyen többé neve sem.

MÉG AZ A JÓ A KÖHÖGÉSBEN,

hogy itt van bennem: énekel.
Bennem van, mint vaj a késben,
mint luftballont a gáz: emel.

Befelé fordítja szórét
tüdőm: negatív barack.
Mohón beszívja bőre órét,
míg fel nem robban a gázpalack.

*

Még az a jó a röhögésben,
hogy itt van bennem: érdekel.
Érdekel, míg meg nem értem,
hogy s mint is romlik minden el.

Hogy van-e tényleg, ami látszik?
A semmi a minden elve-e?
S míg hull a könny, a banda játszik,
távozom immár elfele.

Kovács Ákos

GÁRDONYI FÉNYSZÍNHÁZA: A „POKOL”*

„Jer hát, kövess. Én kalauzod leszek,
 És átvezetlek az örök országon,
 Ahol csak jaj van s kínos epedések
 Egy új halálnak megváltó kezéért.
 S meglátod ott a szenvedés honában
 Akik a tűzben is reménnyel élnek,
 Hogy egykor mégis fel-kiszabadulnak,
 És eljutnak a boldogság honába.”
 (Dante: POKOL – Gárdonyi Géza
 fordítása)

A „tollal dolgozó magyar ember” és a „látványos festészet”

Nem sokkal azután, hogy Gárdonyi 1894-ben Győrből a fővárosba került, és Bródy Sándor jóvoltából bejáratos lett a Jókai-szalomba, Fesztyék a nemrég még ismeretlen vidéki hírlapíróat A MAGYAROK BEJÖVETELE körkép titkárának nevezték ki. Ő fogadta a körkép nevezetes látogatóit, ő látta el a fővárosi lapokat színes tudósításokkal, amelyeket részint a vendégkönyvi bejegyzésekből, részint saját fantáziájából merített.

Amikor Gárdonyi Pestre költözött, a nagyközönség előtt még szinte teljesen ismeretlen írónak számított. Álnéven ugyan jelent már meg kötete, a *Nemzeti Iskola* pedig egy kisregényét és verseskötetét is közreadta, de az igazi sikert és népszerűséget hozó legjobb regényeit, az EGRI CSILLAGOK-at, az ISTEN RABJAI-t és A LÁTHATATLAN EMBER-t csak ezután írta meg. A pesti társaságokban, szalonokban először kissé elfogódottan mozgó hírlapíró félszege viszonylag hamar elmúlt, hiszen a Feszty-körkép titkáraként rövidesen maga is a millenniumi ünnepségek ismert szervezője lett, s mint az 1896. május 1-jétől október 31-ig tartó „világra szóló nagy magyar ünnep” egyik „vőfélye”, már lelkes hangon csalogatta a vendégeket az ünnepségre.¹ Miután „a millennium vőfélye” egymillió példányban megjelent versében az ünnepi kiállítás szinte összes látni-valóját rimbe szedte, így zárta mondókáját: „Kétszáz cigánybanda, száz katonabanda / Szól szakadatlanul csárdást hangoztatva. / Örömtüzek égnek a Szent-Gellért-hegyen. / A király is ott lesz. Mindenki ott legyen. / Vegye ki részét a nap örömeiből, / Ezeréves multunk emlékünnepéből.”

De vajon kötötte-e őt más is a panoráma műfajához? A POKOL-körképhez írt VEZETŐ-jében azt vallotta magáról, hogy ő nem annyira ecsettel, mint inkább „tollal dolgozó magyar ember”, de a „látványos festészetet” már évek óta tanulmányozza. Valójában viszont csak hiányos és felszínes ismeretei voltak a panorámákról. Jól elárulja ezt az a néhány sor, amelyet a körképek kialakulásáról vetett papírra: „A körkép nem régi találmány. Detaillé és Newville alig húsz éve jöttek arra a gondolatra, hogy a személyvesztésnek ezt a bájos módját a művészet céljaira alkalmazzák. Azóta van Európában húsz körkép is, de tökéletesség tekintetében egyik sem múlta felül az elsőt, amely igazi művészi gonddal és tehetséggel volt megfestve.”²

* Az itt közölt tanulmány a XIX. SZÁZADI ALKALMI LÁTVÁNYOSSÁGOK című, a Magyar Művelődési Intézetben folytatott kutatás része.

Tekintsünk el most attól, hogy a fenti sorok megjelenésekor, 1896-ban a panorámának nem húsz-, hanem több mint hetvenéves múltja volt, és hogy az ún. panorámaelv felfedezése nem Detaille–Neuville, hanem Barker nevéhez fűződik, továbbá, hogy a századforduló táján Európában nem húsz, hanem több tucat panorama létezett már, valamint attól, hogy a műfaj klasszikusának nem a champignyi, hanem A REZONVILLE-I CSATA számított. De Gárdonyi nem ismerte a panorámák helyébe lépő dioráma műfaját sem, hiszen amikor A KÖRKÉP TÖRTÉNETE című bevezetőjében arról szólt, hogy az áttetsző festésnek jelentékeny szerepet kell adni az új látványos festészet (panoráma) előállításában, akkor sem a feltaláló Daguerre-t, sem találmányát nem említette.

A panoráma, „*a szemfényvesztésnek ez a bájos módja*” viszont kétségtelenül igen mély benyomást tett rá. Olyannyira, hogy nem sokkal a POKOL-körkép felállítását követően egy újabb körképtéma, az ősi pogány lóáldozat megfestése kezdte foglalkoztatni. Utóbbi ötlete azonban valószínűleg nem tőle, hanem Wekerle Sándor miniszterelnöktől származott, aki miközben 1894. június 14-én megtekintette A MAGYAROK BEJÖVETELÉ-t, Gárdonyit a körkép illuzionisztikus hatásának lényegéről faggatta, és miután hosszasan elidőzött a fehérló-áldozat előtt, megjegyezte, hogy a szcénát érdemes lenne a Nemzeti Múzeum részére is lemásoltatni.

Az a gondolat, hogy a honfoglaló magyarok Kézai és főleg Anonymus által is megörökített mondáját körpanorámán kellene megjeleníteni, a pogány kultusz iránt amúgy is érdeklődő Gárdonyi fantáziáját is megragadta. A nagyszabású terv Feszty Árpádnak is tetszett, aki A MAGYAROK BEJÖVETELE folytatásaként szívesen vállalkozott volna egy újabb körkép megtervezésére. A hónapokig tartó lázas tervezgetésből azonban – elsősorban a Feszty család ellenkezése miatt – semmi sem lett.

Gárdonyi ekkor arra gondolt, hogy A HADÚRNAK BEMUTATANDÓ HÁLAÁLDOZAT címmel tervezett spektakulumot talán nem is megfesteni kellene, hanem – akárcsak az ünnepi meneteket és felvonulásokat – több száz jelmezes szereplő részvételével, lehetőleg a Vérmezőn, élőben kéne megrendezni. Ide, a körülkerített Vérmezőre kéne eljőjenek ősi lovaikkal, ökreikkel, bivalyaikkal a színpompás népviseletbe öltözött parasztok, a díszruhás és vitézi tornákat rendező főurak meg a lóáldozó táltosok. Gárdonyit és Fesztyt szinte megbabonázta a káprázatos terv, ám ez sem valósult meg.

Mindez egyáltalán nem szegte Gárdonyi kedvét, akinek a panorámával („*a valóság látszatával*”) újabb tervei voltak. A Petőfi sírja utáni sikertelen nyomozását befejezve egy óriási – Petőfit a nagyszabású csatában megörökítő – körkép gondolatával kezdett foglalkozni. Tervéhez vázlatot is készített, s ennek alapján Vágó Pál, Spányi Béla és Jan Styka a szabadságharc ötvenedik évfordulójára, 1898-ban meg is festette a BEM–PETŐFI körképet. A városligeti rotundában felállított körképnek azonban nem volt sikere. Pártos Gyula vállalkozónak a fővárosi tanácshoz benyújtott kérvényéből tudható, hogy „*az 1898. évben beállott nagy gazdasági pangás bénítólag hatott művészi vállalkozásokra, s már képiünk kiállításának első évében a minimumra apadt napi bevételek nem fedezték a nagy regie kiadásokat, úgyhogy a társaság kéntelen volt a kiállítást 1899 őszén megszüntetni*”. A száznegyven ezer koronáért készített körképet hónapokig egy ideiglenes épületben raktározták, majd nem sokkal később földarabolták és eladták.

A HADÚRNAK BEMUTATANDÓ HÁLAÁLDOZAT szcénája megfestésének, illetve a spektakulum Vérmezőn történő megrendezésének tervét, valamint a Vágó-féle BEM–PETŐFI körkép felállítását azonban megelőzte Gárdonyi POKOL-körképe, melynek témája már győri hírlapíróskodása idején foglalkoztatta. Minden különösebb dramaturgiai

felkészültség nélkül 1886 májusában öt nap alatt megírta a ZENDELÉS A POKOLBAN című, látványos bohóságának nevezett vásári komédiára emlékeztető darabját.³ A minden vonatkozásban jelentéktelen mű születésében szerepe lehetett Szász Károly Dante-fordításának is, amely az előző évben jelent meg a könyvpiacra. Gárdonyi említett műve csak abból a szempontból érdekes, hogy bizonyos szcenikai elemek – a főszereplő szeme előtt megjelenő színes képek, a pokolba hulló angyalok, a hajószerű szerkezeten átvonuló elkárhozottak stb. – tíz évvel később a POKOL-körképénél megint felbukkantak.

A POKOL-körkép létrejöttének körülményeiről nem sokat tudunk. Mindössze annyi bizonyos, hogy Gárdonyi a Molnár, illetve Trill festőművészeknek átadott és végül meg is valósított tervet a KÖRKÉPEK című cikkében így vázolta: *„A másik körképet, amely a Király utcai fasor végén látható, szintén magyarok festették: Molnár Árpád és a pozsonyi születésű Trill Károly. Ezeknek a körképe már annyira meghaladja a Detaille–Newville-féle találmányt, hogy merőben újnak mondható, s mint ilyen új beosztású és kidolgozású látványosság egyedül áll az egész világon. – Az eddigi körképeknél ugyanis az előtereket csak arra készítették, hogy a vászon alsó szélét elfödjék, és így a nézőtér talajától a festményig átmenetet képezzenek. A néző ne vegye észre, hol kezdődik a festmény, ez így a cél. – Molnár és Trill megfordították ezt a dolgot: az előteret tették a művészi munka főtárgyává, a körvázsnat pedig szemcsaló folytatásul. A szobrászművészetet egyesítették a festőművészettel, s ezt a kettőt meg a színházi festészet mesterfogásaival.”*⁴

A leírásból kitűnik, hogy Gárdonyi a diorámának egy valóban speciális formáját akarta megvalósítani, amelyen a hangsúly nem a sík-, hanem a térbeli ábrázoláson van. A POKOL neki mindenekelőtt térélményt jelentett, és ezt szerette volna Molnár és Trill festők közreműködésével – részben különböző fényhatásokkal, részben egy speciális rotunda kialakításával – a körkép látogatóiban is fölkelteni. *„A Molnár- és Trill-féle körképénél – írta Gárdonyi említett cikkében – jelentékeny szerepe van a napfénynek és a villamos világításnak a színek tündéri pompájának előidézésében és a távolságok növelésében, úgyhogy ezáltal egészen másnemű látványosság keletkezett, mint amik az eddig alkotott körképek. Azután ez az új körkép abban is különbözik az eddigiektől, hogy nem egyetlenegy terület közepére állítja a nézőt, hanem patkó alakú úton vezet körül. Ezáltal a közönség körülbelül harmincszor akkora területet lát át, mint amennyit az eddigi körképekkel elő tudtak állítani. Minden ponton, ahol megáll, új meg új területek, messzeségek tárulnak fel előtte.”*

A természetes és mesterséges fényforrások alkalmazása, valamint a patkó alakú belső tér kiképzése ugyanis *„lehetővé teszi azt, hogy a festők olyan távolságokat tüntessenek elő, aminőkre eddig gondolni sem lehetett, s a villamos világítási technikának újabb fejlődése lehetővé teszi e nagyszerű fantazmagóriának teljes és tökéletes előállítását. [...] Ezelőtt csak tíz évvel is a lehetetlenségek osztályába fekiült a Dante DIVINA COMMEDIA-jának teljes egészében való megfestése. Egy ilyen fenséges, nagyszerű álomnak szemmel látható előállításához honnan is vették volna a színeket, a milliárdnyi alakot, meg hogyan mutathatták volna be a szenvedők borzalmas sziklás birodalmát. Hiszen Dante mindenütt határtalan mélységekről és távolságokról beszél, s az ő képzeletét még a képzeletnek is nehéz követni, nemhogy az ecsetnek.”*⁵

A szövegben említett sziklákat szó szerint kell érteni. A patkó alakú térben ugyanis – ha hinni lehet a körkép VEZETŐ-jében írottaknak! – nyolcvanszékérnyi természetes szikla volt. A sötét barlangba belépő nézőket először ezekből a sziklákból kialakított és tulajdonképpen több színpadter szerepét betöltő fülle fogadta, melyekbe egymás mögé több – fából vagy fémből kivágott és vászonnal borított – figurát állítottak.

Gárdonyit rendkívüli módon foglalkoztatta a POKOL általa fontosnak vélt jeleneteinek, tájainak, szereplőinek megfelelő kiválasztása és térbeli bemutatása. Mindez abból

is kiderül, hogy a Szász Károly-féle Dante-fordítás egyik példányából – amelyet e sorok írójának Gárdonyi könyvtárában sikerült megtalálnia – Gárdonyi piros ceruzás aláhúzásaival szinte rendezői szöveggönyvet csinált.⁶

A körképépület sziklabarlangszerű kialakítására valószínűleg a POKOL XII. énekének azok a sorai voltak hatással, melyek a hetedik kör első alkörét, a zsarnokok és gyilkosok szenvedéseinek leírását vezetik be (itt és a későbbiekben minden kiemelés Gárdonyitól való): „A hely, ahol a leszállóhoz értünk / Oly kösziklás volt és oly rémletes benn / Hogy minden szem szörnyedve visszarémült.” A IV. énekben azokat a részeket húzta alá, amelyek a POKOL első körének szinte idillikus tájait mutatják be: „[106] Egy szép kastély aljához értünk ottan, / Övezve hétszeres magas fal által, / Szép csermelytől köröskörül mosottan.” A VIII. énekben az a rész ragadta meg figyelmét, melyben Dante arról ír, hogy a Styx folyó egy mocsaras részét megkerülve, Vergiliusszal egy toronyhoz értek: „Folytatva mondom, hogy jóval korábban, / Mint a magas torony lábához értünk, / Csúcsát szememmel már előre láttam / [4] Kék fáklya állt, mely ott szemünk elé tűnt; / S egy harmadik oly távolról viszonzá / A jelt, hogy látható alig volt nekünk. / [7] S a mélybelátás forrásához, hozzá / Fordulva, kérdém: »Mit mond ez, viszontag / Az mit felel? S ki gyújtá fel kanócczá?» [10] Ő így felelt: »E zavaros haboknak / Fátylán azért nem látod jól, mi ott van, / Mert a mocsár-gőzök rá ködöt vontak.«” A mocsárgőzön át ekkor szemük előtt fokozatosan kibontakozott Dis város képe, melynek izzó vasból voltak a falai. Gárdonyi itt piros ceruzájával négy versszakot is fontosnak vélt aláhúzni: „[67] Jó mesterem szólt: »Nézd fiam, ott szembe, / Melyet Dis-ének hívnak, ott a város! / Ott vár komor lakói sűrű rendbe«; [70] S én: »Látom karcsú tornyait, világos / Izzó színökben, ott alatt a völgyben / Piroslani, úgy égve, mintha lángos; [73] Tűzből jőnének.« S ő szólt: »Belsejökben / Égő örök tűztől pirosanak, mint / Láthatod, e mély pokol alatti földben.«; [76] S az árkokat elértük ez alatt, mik / Úgy környezék e gyászhelyet, mint várat; / Vasból valók, úgy véltém a falak mind.”

A „vasból való falak” leírását Gárdonyi úgy transzponálta látványná, hogy a körképépület szétszedhető körrészét egy essen gyárban valóban vasból készítette el. Joggal nevezte tehát az épületet „vasszerkezetű palotának”. De aláhúzta azokat a részeket is, amelyekben Dante a POKOL egyes szereplőit írta le. A tizenhetedik énekben például Geryont, aki a hetedik kör harmadik alkörében a csalók bejáratánál állt őrt, s akit Gárdonyi a körképen nyilván térben próbál ábrázolni. A „csalás undok alakját” Dante így írja le: „[10] Mint igaz ember arca volt a képe, / Olyan szelíd volt külső látszatára, / De sárkány-kigyó alsó természetbe! / [13] Válláig szőrös volt két karja szára; / Hátát s a mellét s oldalát pikkelykék / Födék be tarkán, karikák módjára. / [16] Színét török s tatár posztón se festék / Tarkábra, fölvető s verő fonáznak, / Hálót Arachne sem szőtt különbet még.”

Az undok fenevadat, aki egy sziklapárkányra támaszkodva áll őrhelyén, Gárdonyi a körkép terében szintén sziklapárkányra állíttatta. A körkép látogatói először az Akherón folyó partján futó, darazsak által üldözött hatalmas tömeget láthatták; ezután Kharónt, a Pokol révészét, aki a folyón vitte át a bűnös lelkeket; odébb a pokoli forgószelelben hánykódó szerelmespárt, Paolót és Francescát; a pénzeszsákokat hempergető pazarlókat és fősvényeket; az izzó falú Dis várat; egy torony tetején lakó fúriákat; a tűzesőben hanyatt fekvő pogány hőst, aki az ég haragjával is dacolt; a hitehagyott Anastasio sírját; egy sziklapárkányon a bikafejű Minótauroszt; a képmutató barátokat, akik aranyozott ölomcsuhában végtelen körmeneten róják útjukat; az öngyilkosok erdejét, ahol a fáknak ember formájuk volt, s a letört ágakból vér csepegett; a kitekert nyakú emberek menetét, akik között főleg jószok és kuruzslók voltak; a hatal-

mas szuroktavat, amelybe az ördögök vasvillával nyomták vissza az onnan kimászni akaró kufárokat; a vér földjét, ahol a vizsályt szítók bűnhődtek; a hamispénz-verőket, akik a mocskokban fetrengtek; az óriások börtönét; végül pedig az örök jég birodalmát. Az örök jég birodalmában pillantotta meg a látogató a hazát, barátot és szövetségeseit eláruló Ugolinót, aki saját gyermekeit falta fel.

A „teljes hatású” POKOL-körkép

A POKOL-körkép létrejöttének körülményeiről, sorsáról mindmáig szinte semmit sem tudunk. Nem csupán Gárdonyi négy körképerve nem található sehoh, jóllehet fia határozottan állította, hogy apja azokat a *Magyar Génius* folyóiratban közzétette, de arról nincs tudomásunk, hogy valójában ki finanszírozta az egész vállalkozást, ki volt a körkép megrendelője, mikor és hogyan kezdődött kivitelezése, kik és milyen szerepben vállaltak részt belőle. Mindössze annyi volt eddig is többé-kevésbé ismeretes, hogy jó módú, de nevét eltitkoló vállalkozó támogatta, aki a POKOL ötletéért ezer forintot fizetett Gárdonyinak.

Levéltári és más dokumentumok felkutatásával és vizsgálatával a nyitott kérdéseknek legalább egy része azonban megválaszolható. A POKOL-körkép vállalkozójának nevét például A NYILVÁNOS SZÍNI ELŐADÁSOK ÉS MUTATVÁNYOSOK című, helyi díjfizetéseket igazoló könyv őrizte meg. Ebből derül ki, hogy a rendőrség 1896 januárjában 18. sorszám alatt nyilvántartásba vette, de helyi díj megfizetésére még nem kötelezte Széll Cálmán (máshol: Szél Cálmán, Szél Kálmán) vállalkozót, akinek a neve mellett a könyv *Dalcsarnokok megnevezése* rovatában ott találjuk vállalkozásának POKOL címét is. Egy korábbi, szintén levéltári adatból az is kiviláglik, hogy Széll Cálmán vállalkozó, aki csak névrokona volt a politikus Széll Kálmánnak, 1896. december 6-án „egy földszintes körképépület tárgyában” kérvényt nyújtott be a Fővárosi Tanácshoz. Széll, mint beadványában írta, a VI. kerületi Városligeti fasor és az Aréna út sarkán fekvő 4205/a helyrajzi számú telken akarta megépíteni a körképet, méghozzá úgy, hogy a tűzbiztos épületbe a látogatók egy három méter széles kapun jutottak volna be, majd egy előcsarnokon keresztül értek „*directe a szabadba*”. A 210–220 ember befogadására alkalmas épületet úgy terveztek, „*hogy egy kijáratra csak 110 ember jut, holott a színházi szabályzat értelmében egy kijáratra 100 ember van megengedve, tehát a menekülés út sokkal kedvezőbb, amennyiben az épület csak földszintes és nem ülő, hanem mozgó közönségre van számítva*”.⁷

A földszintes, rotunda nélküli és „mozgó közönséget” befogadó épület építési engedélyét a fővárosi tanács annál is inkább meg kell hogy adja – érvelt Széll –, mert „*Novák Ferenc építész a Városligeti fasor egyik telkén szinte az idén egy panorámaépület felállítására kapott engedélyt, és pedig tudtommal nem tűzbiztos anyagból, hanem csak favázból van tervezve, végül megjegyzem, hogy a telekkönyvi kivonatot, valamint a tulajdonos beleegyező nyilatkozatát f. hó 8-án, azaz vasárnap fogom a délelőtti órákban csatolni*”. Széll be is szerezte az okiratot, amelyben dr. Grindelle Jenő magánzó és Grindelle Géza földbirtokos közjegyző előtt hivatalosan is nyilatkoztak, hogy „*a Budapest főváros pesti részének 4242 számú telekkönyvi betételében 4205/a helyrajzi szám alatt felvett telkükön a székes fővárosi tanács által jóváhagyandó tervek szerint*” egy körképépület építéséhez hozzájárulásukat adják.

E nyilatkozat benyújtása után, december közepén meg is kezdődhettek a városligeti „vaspalota” építési, illetve a körkép tervezési és kivitelezési munkálatai.

Az új körkép fellállításáról első ízben a *Fővárosi Lapok* 1897. január 22-i száma közölt tudósítást, kiemelve, hogy az épület vasszerkezete pillanatnyilag ugyan egy essen gyárban készül, ám Molnár Árpád tiz művészársával már dolgozik a körkép karton-

jain. Mihelyt az épület vasszerkezete a fővárosba érkezik – folytatódik a beszámoló –, a Király utcai fasor egyik telkén máris felállítják az új körképet, melynek igazgatója Gárdonyi Géza, az ismert író lesz.

Molnár Árpádot – a Népszínház díszlettervező festőjét, később az Olasz Művészi Akadémia nagy aranycsillagának, az olasz királyi kamara érdemkeresztjének, a Francia Akadémia aranyérmének tulajdonosát, az olasz Circolo Vico akadémia magyarországi elnökét – minden valószínűség szerint már korábban ismerte Gárdonyi, hiszen Verő György 1000 ÉV című színművében ő állította színpadra a Feszty-körkép egyik részletét. Molnár Árpád, aki az Operaházban főleg a LOHENGRIN monumentális díszletképeivel és különböző látványelemek újszerű alkalmazásával hívta fel magára a figyelmet, otthoni műtermében szívesen készített fantasztikus jelmezterveket, de ünnepek megrendezését, oklevelek, emlékiratok, alkalmi díszokmányok készítését is vállalta. Molnár volt az, aki az EZREDÉVI ALLEGÓRIA című látványossághoz a millennium évében díszletet festett, és 1899-ben elkészítette a SZIBÉRIAI FALU című körképét is.

Molnár mellett dolgozott a pozsonyi születésű, főleg Bécsben tevékenykedő díszlettervező, Trill Károly is, valamint a német származású, de később Magyarországon letelepedett Heyer Artur. A POKOL-körkép tervezési és építési munkálatait tehát egyszerre többen, több helyszínen végezték. A Dante és Vergilius szobrával díszített két-tornyú „vaspalota” építkezései még javában folytak, amikor Molnár és Trill irányításával a bécsi és budapesti műtermekben már a körkép szcénáit tervezték.

Valószínű, hogy az először kis méretben elkészített és később a Gárdonyi POKOL-fordítását illusztráló rajzokról fényképeket készítettek; erre utalnak azok a különböző folyóiratokban megjelent reprodukciók, melyeknek bal alsó sarkában egy német fényképész monogramja látható. Föltehetően ezeket a diaképeket előbb selyemvászorra vetítették, majd nagy méretben megfestették a végleges változatot.

Gárdonyinak az az állítása, hogy Molnár és Trill már négy éve dolgozott a POKOL megfestésén, erős túlzás.⁸ Nemcsak azért, mert korábban ő maga sem foglalkozott a témával, s így Molnárék nem is ismerhették tervét, hanem azért sem, mert a két festő nem saját elképzeléseit, hanem Gustav Doré illusztrációit vitte vászonra. Évekig tartó, elmélyült munkáról tehát esetükben aligha lehetett szó. Nem arra törekedtek, hogy megtalálják Gárdonyi „fényszínházához” a legmegfelelőbb, leghatásosabb képi kifejezéseket, hanem hogy Doré illusztrációit minden különösebb invenció nélkül, csekély munkával lemásolják. Eljárásuk egyébként az 1820-as években, a dioráma hőskorszakában bevett dolognak számított volna. Akkoriban ugyanis, a fényképek korszaka előtt, a metszetek számítottak a képi információ legfontosabb hordozóinak, és a diorámák legfőbb vonzerejét éppen az jelentette, hogy olyan helyszíneket és jeleneteket nagyítottak fel meglehetősen hű virtuális térré, ahová a látogatók nem jutottak el. Miután esetünkben egy irodalmi alkotás képzelt teréről volt szó, ráadásul olyan korszakban, amikor már nem csupán a fotográfia, de immár a mozgófilm is létezett – vállalkozásuk kétszeresen is anakronisztikus volt.

Molnárék újítása a dioráma terén mindössze annyi volt, hogy a POKOL néhány szereplőjét nem csupán megfestették, hanem a figurákat keményebb anyagból kivágták, és kifestették, majd a háttér (a fölnagyított Doré-illusztrációk) elé állították. Ilyen kvázi-plasztikus módon ábrázolták Minósz, a pokol bíróját; továbbá Cerberust, a háromfejű szörnyet, a földhöz cövekelt Kajafást, ki „három karóra feszítve” égett; a XII. században élt hírhedt trubadúrt, Bertrand de Born, aki levágott fejét lámpásként tartotta kezében. Gárdonyinak a Szász Károly-féle Dante-kötetben végzett vastag piros

ceruzás kiemeléseiből látható, hogy milyen fontosnak tartotta például a Krétei Vén hangsúlyos módon történő megjelenítését. Hogy aztán Molnárék mikor és milyen formában oldották ezt meg, hogy egyáltalán meg tudták-e oldani a „kőnyező kolosszus” ábrázolását, azt a meglévő dokumentumokból hitelt érdemlően nem lehet megállapítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a festők a POKOL-körkép szcénáit a fent leírt módon, térbe állított figurákkal szerették volna minél hatásosabbá tenni, hogy azok – mint Gárdonyi fogalmazott – „*a plasztika minden csodáját demonstrálják*”.

A Dante POKLÁ-t Szász Károly fordításában olvasó s eközben a körképen gondolkodó Gárdonyi fontosnak tartotta aláhúzni azokat a részeket is, amelyek a POKOL jeleneteinek sajátos zöld, vörös, arany színhatásaira utaltak: „S zöld rétre *leltünk friss füves viránnyal*” (IV. ének, 111. sor); „[76] *Hallgatva értünk ahol az erdő-szélre / Egy kis patak a sűrűből kiforrva; / Borzadva gondolok vörös színére.*” (XIV. ének); „[100] *Felelt az egyik: »Bár csuhánk aranyszín, / Merőben ólom s oly nehéz, sulytól / lenyomva van, hogy mérlegünk csikorog ím.*»” (XXIII. ének.)

E színhatásoknak nyilván a körképnél is fontos szerepük volt, hiszen Gárdonyi a POKOL VEZETŐ-jében hol „*a világosság zöld áramlásáról*” ír, hol arról, hogy egy-egy szcénára réműletes voltát a festők „*a tűzből áradó vörös fénnel kívánták enyhíteni*”. Sajnos ezeknek a fontos fényhatásoknak a megvalósulásáról, valamint a színes világítások, „*transzparentek, üvegalkotások, színházi gépek, tükör reflexiók és más efféle mesterkedések*”-nek⁹ az alkalmazásáról sem tudunk sokat. Mint ahogy arról sem, hogy voltaképpen hány szcénából állt a körkép.

A korabeli plakát tizenhat jelenetet sorolt fel,¹⁰ ám Gárdonyi ismertetőjéből az derül ki, hogy ennél valójában több jelenet volt. A POKOL másik, nem ideiglenes VEZETŐ-je a következő szcénákat sorolja fel: „1. *Az Acheron, 2. Minosz, 3. A lebegő lelkek, 4. A Cerberusz, 5. A tékozlók és fősvények, 6. Diz vára, 7. A Minotaurusz, 8. A vérfolyó, 9. Az emberfák erdeje, 10. A tűzeső, 11. Gerion, 12. Az ostorozás, 13. Az égő lábak mezeje, 14. A szuroktó, 15. A képmutatók, 16. A vér földje, 17. A kígyók völgye, 18. Az óriások börtöne, 19. A jégvilág.*”

Első pillanatban talán különös, hogy a nyitójelenet: A LELKEK ÁTSZÁLLÁSA – szemben Dorénak A SÖTÉT ERDŐBEN, A KÉJVÁGY PÁRDUCA, A GÖG OROSLÁNJA című lapjaival – nem a POKOL első, hanem harmadik énekének végéről való. Molnárék nem feledékenységéből, hanem a körkép sajátos szcenikai felépítéséből adódóan – azt is mondhatnánk, hogy a könyvillusztráció és a körkép műfaji különbözősége okán – kezdték munkájukat Doré tizedik, A LELKEK HAJÓJA című lapjával. Azzal ugyanis, hogy Gárdonyi a látogatókat a POKOL bejárata után azonnal az Akherón fölé épített hídra vezette, majd a részben „valódi”, részben festett folyót is megkerültette velük, fölöslegessé, sőt indokolatlanná tette az első két ének bemutatását. Dantét és Vergiliust pedig – föltehetően azért, mert szerepkörüket maguk a látogatók játszották el – nem tartották indokoltnak megfesteni.

A *Fővárosi Lapok* ugyan már 1896. március 21-től kezdődően folyamatosan hírül adta, hogy „*a POKOL-körkép fantasztikus építkezése a Király utcai fasor végén engedéllyel belül is megtekinthető*”, de az igazgatóság ugyanebben a lapban megjelent hirdetése szerint csak április végén szándékozta végleg átadni a körképet a nagyközönségnek. A „*tünneményes festészetnek ez a nagyszabású alkotása*” ekkor már valóban közel állt a befejezéshez, hiszen – amint a *Pesti Hírlap* április 26. száma írta – „*az 1540 négyzetméter terjedelmű áttetsző selyemvászon már minden részében össze volt festve*”. Az avatási ünnepséget mégis május elsejére halasztották.

Mivel azonban ez az időpont is korainak bizonyult, az igazgatóság úgy döntött, hogy május 11-én, hétfőn a sajtónak, kedden pedig a nagyközönségnek fogja bemutatni

a körképet. Ám „a villanyvilágítás bevezetésében támadt akadályok miatt” ezt az időpontot is módosítani kellett, és amint a *Magyarország* című napilap május 12-én írta: „a körkép igazgatósága ezen az úton értesíti mindazokat, akik a hétfő délutáni bemutatról külön értesítést kaptak”, hogy a bemutató egy-két napot késik. Május 16-án aztán valóban átadták a körképet, ám a napilapok meglehetősen ellentmondásosan interpretálták az eseményt.

A *Budapest* szerint ugyanis a megnyitó ünnepségeken csak a sajtó képviselői és a meghívott vendégek voltak jelen (május 16.), az ugyanezen a napon megjelent *Magyar Hírlap* viszont arról tudósított, hogy a körképet nemcsak a meghívott vendégek, hanem mindenki megnézhet. A május 17-én megjelent *Szabad Szó* ezzel szemben a következő, az előbbieknél teljesen ellentmondó tudósítást közölte az eseményről: „Egész Budapest arról a különleges körképről beszél, amely ott épül a Király utcai fasor végén, s a Pokolt teszi fantasztikus előállításban láthatóvá, úgy, amint azt Dante hatalmas képzelete megalkotta. Molnár és Trill három műterméből ma kezdték meg a részletek kihordozását. Csupán a háttér nagy vásznát egy hatlovas szekér vontatta ki a ligetbe, s ötven ember kellett, hogy beemelje. A behordozóskodást állandóan nagy népcsoport szemléli a palota előtt, s el lehet képzelni, hogy maguk a festők mennyire érdeklődnek ezen újdonság iránt, amelyben, hogy úgy mondjuk: szálló színek vannak, amennyiben átszűrődő fénnel idézik elő a legerősebb hatásokat. Ez a látványosságok előállításában csakugyan olyan új valami, amiről eddig a világnak fogalma sem lehetett.”

A tudósítás szerint tehát az előző nap megtartott ünnepségeket vagy „az 1540 négy-szögméteres vászon” beemelése előtt, tehát a vászon nélkül, vagy csak másnap, 1896. május 17-én tartották meg. Bármikor zajlott is le az esemény, annyi bizonyos, hogy a POKOL-körkép munkálatai a megnyitó után sem fejeződtek be, hanem a látogatási idő után, a késő esti órákba nyúlóan is folytatódtak. Nem elsősorban azért, mert a festők nem tudták időben befejezni a munkálatokat, hanem azért is, mert a már elkészült munka sem elégithette ki az igazgatóság igényeit, s „a nap változó világossága szerint változó” szín- és térhatás a nyolcvanszékérnyi szikla meg a „különleges színhatások” ellenére sem érvényesült. A hatalmas vásznat ezért leszerelték, és újrafestették.

A munkával ezúttal már nem Molnárékat, hanem Federico Ballester olasz művészt bízták meg, aki korábban meglehetősen kalandos körülmények között hónapokig raboskodott Menelik abesszin király több mérföldes sziklabarlangjában, s ez a körülmény őt, aki egyébként korábban is kiváló művész volt, egy csapásra a szakma egyik legkiválóbb sziklafestőjévé avatta. A korabeli újságok egyenesen az eleve elrendelést vélték felfedezni Ballester mester sorsa és a POKOL szikláinak megfestése között. Arról írtak, hogy nyilván azért sodorta őt a sors Abesszínia ama sziklapoklába, hogy Dante grandiózus vízióját később képekben tárhassa a budapesti POKOL látogatói elé.

Mindazonáltal Ballesternek nemcsak a sziklás háttérrel, hanem az egész képfelületet át kellett dolgoznia, ezért fél tucat „előkelő olasz festőtársat” vett maga mellé, akikkel a nagy munkát végül be is fejezték. Miután a képet teljes egészében átfestették, a labirintusszerű járatokban lévő és ezért a nézők számára sokszor nehezen követhető szcénákat meg is számozták. „Az új háttérben – számolt be a körkép fejleményeiről a *Fővárosi Lapok* szeptember 20-i száma – mérföldekre esik a szem tekintete, beláthatatlan víztömeget, tovaszálló lelkeket és az alakok százezreit tüntetve fel.”

A POKOL megnyitása óta szinte megszakítás nélkül folyó átfestési, átalakítási munkálatoknak meg is lett az eredménye. A körkép – írta ugyancsak szeptember 20-i számában a *Fővárosi Lapok* – „minden rémes szépségével, megdöbbentő igazságával teljes hatást tett” a látogatókra. Ezt a „teljes hatást” az igazgatóság azzal is szolgálni kívánta, hogy a

körkép egész elektromos berendezését kicseréltette. A POKOL hol szűrt, hol erősebb fényű világítást adó villanszerkezetét egy Lejarte nevű párizsi elektrotechnikus szerelte fel, aki ugyanolyan izzólámpákat alkalmazott, mint amilyenek a párizsi operaházban voltak. Az eltelt idő távlatából ma természetesen már nem tudhatjuk, hogy Gárdonyi körképének „*a nap változó világossága*” mellett szálló színei valóban olyan szárnyalók voltak-e, és hogy a szeptember 20-án új háttérrel és korszerű elektrotechnikai berendezéssel felújított körkép mennyiben tükrözte vagy tükrözte-e egyáltalán Gárdonyinak „*a fény színházáról*” alkotott eredeti elképzelését. A körkép megnyitásának folytonos halogatása, a szünet nélküli átalakítások, a hazai művészek felváltása külföldiekkel – olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy Molnár és Trill, az „*angóramacska-festő*” Heyer Artur s végül a „*sziklakép-specialista*” Federico Ballester sem tudta technikailag kivitelezni Gárdonyi elképzelését.

Dante ponyván

Magyarországon azt követően, hogy elterjedt az irni-olvasni tudás, és az 1860–70-es évektől kezdődően a falusi lakosság megjelent a városokban, a legkülönbözőbb ponyvafüzetek és kisnyomtatványok láttak napvilágot. A sok ezer példányban megjelenő alkalmi kiadványok elsősorban ennek az új, számában egyre növekvő, félig már városi, de ízlésében még sokáig falusi olvasórétegnek a szellemi szükségletét voltak hivatva kielégíteni. Ezek az új olvasók voltak elsődleges fogyasztói a ponyvára került históriás énekeknek és régi széphistóriáknak (TOLDI, ÁRGIRUS KIRÁLYFI), valamint a magyar és a világirodalom nem egy jeles művét filléres füzetben feldolgozó vásári kiadványoknak (Petőfi: JÁNOS VITÉZ, Fazekas: LÚDAS MATYI, Shakespeare: ROMEO ÉS JÚLIA SZOMORÚ TÖRTÉNETE, Pest, 1876; A VILÁGHÍRŰ HAMLET DÁN KIRÁLYFI ÉLETE, KALANDJAI ÉS HALÁLA, Pest, 1855) stb. E művek azonban, mint az ún. lesüllyedt kultúrjavak általában, csak jelentős eszmei és esztétikai devalválódás árán érhették el a sokezres példányszámot és a többszöri kiadást. Ponyvára kerülésükig azonban sokszor olyan változtatásokat, torzulásokat (rövidítést, átírást, a történetnek hazai viszonyokra való adaptálását, kötött versforma helyett prózai előadásmódot stb.) kellett elszenvedniük, hogy e kötetek „irodalom alatti irodalomként” voltaképpen már nem az irodalomtörténet, hanem a művelődéstörténet, még inkább a néprajztudomány illetékességi körébe tartoznak.

Gárdonyi pályájának is volt egy tízéves, nagyjából 1886 és 1896 közötti s meglehetősen kevésbé ismert szakasza, amelyben az író közel került ehhez az „irodalom alatti irodalomhoz”, sőt maga is a művelője lett. Elsősorban azokra a műveire gondolunk, amelyeket győri, illetve szegedi újságíróskodása idején adott ki, s amelyeket később megtagadott. A DR. YANG, A TÖRÖK SZULTÁN NYUGALMAZOTT HÁZIORVOSA-ként jegyzett könyvét és a SZERELEM TITKAI-t éppúgy ide sorolhatjuk, mint a SZERELEM SZÓTÁRA ÉS KALAUZÁ-t, a LELEPLEZÉSEK A BELGRÁDI KONAKBÓL, A HÁREM TITKAI, A CSALÁDI ÉLET TITKAI című köteteit vagy a Sir Mumery Robert álneven a szegedi *Napló* hasábjain publikált folytatásos ponyváit: A LEGFEKETÉBB AFRIKÁBAN-t és A BRONZHERCEGNŐ-t. Móra Ferenc vette észre először, hogy Gárdonyi név nélkül publikált, népi-eskedő Göre-leveléi is voltaképpen a ponyvairodalommal mutatnak erős rokonságot.¹¹ Ezt annyiban egészítenénk ki, hogy a Göre-leveléken kívül Gárdonyinak azt a művét is ebbe a műfajba soroljuk, amelyért az irodalomtörténészekről, kiváltképp pedig a Dante-kutatóktól a legelősebb bírálatokat kapta. Természetesen Gárdonyi Dante-fordítására, a POKOL-ra gondolunk,¹² amely mind tartalmi, mind formai szempontból annyira különbözik az INFERNO szövegétől, annyira hiján van a mű dantei forma-

jegyének, hogy nem is annyira fordításnak, hanem inkább a XIX. századi népi ponyvairodalomhoz sorolható önálló termékek mondhatjuk.

Dante és Gárdonyi műve között már a szövegterjedelmüket tekintve is szembetűnik a különbség: Dante 4720 soros művéből Gárdonyi mindössze 2430 sort, tehát az INFERNO szövegének szinte csak a felét „fordította le”. Ez a csonkítás természetesen azzal járt, hogy Gárdonyi nem követhette Danténak azt a következetesen érvényre juttatott törekvését sem, amely szerint az INFERNO formai elemeinek a mű tartalmi részét kell erősíteniük. A dantei ISTENI SZÍNJÁTÉK, illetve a POKOL formailag tökéletesen megkomponált felépítéséből Gárdonyi alig őrzött meg valamit. Nem tudni, hogy az első ének vajon szándékosan vagy véletlenül alakult-e a magyar verzióban épp száz sorra, ahány énekből az ISTENI SZÍNJÁTÉK áll, ám az kétségtelen, hogy a Gárdonyi-féle POKOL nem oszlik énekekre, illetve terzinákra, s hogy az egész szöveget rímtelen jambusokban fordította le. A mű énekek szerinti felosztása helyett viszont sajátos szövegegyeségeket, külön fejezeteket alakított ki (a költemény nyitányát például, valamint az azt követő öt éneket száz, hetvenhárom, száztizenegy, kilencvenegy, százkető, hatvanketű, ötvenkilenc soros fejezetekre bontotta). Mivel Dis városának és a Styx folyó mocsaras vidékének a nyolcadik énekben közölt leírása a kilencedik énekben is folytatódik, Gárdonyi úgy érezte, hogy a két ének egybetartozik, ezért összevonta őket. Ezzel a módszerrel ettől fogva többször is élt, és megesett, hogy egyszerre hat éneket is egybekapcsolt (XVIII–XXV. ének), ily módon a POKOL harmincnégy énekből tizennyolc különböző hosszúságú fejezet lett. A fejezeteket kis csillagokkal választotta el egymástól.

E formai és persze tartalmi változtatások vizsgálatakor az is szembetűnik, hogy míg Gárdonyi bizonyos énekek hosszúságát szinte változatlanul hagyta (a harmincharmadik ének 157 sorából például 151-et lefordított), addig az Anastasius pápa sírját és a pokol beosztását bemutató tizenegyedik fejezetet radikálisan megkurtította. Az eredetileg 115 sorból csak a következő tizenkettest fordította le: „*Uj ösvényen haladtunk már tovább / Zord sziklák közt, mely itt bőven hevert, / Mély völgy felé, honnan búz szálla fel. / Ez egyszer oly maró tömegbe jött, / Hogy lehúzódtunk tőle mind a ketten, / Egy nagy sírhoz, amit földél takart. / A földelen úras volt. Olvasám: / ANASZTÁZIUSZ PÁPA VAN E / SÍRBAN. / A KI FÓTINT AZ UTRÓL ELTERELTE.*” Hasonló módon járt el akkor is, amikor a tizenhatodik éneket csak a 103. sortól kezdte el átültetni, vagy amikor a kuruzslókat és a jósokat bemutató 130 soros huszadik éneket tizenhét sorra rövidítette. Munkája során Gárdonyi jószerivel csak egyetlen dantei formaelemet őrzött meg: a POKOL XXXIV. énekét ő is a „csillagok”-kal zárta: „*Mutatta: ez már a szelid világ. / S a nyílás mindig tágasabb, szélesebb / Az örök égnek létezik darabja: / S rajt tündökölnek csillagezrek.*”

Fordítói elveit, melyek a fent tárgyalt tartalmi és formai megoldásokhoz vezettek, Gárdonyi a POKOL előszavában külön meg is fogalmazta. Mivel a szó szerinti fordítást eleve nem tartotta magára nézve kötelezőnek, úgy döntött, hogy Gauss Viktor olasz anyanyelvű író barátjával lefordíttatja az INFERNO-t, és elhagyva annak általa fölöslegesnek vélt részeit, valamint figyelmen kívül hagyva mondatainak egymásra épülését és belső szórendjét, rímtelen jambusokban adja vissza az olasz szöveget. Miközben saját szövegét alkotta, Gauss nyersfordítását gondosan összevetette Szász Károly szövegével is. Ezt bizonyítják azok a saját kezű bejegyzései, amelyeket – elégedetlen lévén Szász egy-egy sorával, a lapszélre írt. Az ötödik ének 103. és 106. terzinája Szász fordításában például így hangzik: „[103] *Szerelem, mely viszontszeretni ösztönöz, / Szívem is hozzá oly varázssal vitte, / Hogy hütlenség nem férhetett kettőnköz. / [106] Szerelem egy halálba*

egyésíte... / De ki megölt: azt már Káin várja / Tőlök felénk így szólt a válasz-ige.” Gárdonyi a 103. terzina mellé odairta: „nem így van”. Ezt a részt ő a következő módon ültette át magyarra: „S minket eggyé a szerelem fűzött, / Oly szerelem, hogy még itt sem múlik, / E bús helyen, hol nincs csak szenvedés. / A szerelem, az vitt halálba minket, / És gyilkosunk Kainnal bűnhődik.”

Máshol, mint például a tizenharmadik ének hatodik sorában, kijavította ugyan Szászt, és a „gyümölcs”, valamint a „tövis” helyett „almá”-t, illetve „bogyó”-t írt a lapszélre, utóbb mégis Szász – „S gyümölcs helyett mérges tövissel fedve” – megoldása mellett döntött, és a szöveget így fordította: „Gyümölcs helyett, rajtok mérges tövis.” Gárdonyi tisztában volt a fordítási nehézségekkel, ismerte Szász Károly véleményét is, miszerint „a műszák kötelékével összefűzött egyetlen művet sem lehet a maga nyelvéből másra lefordítani anélkül, hogy édességét s hangzatosságát el ne veszítse”. Mindent elkövetett, hogy ezt az „édességet” valahogy visszaadja, átmentse. Fordításának ezért van kétségtelenül falusias, vidéki íze. Az ördög nála a bűnös üstökét „gyorsan vellára kapta”, a szerelem bűnöseit pedig „polyvaként” sodorta a szél.

Ezt a valóban szokatlan és meglehetősen egyéni szempontok szerint készült fordítást a szakkritika természetesen élesen elutasította. Egy bíráló egyenesen olyan „fércmű”-nek bélyegezte, amely után – mint írta – neveléses dolog lenne Gárdonyival a komoly kritika hangján szóba állni, s ez neki a legtávolabbról sincs szándékában.¹³ A *Budapesti Szemle* kritikusa, Tábori Róbert odáig ment, hogy az író segítőjét, Gauss Viktort Gárdonyi bűntársának nevezte.¹⁴ Néhány évvel e súlyosan elmarasztaló bírálatok után Kaposi József 1911-ben megjelent DANTE MAGYARORSZÁGON című könyvében kissé visszafogottabb hangon ismét visszatért Gárdonyi fordítására. Miután újra rámutatott a fordító szakmai melléfogásaira, leszögezte, hogy az író „helyenkint talpraesett, csinos fordítással is kedveskedett, de legtöbbször csak némi magyarázatokkal megtoldott átdolgozást produkált”.¹⁵ A kritikus itt voltaképpen a korábbi cikkének gondolatmenetét folytatta. Abban ugyanis arról írt, hogy Gárdonyi ugyanazt tette Dante művével, mint amit annak idején Tatár Péter a világirodalom néhány alkotásával, ti. „elforgatta és kiforgatta, úgy, hogy az előttünk fekvő munkában a DIVINA COMMEDIA első részére alig ismerünk”.

Ami Gárdonyinak a magyar ponyvairodalom klasszikus szerzőjével való összehasonlítását illeti, az természetesen teljesen jogos és indokolt. Jogosulatlan és indokolatlan viszont az, hogy a recenzens olyan esztétikai és filológiai értékszpontokat kér számon Gárdonyi művén, amelynek ő soha nem is kívánt megfelelni. A kritikus mint ha nem akarta volna észrevenni, hogy Gárdonyi Dante INFERNÓ-jából nem egy „belülről vezérelt” szépirodalmi alkotást, hanem egy „másért való”, az autonóm művészet határán kívül eső alkalmi művet, igazi ponyvát akart csinálni. Bevallottan arra vállalkozott, hogy egy a Dante művénél rövidebb, a POKOL-körkép szcénáinak vizuális befogadását, megértését elősegítő anyagot adjon a látogatók kezébe. Olyat, amely szinte didaktikusan, összefoglalóan magyarázza el nekik a körkép legfontosabb látnivalóit. Mivel azonban a festők nem is gondolhattak arra, hogy Dante alkotását teljes egészében bemutassák, Gárdonyi a képileg meg nem jelenített részeket le sem fordította (például a XI., XVI. és XX. énekek esetében), és az egész szöveget – a körképen megfestett részhez igazítva – szinte a felére csökkentette.

A Dante-kutatók irodalmi és fordítási szempontokra hivatkozva utasították el Gárdonyi fordítását, a Gárdonyi-kutatók viszont ugyanilyen szempontok alapján – főleg más fordítók rovására – igyekeztek ezt az önálló szépirodalmi alkotások sorába emelni. Azt bizonygatták, hogy Gárdonyinak, akárcsak a többi Dante-fordítónak, a szöveg át-

ültetése volt a fő szándéka, a vizuális élmény megjelenítése csak másodlagosnak tetszett. A látvány közvetítésére eszerint pusztán a fordítás elkészülte után gondolt, s így született benne egy Dante-körkép létrehozásának ötlete is. Mindezt bizonyítani látszott, hogy a fordítás először önálló Gárdonyi-könyvként, a Molnár–Trill-féle rajzok nélkül jelent meg, s csak a második, Singer és Wolfner Kiadónál napvilágot látott utánn nyomás tartalmazta „a *Molnár és Trill POKOL-körképéből vett*” rajzokat.

Ténylegesen viszont mindennek az ellenkezője igaz. Gárdonyi – mint maga is írta, „*félkedvvel*” és csakis a POKOL-körkép miatt fogott az INFERNO fordításához. Ennek pedig olyan kiadása, amely a Molnár–Trill-illusztrációk nélkül jelent volna meg, nem létezett.

A könyv illusztrációin egy pillanatra érdemes elidőznünk. Nem pusztán azért, mert a kötet képanyaga csak részben azonos a körkép jeleneteivel, hanem azért is, mert annak borítóját, akárcsak a XIX. század végén megjelent más ponyvanyomtatványokét, a nagyobb figyelemfelkeltés érdekében már hivatásos művész rajzolta, akinek szignója, [HE]yer, ott is van a címlap bal alsó sarkában. A külső borítón látható illusztráció és a szintén Heyer Artur által készített Dante-portrén kívül az olvasó huszonegy illusztrációt találhatott a könyvben.

Ezek közül az „*Elbődülva a rengeteg vadonban / Sötét nagy fák közt találtam magam*” alcímű rajz – amely nyilvánvalóan Doré SÖTÉT ERDŐBEN című lapja nyomán készült – nem szerepelt a körkép szcénái között. Feltehetően azért nem, mert a „vaspalota” kapuján belépő körképlátogatók amúgy is rögtön az „Akherón” fölötti hidon, tehát közvetlenül a „pokolban” találták magukat. Hiányzik ugyanakkor a könyvből a körkép második szcénájának, a Kharón csónakja felé futó tömegnek az illusztrációja. Ezt Heyer Artur elkészítette ugyan, de az végül nem a kötetben, hanem Lányi Géza kottaborítójának címlapján jelent meg.

A könyv többi illusztrációja viszont vagy a „vaspalota” selyemvásznán, vagy – a plasztikus figurák esetében – külön sziklatérben köszönt vissza a körkép látogatóinak.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy a könyv illusztrációi, ezek a rémregény-illusztrációkká folklorizálódott Doré-replikák vajon adekvát módon tükrözték-e a városligeti „népség” izléséhez igazított Gárdonyi-szöveget. Azt kell mondanunk, hogy igen. Gárdonyi remek stílusérzékkel ismerte fel, hogy a ponyvairodalom és a panorámafestészet két, a művészi szférán egyaránt kívül rekedt műfaja mennyire összetartozik, és mennyire egységessé teheti könyvét.

Az Aréna út környékén korzózó millenniumi sokaság ama tagjai pedig, akik „a városligeti pokoljárásra” meg is váltották a belépőjegyüket, azt olvashatták, hogy a boldogsághoz vezető utat egyszer majd ők is meg fogják találni, azaz a könyvet nekik írta, soraival őket biztatta Gárdonyi: „*Jer hát, kövess. Én kalauzod leszek, / És átvezetlek az örök országban, / Ahol csak jaj van s kínos epedések / Egy új halálnak megváltó kezéért. / S meglátod ott a szenvedés honában. / Akik a tűzben is reménnyel élnek, / Hogy egykor mégis fel-kiszabadulnak, / És eljutnak a boldogság honába.*”

Gárdonyi fordítását – a XIX. századi magyar ponyvairodalom jeles darabját – az irodalomtörténészek nem értették meg, vagy félremagyarázták. Egyedül Babits vette észre, hogy a stílusában, egész felfogásában szinte a végletekig „*elnovellásított*” Gárdonyi-szöveg mennyire alkalmazkodik a körképhez. Babits nem sokkal saját PURGATORIUM-fordításának megjelenése után „*régi tisztelője*” ajánlással megküldte könyvét az igaztalan bírálatok miatt mélyen megbántott egri remetének. A kecses kötet a Gárdonyi Géza Emlékmúzeumban ma is meglátható. Felvágatlanul.

A POKOL-körkép reklámkampánya

„Mert lehallatszott oda is a reklám
Hogy a miről zengett dicső dalom,
Lepíngálták az én kedves gyehennám!”
(Heltai Jenő: DAL A POKOLRÓL)

A millennium tiszteletére már az év közepétől kezdve ünnepi megemlékezéseket, kongresszusokat, tanácskozásokat és lakomákat rendeztek a fővárosban a különböző hazai egyesületek, tudományos intézetek. E rendezvények fontosságára egy 1893-ban kelt hivatalos levél külön is felhívta a figyelmet, kiemelve, hogy „az, hogy e szakmai összejöveteleket a millenniumi kiállítással egy időben rendezik meg, emeli az ünnep fényét, és egy-egy testület vagy tudományág képviselőinek személyes találkozására is alkalmat ad. Megrendezésük – hangsúlyozták a szervezők – fontos közérdeket is képez azért, mert kulturális állapotunk és haladási törekvéseink tekintetében itt-ott netán még uralkodó téves nézeteket a nagy nemzeti mű leginkább van hivatva eloszlatni”.¹⁶

A közel három évvel korábban elkezdett szervezőmunka meghozta gyümölcsét. Gondosan előre egyeztetett időpontokban hivatalos kongresszust tartottak a nemzetközi hírlapírók és távirászkok, a gyógyszerészek és az országos középiskolai tanárok, a közjegyzők és a magántisztviselők, a tűzoltók és a méhészek, a kertészek és a fogorvosok, az erdészek és a katolikus egyletek. E kongresszudömping kritikájaként a *Fővárosi Lapok* 1896. szeptember 27-i számában az alábbi versike jelent meg: „Kongresszusok / Jelige: Minden napra egy képecske, / Minden képhez egy versecske. / Minden napra egy gyűléske, / Nemzetközi seregléske, / A gyűléshez bankettocska, / Bankettkához díszmenetke, / Miniszternél tisztelegve, / Tisztelgéshez dikcióciska, / Ehhez pedig frázis ócska, / Tisztelgéshez dísznyitányka, / Honfiúcska, honleányka, / Miniatűr parlamentke, / Elkészített napirendke, / Száz beszédke egy kis napra, / Hozzá száz kis javaslatka, / Egyhangú határozatocska. / Aztán újra bankettocska. / Vidám szerte széledéske, / S aztán... aztán... új gyűléske!”

A szerzőt, Paizs Ödönt talán a saját lapjában augusztus 30-án megjelent alábbi közlemény inspirálta „versikéje” megírására: „Körképek kongresszusa. Napok óta telve voltak a főváros utcái idegenekkel, kiknek mellől apró körképek csüngtek alá [sic!]. Az a sok idegen pártoló tagja volt a körképek kongresszusának, melyet a nagy érdeklődés mellett tegnap tartottak meg a régi városházában. Az egybegyűltek a kongresszus elnökévé egyhangúlag a POKOL vezetését választották. A kongresszus a körképnek egyik államból a másikba való szállítására vonatkozólag fogadott el több fontos határozati javaslatot, s megállapodott abban, hogy a jövő évi kongresszust Brüsszelben tartja meg. Egy órakor a kongresszus tagjai vidám lakomára gyűltek össze, melyen a magyarok a külföld képviselőit, az idegenek pedig a POKOL zseniális tervezőit és megalkotóit éltették.”

Az idézett közleményben, amelyet egyébként a *Kiállítási Ujság* augusztus 30-i száma is megjelentetett, első pillantásra semmi feltűnő nincs. Ha azonban összevetjük két másik, mondjuk, a fodrászok vagy a fogorvosok kongresszusáról szóló tudósítással, rögtön szembeszökő különbséget tapasztalunk. Míg például ugyanabban a számban a fogorvoskongresszusról hírt adó beszámoló konkrét és tárgyyszerű, név szerint felsorolva, hogy kik miről tartottak előadást (Károlyi doktor bécsi fogorvos üveg és arany fogtöméseit, Klinger doktor budapesti fogorvos pedig arany fogkoronáit mutatta be), addig a KÖRKÉPEK KONGRESSZUSÁRÓL közölt kommuniké teljességgel általános, még a résztvevők nevére sem utal. Az olvasóban óhatatlanul gyanú ébred, hogy a tudósító vagy nagyon pontatlanul számolt be az eseményről, vagy olyan „esemény-

ről” számolt be, amelyre sor sem került. Nos, a „körképek kongresszusának” esetében az utóbbiról van szó.

Ilyen kongresszus ugyanis Budapesten nem volt. Ezt nemcsak a szakirodalom tanúsítja, amelyben mindmáig nem található utalás efféle rendezvényre, hanem az is, hogy a POKOL-körkép igazgatóságának az előírások szerint a kongresszus megrendezésére már 1893-ban kellett volna jelentkeznie, akkor tehát, amikor még meg sem alakultak. A leghitelesebb bizonyítékot azonban AZ 1896. ÉVI EZREDÉVI KIÁLLÍTÁS EREDMÉNYEI című kilencötetes munka szolgáltatja. Ebben valamennyi gyűlés helyet kapott, kezdve a nemzetközi hírlapírók június 15-i kongresszusától egészen a kerékpár- és varrógépgyárak október 17-i összejöveteléig. Körképkongresszusról azonban, aligha véletlenül, nem történik említés. Ha fellapozzuk Matlekovics munkájának harmadik kötetét, meggyőződhetünk arról, hogy augusztus 29-én nem a körképek, hanem a fogorvosok – előző napról áthúzódó – kongresszusa zajlott. Nem volt valóság-alapja annak a rendőrségi, illetve bűnügyi hírek stílusában fogalmazott közleménynek sem, amely arról számolt be, hogy Léda, a kis festőmodell (akit Molnárék állítólag a lebegő lelkek között Francesca Rimini alakjában festettek meg), a POKOL-körkép megnyitása előtti napokban megjelent az igazgatóság előtt, és öngyilkossággal fenyegetőzött.¹⁷ A lány világtalan édesanyja ugyanis – így szól a hír – nem tudott arról, hogy leánya volt Francesca modellje, de új jegyese se venné jó néven, ha menyasszonyát félmeztelenül látná viszont a lebegő lelkek között. A közlemény szerint e kínos helyzeten – nyilván nem Léda világtalan édesanyjára való tekintettel – úgy segítettek, hogy Léda arca elé utólag tenyerét is odafestették, s így Francesca alakjában egyetlen látogató sem ismerhetett rá.

Ennek az abszurd történetnek a fiktív jellegét nemcsak az bizonyítja, hogy a Molnárék által festett Franciscában Lédát akkor sem ismerte volna fel senki, ha valóban ő lett volna a modellje, hanem az is, hogy az arcát tenyerével, illetve karjával eltakaró Francesca alakját Molnárék egy az egyben Doré lapjáról festették meg.

A POKOL-körképpel kapcsolatban számos további, ugyancsak kétes valóságtartalmú közlemény is megjelent. Feltehetően reklámcélokat szolgáltak, feladatuk abban mérülhetett ki, hogy szó essék bennük a POKOL-körképről. Az efféle kvázi-híradásokból idézünk néhányat az alábbiakban.

Jól példázza a műfajt az OLASZOK PETŐFIJE című közlemény a *Fővárosi Lapok* április 12-i számában. A cikk elején arról elmélkedik a hír megfogalmazója, hogy micsoda szenzációt keltene Pesten az a beszámoló, hogy Rómában jeles olasz művészek közreműködésével olyan körképet festettek, amelyen ott lehet látni „*Petőfi összes költeményeit színes valóságában [sic!], őt magát is, amint a TALPRA MAGYAR-t szavalja, s amint elesik a csataterén, és még azt is beszélnek, hogy ez a körkép nem is látványosság, hanem szenzáció a látványosságok sorában. Micsoda izgalom szállana meg bennünket, mint irigyelnők az olaszokat, hogy ilyen művészekkel dicsekedhetnek. De hát fordítva van: [s itt ér a közlemény tulajdonképpeni közlendőjéhez] az izgalom Olaszországban, a művészek meg minálunk*”.

Ide sorolható az ÉRDEKES KERESZTELŐ című híradás, amely arról tudósította 1896. június 7-én a *Fővárosi Lapok* olvasóit, hogy Gauss Viktor fia éppen azon a napon látta meg a napvilágot, amikor a POKOL-körkép megnyílt, s azért az apa „*elhatározta, hogy fiának Dante nevet ad, keresztapának pedig meghívja a POKOL-körképet*”. Megemlíthetjük még A POKOL FOGADALOMKÉPE című közleményt, melyben arról olvashatunk, hogy Molnár és Trill, a POKOL-körkép két zseniális festője oltárképet ajánlott fel az ország legszegényebb templomának, s mikor e célból megkérték Vaszary Kolos hercegpri-

mást, hogy az oltárkép számára jelölje ki a templomot, ő szép levélben dicsérve meg a festők vallásos buzgalmát, arra hívta fel a figyelmüket, hogy talán szerencsésebb lenne, ha az oltárkép, melynek tárgyát szívesen adná meg maga, egy látogatottabb templomba kerülhetne.¹⁸

József főherceg, egy másik hír szerint, meglátogatva a POKOL-körképet, nem győzött csodálkozni az ott látott káprázatos színpadtechnikán, s miközben a tűz-siroknál és a vértavaknál a háborút és viszályt szítók szenvedéseit nézte, arról biztosította a mellette állókat, hogy a magyar diplomaták egészen biztosan nem kerülnek majd oda.¹⁹

Hasonló hírcsokor, hogy Olaszországnak minden lapja a magyar fővárosban megnyílt POKOL-körképről írt,²⁰ és hogy a nápolyi *Il Mattino* a körképről szóló ismertetését azzal zárta, hogy Kossuth hazája volt az egész világon az első, ahol a festészetben a maga teljességében jelenítették meg Dante szárnyaló képzeletét; hogy a Budapesten ülésező interparlamentáris kongresszus egy olasz tagja, különben miniszteri hivatalnok, meglátva a körkép félelmetes jégvilágát, hangosan elszavalta Ugolino történetét, méghozzá olyan érzéssel, hogy még az olaszul nem értő magyar közönség is megkönnyezte; hogy az őszi napok beálltával a fővárosba visszaköltöző előkelő úri családok hölgyei kezükben Dante DIVINA COMMEDIA-jával nagy átéléssel magyarázták egymásnak a POKOL nevezetesebb alakjainak történetét, miért is a körkép igazgatósága azt fontolgatta, hogy a tél folyamán a főváros valamelyik díszes termében Dante INFERNÓ-jából felolvasásokat rendez; hogy ellentétben néhány korábban megjelent közleménnyel, amelyek arról tudósítottak, hogy a POKOL-körkép nem utazik Dante hazájába, most arra figyelmeztetik az érdeklődőket, igyekezzenek mielőbb megnézni a körképet, mert azt a jövő év elején Firenzébe viszik, és erre az alkalomra az igazgatóság már felbecsülhetetlen értékű Dante-ereklyéket kért kölcsön, s ezeket a látogatók a firenzei körképpalota egy különtermében csodálhatják meg; hogy onnan a körképet rögtön Nápolyba vinnék, mert egy bizonyos Giuseppe Viviani nápolyi illetékességű vállalkozó Budapesten, az átalakított és „kítágított” körképen fellelkesülve, ingyen telket és építőanyagot ajánlott fel, ha a POKOL-körképet Nápolyba is elviszik; hogy nem sokkal József főherceg látogatása után, felkereste a körképet Koburg Fülöp herceg, Goluchowski Agenor külügyminiszter, valamint a nagy olasz színész, Gustavo Salvini, aki vendégkönyvi bejegyzésében azt írta: dobogó szívvel lépte át a POKOL-körkép küszöbét „és mintegy otthon érezvén itt magamat, összeszedtem minden erőmet, hogy annál könnyebben tudjak szembeszállni a művelt magyar közönség ítéletével, mely páratlan művészettel tisztelte meg nagy költőnk emlékét...”. E megindító sorok után Salvini: „Dicsőség Magyarországnak!” szavakkal búcsúzott a körképtől;²¹ hogy október közepén – Gizella főhercegnő, Festetich grófné és Ferenczy Ida kíséretében – teljes inkognitóját megőrizve – maga Erzsébet királyné kereste fel a körképet, és félórai ott időzése után mosolygó arccal távozott a POKOL-ból.

Hasonló kvázi-híreket tartalmaztak a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Szabad Szó*, a *Budapesti Hírlap* és a *Magyarország* című napilapok május 24-i számában megjelent cikkei is, amelyek a Gárdonyi–Dante-féle POKOL-NÓTA állítólagos alföldi folklorizálódásáról számoltak be: „Még jóformán meg sem nyílt a POKOL-körkép, az Alföldön már megzendült a pokol nóta; egész Szeged vidékén dalolják és táncolják. A nótát Dankó Pista csinálta, és olyan kedves dallama és pajkos szövege van, hogy a Dankó Pista hegedűjén ilyen remek magyar nóta még sohase termett. Kuriózum képen itt közöljük ezt a pokol-nótát.” Ezek a híradások természetesen kottamelléklettel, dalszöveggel jelentek meg.

Külön típusba tartoznak azok a hírek, amelyek antedatálták a körképpel kapcsolatos eseményeket, tehát a valóságnál hetekkel, hónapokkal korábban számoltak be azokról. Nemesgyeser előfordult, hogy a körképről készült ugyanazon tudósítás három különböző címmel, ám teljesen azonos szöveggel jelent meg. Ilyen volt például „*Az a nagyszámú vidéki közönség...*” kezdetű beszámoló, amely 1896. június 7-én a *Fővárosi Lapokban* A POKOLBÓL, a *Magyar Újságban* A POKOL LÁTOGATÓI, a *Magyarországban* A POKOL NAGYHETE címmel jelent meg. A hír lényege viszont, ti. hogy egy vidéki látogató személyesen akart meggyőződni az Akherón folyó vizének festett voltáról, pontosan két évvel korábban, a Feszty-körképpel kapcsolatban már megjelent hír variánsa volt.

Természetesen ezt is, akárcsak a POKOL-körképről megjelent több mint félszáz ún. folklórból merített fantáziakölteményt Gárdonyi Géza írta. Gárdonyi, miután a millennium idején megjelenő szinte összes napi-, heti- és havilapot elárasztotta a maga gyártotta POKOL-hírekkel, Dankó Pistán kívül pedig Lányi Gézával – a Népszínház cimbalmosával – is íratott egy POKOL-indulót, a körképet Dubrints sógorral és Kátsa cigánnyal, saját Göre-könyvének népszerű alakjaival is felkerestette.²²

Az író ezt a reklám- és marketingtevékenységet, ami a vásári kikiáltók hol agresszív, hol humoros hangját idézte, hónapokon át folytatta.

Végezetül fel kell tenni a kérdést, hogy vajon milyen szándék vezette Gárdonyit, amikor a millennium idején éppen a POKOL-körképet építtette fel? Miért Dante INFERNO-ját választotta körképe tárgyául? A kérdés megválaszolása egyáltalán nem egyszerű, hiszen erről Gárdonyi soha nem beszélt.

Nézzük először, hogyan fogadta a körképet a kritika. A *Hazánk* recenzense 1896. május 17-én szinte szóról szóra megismételte az általunk is feltett kérdést: „*Miért hozta a véletlen éppen hozzánk, s éppen az ezredévi ünnepünkre ezt a képet?*” A recenzens válasza: „*A fatalista könnyen azt adhatná rá feleletül, hogy »azért, hogy ne csak múltunk, hanem jelenünk is eszünkbe jusson ebben a szent időben«.* Téssék csak ezt a képet végignézni, nem vall-e majdnem minden ecsetvonása arra, hogy a festők a jelenkor viszonyainak benyomása alatt érzékítették meg a poklot. Örömtelen tájak, akárcsak a mi sorsunk, zsványok, rablók, hársziák, paráznák, kép-mutatók stb., akárcsak korunk s jelen életünk berendezéseiről volna szó. [...] S valószínű, hogy nem egy komoly érzelmű megtekintője ennek a képnek így fog felkiáltani; ez a pokol megvan a körkép palotájának a falain kívül is, bár már ütött volna a bűnhődés órája is.”

Hasonló üzenetet velt a körképről leolvasni az ugyanama napon megjelenő *Alkotmány* című lap szemleírója is, aki cikke elején még csak arról írt, hogy „*a POKOL-körkép nem akart több lenni, mint illusztrációja Dante költeményének*”, később viszont az égő szuroktóban szenvedő zsarolókat és uzsorásokat ábrázoló szcéna kapcsán már megjegyezte, hogy azok kifejezetten a millenniumi zsarolókat ábrázolják. Nem sokkal a POKOL-körkép megnyitása után a körkép szcénáinak parafrázisaként az antiszemita lapokban számtalan karikatúra jelent meg azokról az értékpapirokkal manipuláló zsidó bankárokról, üzletemberekről, akiket Molnár Árpád, úgymond, „*kifelejtett a pokolból*”.²³ Hasonlóképpen jártak azok a politikusok („*politikai paráznák*”), akik rémülten menekültek a rájuk hulló tűzeső elől (Tisza Kálmán, Eötvös Károly, Helfy Ignác, Kossuth Ferenc). Aktuálpolitikai jelentést véltek felfedezni a körkép szcénáin azok a hivatalos személyek is, akik a millenniumi ünnepek idején adminisztratív eszközökkel igyekeztek a POKOL-körkép látogatottságát korlátozni. Gyermekkori éveit felelevenítő visszaemlékezésében Kiss Lajos írta meg, hogyan tiltották el az „*egyházellenes*” POKOL-körkép megtekintésétől a tanulmányfűjságot.²⁴

Nem így látta a kérdést az író fia, Gárdonyi József, aki szerint a POKOL-körkép egyszerűen Dante, illetve Doré hatása alatt született. Ezzel kapcsolatban érdekes, de erősen vitatható az, amit maga Gárdonyi József írt a körkép sorsának kedvezőtlen alakulásáról, illetve ennek okairól. Szerinte ugyanis a POKOL főként azért bukott meg igen hamar, mert nem volt iránta kellő érdeklődés. Miután ugyanis kiderült, hogy Ferenc József, az előzetes várakozásokkal ellentétben, nem keresi fel a körképet, „*mintegy vezényszóra abbamaradt az elkárhozottak szenvedésének fokozása. Se újabb alakok, se újabb kínok nem kerültek a POKOL-ba*”. Az író a bukás másik okát tehát a körképnek az érdeklődés hiányából adódó befejezetlenségében látta. Nem volt azonban igaza, hiszen a „*kitágított*” POKOL végül is szeptember 20-án elkészült, és „*minden rémes szépségével, megdöbbenítő igazságával teljes hatást tett*”. A korabeli lapok szerint a körkép akkora sikert aratott, hogy „*a nagy tolongás miatt a pénztárakat be kellett csukni, s hogy ennek elejét vételessék, a POKOL-körkép további intézkedés naponkint éjjelig tart nyitva*”.²⁵

Ha ez a tolongás nem volt is olyan nagy, mint ahogy azt az elfogulatlan újságíró (nagy valószínűséggel maga Gárdonyi) írta, az kétségtelen, hogy a körkép nem maradt befejezetlen. Az elkészült művet október közepén Erzsébet királyné is felkereste.

Arra vonatkozóan sajnos nem maradtak fenn adatok, hogy Gárdonyi elképesztő marketingtevékenységének és a sajtóban megjelent cikkeinek, a daloknak és indulóknak milyen közvetlen hatásuk volt a nagyközönségre, de az kétségtelen, hogy június közepén az igazgatóság Abrik Sándort, egy szegedi illetékességű kubikost arany ivópohárral és Gárdonyi POKOL-fordításának díszes borítójú kötetével ajándékozta meg. Nem egészen egy hónap alatt ő volt ugyanis a körkép százezredik látogatója. Mivel a POKOL-körképet, ha nem is ilyen nagy számban, de a későbbiekben is felkeresték, üzleti értelemben bukásról beszélni nem lehet.

De abban az értelemben sem, ahogyan arról Feszty Árpádné írt, aki – szemben Gárdonyi Józseffel – a POKOL kudarcát nem befejezetlenségével, hanem esztétikai okokkal magyarázta. Véleménye szerint Gárdonyi, a „*barlangvasútra emlékeztető*” körkép tervezője, a világirodalom egyik legsúlyosabb alkotását a világ leggyerekesebb eszközeivel akarta ábrázolni.²⁶ Fesztyné lesújtó ítélete azért is érdekes, mert azt néhány évtized múlva lényegében Lyka Károly megismételte. A MAGYAROK BEJÖVETELE-körkép születésének ötvenedik évfordulójára közölt cikkében arról írt, hogy a POKOL-körkép olyan szakmai szempontból alig értékelhetően gyenge festői teljesítmény, hogy azt inkább a POKOL karikatúrájának lehetne nevezni. Hiába – zárta rövid cikkét a szerző –, a legszebb magyar körkép mégiscsak A MAGYAROK BEJÖVETELE volt.²⁷

Ha megpróbálunk válaszolni arra a kérdésre, hogy mennyiben helytállóak a POKOL-körkép bukásával kapcsolatos előbbi vélekedések, a rendelkezésünkre álló adatok alapján azt kell mondanunk, hogy igen kevéssé, mert ha késve is, de a végül mégiscsak elkészült körképet néhány hónap alatt több mint százezer látogató kereste fel.

Lehet azonban, hogy Gárdonyi még több látogatóra, Széll Kálmán, a vállalkozó pedig még több jövedelemre számított. Az is lehet, hogy a POKOL igazgatósága a körkép nagy nemzetközi, főleg olasz sikerében reménykedett, hiszen úgy tervezte, hogy amíg a POKOL Nápolyban lesz, itthon háromszoros méretben felépítik a PURGATORIUM-ot és a Mennyország-ot.

Nos, az ilyen mértékű siker kétségtelenül elmaradt, e tekintetben a POKOL-körkép valóban megbukott. Bukásának azonban mindenekelőtt objektív okai voltak. Legfőképpen talán az, hogy a századforduló táján már nem nagyon érdekelte az embereket ez a műfaj, ami akkoriban egész Európában kiment a divatból.

Valószínű, hogy ez a nagyon várt, de végül is elmaradt nemzetközi siker okozta, hogy az igazgatóság 1897. február elsején már nem nyitotta ki a „vaspalota” kapuját. Az épület néhány évig még gépkocsisínként üzemelt, később azonban lebontották. Az 1540 négyzetméteres vászonnak nyoma veszett. Gárdonyi a „világra szóló nagy magyar ünnep” egykori vőfélye, az „ezeréves múltunk emlékünnepe” lelkes szószólója mindezenre elhagyta a fővárost, és hátralévő éveiben Egerben remetéskedett.

Jegyzetek

1. *Millenniumi Lapok*, 1896. december 20. 7–8.: „Üstökös az égen nem jár mostanában / Hej pedig nagy dolog készül a hazában. / Nagy dolog, amint itt majd rendben lefestem, / – Az egész országban, s főképp Budapesten – / Minőt a legvénebb üstökös sem látott, / Noha mindig járja a kerek világot. / De nem háború lesz, nem is koronázás, / Sem ember-röpiülés, vagy toronymászás, / Hanem az égen is bámul belé nap, hold: / Olyan nagy ünnep lesz, minő soha nem volt! [...] Mert itt nem egy ember, se tíz, se nem ezer, / Hanem nyolc millió ünnepe. / Nyolc millió magyar! Ez aztán valami! / Ilyen nagy ünnepről mesét sem hallani. / Nem is volt, meg talán soha nem is léssen, / Hogy egy egész nemzet ily ünnepet érjen. / Mert hogy megértük az ezredik évet, / Emiatt csapunk ily szent, nagy ünnepséget.”
2. Gárdonyi Géza: „KÖRKÉPEK”, A MULATÓ BUDAPEST. Singer és Wolfner, Budapest, 1896. Szerk. Lenkei Henrik. 92.
3. Gárdonyi Géza: ZENDÜLÉS A POKOLBAN. LÁTVÁNYOS BOHÓSÁG HÁROM FELVONÁSBAN. Özv. Saurvein Gézáné könyvnyomdája, Győr, 1887.
4. Gárdonyi József: AZ ÉLŐ GÁRDONYI. Dante, 1934. 94.
5. Gárdonyi: „KÖRKÉPEK”... I. m. 94. k. o.
6. A POKOL. Írta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia (Budapest, 1885). A kötet az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum könyvtárában található (1. sz.: 2951). A bordó, keményfedelű könyv felső lapján Gárdonyi tussal felkicicelt Dante-portréja látható.
7. Budapest Főváros Levéltára. Tanácsi iratok IV. 1407/6. 50.588/1895 – 2645/III./1891.
8. Gárdonyi: „KÖRKÉPEK”... I. m. 96.
9. *Fővárosi Lapok*, 1896. március 8.
10. Lásd az OSZK plakáttárában lévő 149. sz. plakátot.
11. Móra Ferenc: GÁRDONYI ISMERETLEN MUNKÁI. In: AZ EGRI REMETE. TANULMÁNYOK GÁRDONYI GÉZÁRÓL. Budapest, 1932. Szerk. Simon Lajos. 31–37.
12. A POKOL. Írta Dante Alighieri, fordította Gárdonyi Géza. A Molnár és Trill Pokol-körképéből vett rajzokkal. Singer és Wolfner, 1896.
13. *Magyar Szemle*, 1896/19. 228.
14. *Budapesti Hírlap*, 1896. LXXXVIII. kötet, 155 és 156. A cikk aláírója „i.t.” [Tábori Róbert].
15. Kaposi József: DANTE MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1911.
16. AZ 1896. ÉVI EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS EREDMÉNYEI. III, 234. Szerk. Matlekovits Sándor.
17. *Fővárosi Lapok*, 1896. április 19. 5. és *Pesti Hírlap*, 1896. április 19. 11.
18. *Kiállítási Ujság*, 1896. június 27. 3.
19. *Kiállítási Ujság*, 1896. június 13. és *Fővárosi Lapok*, 1896. június 13. 5.
20. *Budapesti Hírlap*, 1896. május 3. 3.; *Pesti Hírlap*, 1896. május 8. 9.; *Magyarország*, 1896. május 9. 8.
21. *Fővárosi Lapok*, 1896. október 11.
22. TAPASZTALATOK, VAGYIS MÁS SZÓVAL AZ NAGY KIÁLLÍTÁSON SZÖRZÖTT TAPASZTALATOK. ÍRTAM ÉN MAGAM GÖRE GÁBOR BÍRÓ ÚR. 58–64.
23. Lásd az antiszemita *Herkó Péter* című lap 1896. május 24-i első oldalát.
24. Kiss Lajos: VÁSÁRHELYI MŰVÉSZÉLET. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, é. n. 77.
25. *Fővárosi Lapok*, 1896. augusztus 20. 8.
26. Feszty Árpádné: A TEGNAP. Budapest, 1924. 14.
27. AZ ELSŐ MAGYAR PANORÁMA. *Új Idők*, 1944. 450. Lyka Károly cikke (L)-szignójával jelent meg.

Aletta Zita

RÓZSASZIRMOK

Aranyrózsák a sárban,
úgy tűnik, mégis, nyár van,
bár meghalt nagyanyus
és szétégett az ágya,
kőrmöm alatt feketül
az öröklött magánya;
ráheverni a füstre,
aztán, akár egy büszke
fehér tigris – hallgatni,
visszafelé, még vissza,
oda, hol a sötétség
halottam vérét issza
és körbeér. Hallgatni jó.

Aranyrózsát sodor
a kertvégi folyó,
s Te épp nyaralsz, épp mással,
mindegy, miféle társsal,
egy másik elmúlással;
jobb így?! miféle ember,
ki épp csak élni nem mer,
miféle arcon táncol
a Törvény, mi összeráncol?

Ó, nyár van, mégis, nyár van,
aranyrózsák a sárban,
térdig a múltban, mában.

Bogdán Ágnes

KOPPENHÁGAI EMLÉK

a templomnál áll ott kapott helyet
jártam már arra észre mégse vett
sem őt én bár kerestem sokfelé
márványtalapzatáról most lenéz

csak önmagára vissza nem tekint
kőkönnyeit – rég volt – elsírta mind
tekintetének fénye megkopott
és szétmálló arcán eső kopog
azért felismerem: más nem lehet
– hiába néz – azt hittem szólni fog
de csak megtévesztett a képzelet
akárkit elcsábíthat így megint
az áldozat rá vár a tűz ropog
egykor megtette most inkább legyint

TORZÓ

Márványtest. Rajta hófehér lepel.
Feszül a forma. Szép. Felfedni kell.
Mert durván meggyalázni, az kevés.
Lelepleződés: nincs leleplezés.

Bartis Attila

ENGELHARD, AVAGY A FOTOGRAFIA TÖRTÉNETE

Ezerkilencszázhetvenhárom tavaszán egy Szöcske Ágoston nevezetű juhász kereken száz kiló fekete gyapjút nyírt le a sáromberkei plébános híres birkáiról. A nemes szőrt még azokban a napokban kimosták, kifésülték, és öt zsákba gyömöszölve fölvitték a parókia padlására. Moly ellen naftalint, tolvaj ellen döglött ló patájából való szöget tettek mind az öt zsák aljába, így senki nem gondolhatta komolyan, hogy a gyapjúnak bármi baja eshet.

Vass Ignác tiszteletes úr a reggeli mise után felült kerékpárjára, elkarikázott a falu széléig, és tudatta a vályogvető cigányokkal, hogy másnap nyugodtan munkához láthatnak: megvan mind a száz kiló gyapjú. Gyönyörű, fekete, ahogy azt kérték.

– A tavalyelőttibe a moly ült bele; a tavalyit ellopták. Ebből se lesz templomkerítés, plébános úr, higgye el – mondták a cigányok, pedig épp csak szemerkélt.

És este hat körül már vitte is magával a Maros a kilenc rakás téglát, a sátrakat, a szekeret, a rézüstöt a vacsorával, fél hétkor a kultúrház színpadát meg a százötven

tonettszéket, a népkönyvtárat, ott úszott már Lenin összes műve, és a Maros még csak most kezdett igazán belejönni, vitte az Electrolux rádiókat, az Opera és Diamant tévéket a vasárnap esti zenés műsorral együtt, vitte a tévék tetejéről az üveghalakat, meg vitte a tyúkólakat is, az agronómus Daciáját, az almafákat, az arató-cséplő gépet, a műutat, a postáskisasszonyt a kikézsíttetlen húsvéti üdvözetekkel, a rendőr asztaláról a feljelentéseket, majd vitte a rendőrt is, és még itt se hagyta abba, pedig ennyivel már igazán beérték volna a sáromberkeiek, de a Maros úgy döntött, hogy a hetes misét is elviszi, meg a harminchárom fekete juhót, meg Prohászka Ottokárnak az ifjúsághoz írt intelmeit Vass Ignác atya Ukrajna márkájú kerékpárjával együtt, szóval ezeket már mind vitte, és akkor még azt az öt galambszaros zsákot is akarta, úgyhogy elindult a paplak konyhájából fel a padlásra. A plébános úr pedig ott ült a padláson a csapóajtó mellett, és amikor a víz a hetedik létráfokot is elérte, zokogni kezdett, szépen fogta a zsákokat, és lehajigálta mind a száz kiló gypajút a konyhába a Marosnak.

Másnap hajnalban Megyesfalván egy Vájár Aranka nevű vénasszony kilesett a padlásablakon, és úgy döntött, hogy érdemes kockáztatnia az életét. Előbb ledobta a horgas végű dióverő botot, majd szoknyáját nyakába kapva ő is leosont a létrán az udvarra, ahol már csak térdig ért a víz. Olyan fűgén, ügyesen szüretelt a nagy bottal, mintha gyerekkorától ezzel foglalkozott volna. Elsőnek a meggyfáról cibálta le a postáskisasszony táskáját, mert az tűnt a legizgalmasabbnak, majd begyűjtött a körtefáról két pokrócot, a nyárikonyha tetejéről egy cserepes művirágot meg egy Lenin-kötetet, a ribizlibokrokról egy garnitúra fehéreneműt, az ecetfáról három teljesen jó szentképet a Stációk sorozatból, és már-már azt hitte, hogy itt ér véget a szerencséje, amikor megpillantott öt nagy zsákot, amint szép sorjában úsznak el a hortenziák előtt.

Amíg a gypajú száradt, addig Aranka a rakomány további sorsán törte a fejét. Végül úgy döntött, hogy az lesz a legokosabb, ha bemegy szépen Vásárhelyre, kibékül nagyanyámmal, akinél takarítónősködött, és akivel volt neki nemrég egy afférja valami szőrén-szálán eltűnt ezüst étkészlet miatt, szóval kávéznak egyet – majd ő viszi a kávé, csak hogy lássa nagyanyám, kivel van dolga –, és akkor ez a gypajús ügy is megoldódik.

Nem sok maradt az utakból, úgyhogy lánctalpas harckocsikkal hordták a kenyeret, és Aranka ennél nagyszerűbb időt elképzelné sem tudott a nagyanyámmal való békülésre. Addig kárált a román katonáknak, amíg fel nem ültették az egyik harckocsira és be nem vitték Vásárhelyre.

Amíg megfőtt a kávé, nagyanyám elhitt Arankának egy tizenhárom szereplős történetet az ezüstökről, bocsanatot kért a rágalalmazásért, majd elmondta neki legújabb titkát: a rákos daganatok gyógyszerének receptjét. Egy rész zab, két rész fekete retek, két rész aloé, ismét két rész pirított almamag meg három rész akácméz, de ha valaki nem szereti a zabot, készítheti rozssal is.

– Figyelje meg, Gheraszimné, ebből pénz lesz. Sok pénz – mondta Aranka, mert még közelebb akart jutni nagyanyám szívéhez. És amikor fél lábbal már bent volt ebben a szívben, mondhatni: kincsesbányában, akkor említést tett valami fekete bárányról, amelyiknek a gypaja leviszi a magas vérnyomást. Mire megitták a kávé, addigra négy darab Mária Terézia-arany ellenében már mind a száz kiló gypajú családunk birtokában volt.

– Még ma tüntesd el innen ezt a mocskot – parancsolt nagyanyám anyámra, mihelyt rádöbent, hogy ez az üzlete sem sikerült jobban a múltkorinál, amikor is egy igazgyöngysort sikerült műanyagból készült elefántcsontokra cserélnie. Tehát a mi ágy-

neműtartónkban molyosodott tovább a gyapjú, mert Aranka kispórolta belőle a nafalint.

Valamiért senki nem akart szövetnekvalót vásárolni tőlünk azokban az időkben. Aztán egy év múlva megjelent az utcánkban egy ócskás, még lova se volt, ő maga húzta a szekérét, és kiabálta, hogy „ami nem kell mááásnak, jó lesz az ócskááásnak”, és hozánk is becsengetett, háromszor, mert anyám alig merte kinyitni az ajtót.

Féltünk az ócskásoktól, mint a tűztől. Már az első csengetésnél tudtuk, hogy a harmadikra beengedjük őket, s ha minden jól megy, ráadásul be se csapnak, csupán megfizetnek valami megfizethetetlen. Mondjuk, ötszázat adnak a kis tükörért, és akkor igazán egy szavunk se lehet, csakhogy a tükörrel együtt már viszik is mindazt, mi ezerkilencszáznegyvennégy karácsonyából megmaradt; ami azért már nem ötszáz, ugye.

Nos, megint ott állt egy ócskás a szoba közepén, de ezt sem az antik bútorok, sem az ezüsttálak, sem a festmények nem érdekelték, meg se nézte őket rendesen, hanem egyszer csak behunyta a szemét, hogy jobban tudjon figyelni, majd halkán azt mondta:

– Itt valaminek Maros-szaga van.

Megijedtünk. Egyáltalán nem hasonlított egy ószeresre.

– Ugyanilyen szaga volt a feleségem hajának, amikor kivetette szegényt a víz – mondta, és akkor már nem is féltünk annyira, hanem anyám fölnyitotta a ládát, amibe ott volt begyömöszölve harminchárom megátkozott bárány gyapja, egy templom kerítésének teljes fedezete. Az ócskás pedig előbb csak simogatta a szénfekete gyapjút, aztán belemarkolt, beletemette az arcát, és sírt. Úgy zokogott, mint egy gyerek.

– Vigye el. Vigye el mind – mondta anyám, és előszedte a szekrény aljából az öt zsákot, majd odaült ő is, hogy segítsen a gyapjút becsomagolni. Én pedig álltam az ajtóban, és néztem anyámat meg azt az idegen férfit, amint némán ülnek egymás mellett, könnyes a szemük, és hatalmas zsákokat töltenek meg egy halott asszony hajának illatával.

Én is segitettem lecipelni a zsákokat a szekérhez. Az ócskás tíz méter csehszlovák bútorszövetet akart értük adni cserébe, de anyám nem fogadott el semmit.

– Akkor legalább a fiúcskának adhassak valamit, nagysága – mondta a férfi, és a hatalmas rakás kacatból előkotort egy furcsa alakú dísznőbőr dobozkat, benne egy Pajtás fényképezőgéppel.

Olyan volt a Pajtás keresője, akár egy megfordított gukker. Így évekig azon át néztem mindent, ami túl közel volt. Csipkés urat, amint baltával kergeti a dísznót, majd utoléri, Müllernét, aki minden reggel kiül az ajtó elé, és ebédig az alkarjába tetovált kázé sorszámot radirozza, a postást, aki tréfás ember, úgyhogy néha hoz egy új Koh-I-Noor radírgumit Müllernének, szóval ami néznivaló akadt annak a háznak az udvarán, azt én mind a bokszgép keresőjén át néztem, biztos, ami biztos.

Csak egyszer feledkeztem meg a gépről, éppen jött négy fekete ruhás férfi, elvittek egy ezerkilencszáztízötvenhétig tartó kusza történetet, úgy, hogy nem fizettek érte semmit, igaz, nem is ószeresek voltak. Nagyon siettek a hidegházba nagyanyámmal, pedig igazán megvárhatták volna, amíg anyám kisírja magát rendesen, amikor kiderült, hogy gégerákra az aloé zabbal annyit ér, mint magas vérnyomásra a fekete gyapjú.

A hullaszállítóknak viszont kereken három perc várakozási idő tartozott a munkaidejükbe. Koporsóba helyezés: másfél perc, közeli hozzátartozó sírása: három perc, borralavó átvétele, gépjármű terhelése: egy-egy perc, összesen hat és fél, plusz köszönet, az majdnem hét.

Ha akkor, az alatt a hét perc alatt elő mertem volna venni a gépet, akkor a hullaszállítók azt hitték volna, hogy én igazából le akarom őket fényképezni, és rám mosolyogtak volna, szívből, ahogy csak hullaszállító tud gyerekekre mosolyogni, és akkor én valamelyikük pofájába vágtam volna a fényképezőgépet, ami persze ábránd, hiszen nem így történt, de legalább ugyanolyan szépen ért volna véget a fotográfia története, mint ahogy kezdődött.

Ajánlás:

Herceg! Nem élt soha sehol semmilyen Engelhard. Vagy ha igen, nem volt fotográfus. Vagy ha az volt, nem ismertük egymást. Vagy ha ismertük is, nem hagyott rám semmit. S ha mégis rám hagyott, az nem más, mint e hét perc.

VERSFORDÍTÁS-PÁLYÁZAT

William Shakespeare

XVIII. SZONETT

Talán a nyári naphoz mérjelek?
Szebb vagy annál, állandóbb, éteribb:
Május bimbóját bántják rossz szelek,
És ami nyár a nyárban, oly rövid:
A mennybolt szeme néha túl tüzes,
Aztán arany arcszíne megfakul,
És szépségből a szépség árnya lesz,
Így jár a világ, akaratlanul;
Csak a te nyáridőd nem múlhat el,
És te csak nyersz az elveszithetőn;
Mert a halál árnyékán túl leszel,
Ha egy verssorból átnyúlsz az időn:
Míg lélegezni és látni lehet,
Élni fog ez, s életet ad neked.

Emily Dickinson

721

Mögém bukik – a Végtelen –
Elém – Mi nem hal meg sosem –
Közben – Magam vagyok –
A Halál felfénylő Kelet,
Mikor mindjárt Hajnal lehet,
Nyugat felé ragyog –

Mondják – aztán – a két Világ –
Együtt – örök Királyi-ház –
Nincs Apja – nincs Fia –
Ő – a mindig uralkodó –
Ő – a magában változó –
Két-Isten egymaga –

Csodák hullnak elém – és így –
Csodák mögém – csodák között –
Félholdas óceán –
Északra tőle mély az Éj –
És délre tőle mély az Éj –
És Örvényben – az Ég –

G. István László fordításai

Robert Burns

A HAGGISHOZ

Hódolatom, kerek pofa,
Töltelékfélék nádora!
A pacal, bendő és zuza
Úrnak fogad,
Ezért nyújtom karhosszura
Áldásomat.

Nagy teli tálad nyög veled,
Szép halmaid, mint kék hegyek,
Pálcád, ha kell, malomkövet
Elhordana,
Nyílásidon, mint gyantacsepp,
Zsír harmata.

A Gazda minden szendeség
'S tisztelet nélkül vág beléd,
Csillogva omlik szertesztét
Az életed;
Dicső látvány a töltelék,
Párás, meleg!

Aztán mindenki nekilát,
Csülökre mind, az angyalát!
Míg lassanként a nagy család
Majd szétreped,
Aztán a Gazda mond imát:
Hálát rebeg.

Lehet, hogy van oly francia,
Ki büszke a *fricassee*-ra
(Mit undorodva disznaja
Köpködne ki),
Hogy tán egy ilyen vacsora
Nem kell neki?

Szegényre rossz konyhája vár,
Oly gyenge, mint a kákaszár,
Kórónyi lábán meg nem áll,
Sorvad keze,
Nem látja futni sem határ,
Se' rét vize.

Nézd *haggison* nőtt embered,
Lépteitől a föld remeg,
'S mikor kardját ragadja meg
Nagy öklibe',
Úgy hullnak lábak és kezek,
Mint gyom feje.

Óh, gondviselő Hatalom,
 Ki uralkodsz a sorsokon,
 Nem kér az éhes kaledon
 Híg árukat,
 De hálálkodni fog nagyon,
 Haggist ha kap.

Fejes György fordítása

Thomas Hardy

A FURCSA HÁZ

Max Gate, A. D. 2000

„Hallja? Zongora! Mintha
 Kisértet játszana.”
 „Miket beszél! Hisz itt a
 Házban nincs zongora;
 Rég volt ugyan egy, de tudja,
 Eladták, tönkrement.”
 „Szavamra, hallom! Furcsa
 Hely ez, annyi szent!

Egy lélek meglapult itt.
 Hol jár? Ez az ő zaja.”
 „Lehetetlen; csak mi vagyunk itt,
 Miénk az éjszaka.”
 „A szalon ajtaja zörren...”
 „Nem hallok semmi neszt.”
 „Én hallom, esküszöm! Ön nem
 Furcsállja ezt?

A szobám keresem, de hiába –
 Egy embert látok ott!”
 „A lépcsőn? senki se látna,
 Ott ember nem mozog.
 Csak árnyék az, egy ág ring
 Odakünn, a hold előtt.”
 „Itt minden oly furcsa! Bár kint
 Lennék mielőbb!”

„Ohó! Ön látomást lát,
Tul az érzékelhetőn;
Sejtést, érzést, benyomást – hát
Nem a múltat látja ön?
Két régi szerelmes akarta
Itt egymást – régi a ház –,
S beleálmodhatta a falba
A vágyakozást!

Az járta róluk hajdan,
Különös, makacs, önféjű pár;
A rémmesékre gyakran
Szinte a szívem elállt!
Sok ember e hely fele sem néz,
De mi – hát bánjuk-e mi,
Hogy élt, meghalt, szeretett és
Sírt itt valaki?”

ARCÁT NÉZEM...

Dal; mollban

Arcát nézem: „S ha megint
Eldalolnád, milyen
A nyíló szerelem...?” –
De nem felel, nem is int.

„Vagy dalold: szeretni fáj,
Szívem, ha úgy hiszed –
Másnak-e? vagy neked...?” –
De meg sem rezzen a száj.

Egy messzi szobába lépek;
Egy halk dal itt maraszt.
Hallom – de mégsem azt;
A sírból jön ez az ének.

Szabó Szilárd fordításai

Rakovszky Zsuzsa

VÁROS, ESTE

Este, anyámmal, október lehet,
korán leszállt sötétség,
megyünk valahová. A házak díszletek
sötét kartonpapírból, szilvakék ég...

Egy darabig még minden ismerős:
a tér a sok galambbal –
az alkonyfény utolsó csillámai a hős
bajtársát fölfogó bronz jobb karján – az angyal

a cégtáblán, az apró kígyó, mely a bejárat
tejüvegén vonaglik
– a kirakatüveg mögött, a gyógyteákat
és aszpirint őrizve, fűrtösantik

istennő gipszfeje honol fehéren.
Bontott dió parányi
agyféltekéi a villanyfény járta mézben,
az aszalt szilva szénszín múmiái

a zöldségesnél. Tükrök, függönyök:
a cukrászda. Vasárnap
kis, elegáns öreg nők kihűlt kávé fölött,
festett hajuk közül kivillog sápadt

fejbőrük, őszi lombbal megpakolt
hangos kirándulók
– nadrágos nők, maguk metszette bot
a férfiaknál –, szimplát rendelnek, habrolót...

Várók a rendelőben, lécpadok,
ahol sakktábla-kockás
folyosókon szorongnak, neonfénytől halott-
kék arccal, nagykabátban, aztán szétoszlanak más

szétszórt zugokba. Házak, ablakok,
sárga lyukak a kékben,
konyhák, szobák – kisebb terek nagyobb
terekbe ékelődve, és mindegyikben éppen

öltöznek, vetkeznek, lefekszenek,
paprikás krumplit esznek,
hátrafesztik megereszkedett
arcbőrük a tükör előtt, a tűzre tesznek,

a molylepkét tapsolva kergetik,
csalnak a pasziánszban,
a rádió gombját tekergetik,
kikeresik a romló meggybefőttet a spájzban...

*

Aztán egyszer csak mindez véget ér.
Földút fehér szalagja
szalad a fűben, vadszőlőlevél
a villanyfény borostyánjába fagyva.

Vaskerítés az egyik oldalon,
nyírott fűvön fehér szék,
az út túloldalán, mintha a föld alól
buzogna, parttalan és hullámzó sötétség.

Szélmozgás, lombmoraj az éjszaka
fekete árterében.
Hátrébb a hegygerinc grafikonvonala
szalad, szilárd sötét a légnemű sötétben.

Aztán az ég, az ég mögött is ég
jeges fénnel beszórva.
Törékeny tetőszerkezet, a lég
fekete gerendáival aláducolva.

Fönn végtelen teremben egy marék
rizszem dereng fehérén,
lenn pár utolsó utcalámpa ég
az ember nélküli sötétség tengerében.

A fényben buszmegálló, háztető
– kihalt tér átellenben.
Úgy tűnt: minden, ami szilárd és érthető
– szivacs a kád vizében – lebeg a képtelenben.

FIGYELŐ

TALÁLTAM EGY KÉZIRATOT

Román György: *Betegség-ország vándora*

Román György 1936–37-ben írta a BETEGSÉG-ORSZÁG VÁNDORA című könyvét. Én emlékezetem szerint 1942-ben, barátságunk kezdetekor olvastam el. Rendkívüli hatást tett rám, éppúgy, mint Román György képei. Bizonyos voltam benne, hogy ha felszabadulunk, a könyv megjelenik majd, és világraszóló szenzáció lesz, éppúgy, mint a képei. Hát ami eddig elmúlt ebből az annyira várt jövőből, nem igazolta várakozásomat. Román elsősorban festő, és volt, aki felfigyelt kiállításaira, de a mai napig festészete sem kapta meg azt a figyelmet, amelyet megérdemel, a BETEGSÉG-ORSZÁG... pedig, ahogy egymás közt hívtuk: a TÓBIÁS, nem talált kiadóra. Román Györgynek megjelent néhány kötete, köztük kitűnőek is, kisebb-nagyobb sikerrel, ő azonban főművének, mármint *tróai* főművének mindig a TÓBIÁS-t tartotta, és elkeserítette, hogy arra nem akad kiadó. A kiadás érdekében még nem egészen sikeres „javításokat” is végzett a könyvön, így például „Angliá”-t mindenütt kijavította „Sziget”-re, a „zsidó”-t pedig hol „házasló”-ra, hol nem is tudom, mire, ezzel meggyengítve szövegét, de naivul azt gondolva, hogy így politikailag jobban fekszik majd a kézirat. Én se értettem, miért nem kell a könyv senkinek, még a már engedékenyebb hetvenes-nyolcvanas években sem. Elismerem, a könyv egyetlen kézírata szinte alig olvasható, szabálytalan nagyságú papírra nyomva, rossz gépeléssel, sok húzással, javítással, szinte ijesztő köteg öreg papír, és azt is megértem, hogy ha valaki csak néhány oldalát olvasta el, stílusát nevetségesen találhatja, mint a múlt század végi Verne-könyvek fordításait, szóval elismerem, ha valaki éppen csak belekezd, van elég oka, hogy hamar eljeddjen a folytatástól. Mivel változatlanul hittem a könyv különleges értéké-

ben, gondoltam, felhasználom a színházban és filmen szerzett nevemet, és magam vittem el a Magvető Kiadóhoz. A kiadó ismert vezetője azt mondta, hogy a könyvet kiadják, ha én írok hozzá előszót. Így született meg az itt következő UTÓSZÓ 1973-ban. Azt hiszem, hogy nem Román nálam lévő eredeti kéziratát adtuk le a kiadónak, hanem egy közösen megrendelt, új gépelt példányt, amely azonban talán az eredetinél is szájalmasabb volt, mert a gépiró képtelen volt követni és érteni Román sűrű húzásait és javításait. Az igazság az, hogy az a példány helyenként teljesen érthetetlen volt. A Magvető Kiadó többé egy szót sem ejtett sem a könyvről, sem az én utószavamról, amelyet pedig, így is felfoghattam volna, megrendelésre írtam. Román György meghalt, és temetésekor a könyv szép utolsó oldalait olvastam fel a sírjánál – ennyi történt azóta a TÓBIÁS-sal. Megpróbáltam saját kezűleg legépelni, egy könnyen kezelhető példányt készíteni, de egyedül, saját munkáim mellett, ez teljesíthetetlen feladatnak bizonyult. Ez a hatalmas kézirat azóta is itt van nálam, rám bízva, piros tetején Román György kézírásával a cím, és én ma is úgy hiszek benne, mint annak idején, amikor először megismertem. Ezért most, amikor a *Holmi* lehetőséget ad nekem, hogy beszéljek a BETEGSÉG-ORSZÁG VÁNDORÁ-ról, kihasználom az alkalmat, és közreadom ezt a régi pár oldalt életem egyik legfurcsább és legérdekeesebb olvasmányáról, régi barátom remekéről, mert változatlanul hiszem, hogy az.

1996. november

UTÓSZÓ

A BETEGSÉG-ORSZÁG VÁNDORA modern könyv, bár 1936–37-ben írták. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy megelőzte korát. „Megelőzte korát”: álszent kifejezés. „Megelőzte korát”, mondjuk egy műről, és már múzeumba tettük. Mert nézzük csak, mit je-

lent ez? Hogy a könyv él – vagy azt, hogy meghalt? Jelenbe hozza-e, vagy visszalöki a múltba? Egy ilyen kifejezés: „megelőzte korát” – nem trükk-e, hogy kisemmizzük a szerzőt és a művet, amelyet már kora is kisemmizett, hogy ismét megtagadjuk tőle az egyetlen, amiért megszületett, tudniillik a személyes érintkezést? A mindenkori jelent? *Helyére teszi*, mintha csak azért volna jelentős, mert megelőzött minket.

Nem szívesen adjuk oda magunkat a kiismerhetetlen jelennek. Az élő tehetség túl sokat követel. Az irodalmi ranglista skatulyáiba, precíz és steril elemzésekbe kell balszamozni, ha lehet, elérni, hogy a szerző is fogadja el önmaga helyett a szerepet, amit kiosztunk rá, többé ne túlozzon, mint a tehetségek szoktak, legyen ártalmatlan – hagyjon békén bennünket. Így házasadunk, hogy ne kelljen többé a szerelemmel foglalkoznunk, így teremtünk intézményeket, hogy megszabaduljunk a szabadságtól, tekintélyt, hogy megszabaduljunk a művészettől. Ha az író – élve vagy halva – koporsóba raktuk, mintha végre a könyv is megnyugodna, elbújva a többi közt a polcon, mint a befulladt akna. Míg egy gyanútlan gyerek kezébe fogja, mikor az oly keményen éber szülők (hisz mindannyian esendőek vagyunk) egy percig mégse figyelnek oda, és felrobbantja vele saját világát. Ezek az alattomosan olvasó gyerekek támasztják új meg új életre Tolsztojt, Stendhalt vagy Gárdonyit vagy éppen Petőfit: hisz a kötelező olvasmány is csak lopva, a magányban jut el hozzánk.

De már amikor azt mondom Román könyvére, hogy „modern” – nem kíséreltem-e meg máris, hogy ártalmatlanná tegyem? Van-e ennek a könyvnek tulajdonsága, amely valóban a „modern” művek közé sorolja? Nem éppen azért olyan erős-e, mert valahonnan kívülről, a senki földjéről szól, ahonnan az egész irodalom nem létezőnek tűnik?

Nem lehet feladatomban, hogy könnyebbé tegyem e könyv megértését. A szerelem villámcsapását, az első találkozás ijesztő, csaknem visszataszító idegenségét, a felfedezést, amelytől oly szívesen menekülnénk, miközben reszketve várjuk, ezt segítsem felcserélni egy megszervezett találka rutinjával? Nyugtassam meg az olvasót, hogy a szerelem csak illendően erkölcsös vagy illendően erkölcsstelen körülmények között tartott szexualitás?

Hogy Román könyve csak azért szokatlan, mert olyan, mint a többi szokatlan? Nem vagyok házasságközvetítő vagy leánykereskedő, aki tapintatosan figyelmezteti a vőlegényt az eladó leányzó és egy divatos filmsztár hasonlóságára. A művészet halála: a művész és a műélvező kényelmessége, az élmény „elhelyezése”, meghozza jó előre. Ezért is írok utó- és nem előszót Román György könyvéhez. Bár tudom, hogy korunk ravasz olvasója sajnos az utószót is előbb olvassa el, mint a könyvet, a kritikát előbb, mint a művet. Csak nyugtatóval vagy izgatóval közeledünk az élethez. Egy könyvnek azonban nem dolga, hogy különböző hasonlóságok, meghatározások segítségével helyünkbe jöjjen – hisz egy igazi könyv úgyszem jönni a helyünkbe, legfeljebb vár ránk.

A könyv úgy születik meg, mint egy ember kinja. Csak e kín miatt lehetetlen, hogy a szerző folytassa a hagyományt – másképp folytatná! inkább folytatná, mint hogy vállalja az ízekre hasítást, gúnyt és kivégzést, sőt a közönyt. Egy könyvben minden, amelyből mások kezében később iskola, irányzat, „modernség” lesz, csak melléktermék. Csak a tehetségtelennek lehet érdeke, hogy letagadja: minden igazi mű, végső fokon a legtudatosabb is, rögtönzés, csak az önkéntelenség, a spontaneitás hozhatja létre, csak így születetik meg az, amit sehol másutt nem kereshetünk. A tehetségtelennek érdeke, hogy a „modernség” kerülő úton a vaskalaposág, az akadémizmus egyik formája legyen. Aki a könyvet igazán szereti, éppen azt szereti, ami megkülönbözteti attól, ami modern – vagyis igazi modernségét: a magányát.

Román könyve nem hat modernnek, inkább valami ódonság árad belőle. Szereplői – úri-fiúk és úrilánykák, koldusok és cselédség – öltözkük, magatartásuk, gondolkodásuk és erkölcsi felfogásuk, egy-egy pónilovon ügető leányka jellemének lapossága is, beférne egy század eleji ifjúsági könyv lapjai közé. Párbeszédek nyelvzete és mondatainak szerkezete is egy divatjamúlt gentleman kimért, kis sé nehézkes magatartását juttatja eszünkbe, ezek a mondatok néha olyan esetlenek, sőt magyartalanok, mint Verne Gyula regényeinek első fordításai. Ez azonban nem stílusparódia – általában: e könyvben semmi sem pa-

ródiá, hiányzik belőle minden okos és ironikus összekacsintás az olvasóval, mindig jelen lévő humora és komikumja nem innen ered. Román szinte semmit se használ fel az utolsó ötven év stíluseredményeiből, mintha semmit se olvasott volna gyerekkora óta, mintha valóban ifjúsági könyvet akarna írni. Ha a „Távol-Keletről” beszél, az olyan, mint egy színes nyomat a régi útikönyvekben. Világrések és országok, mint „Közép-Európa” vagy „Anglia” allegóriákká válnak. Ha mesélés közben elmondja gondolatait vagy éppen elméleteit: mintha középkori bölcsesség töredékei jutnának el hozzánk. Amit a „beteg szerelemről” mond, az közelebb áll a babonához, mint a freudizmushoz. Egyszóval: az az érzésünk, hogy aki a könyvet írta, *így tud* írni, úgy véli, hogy *így kell* írni. Ezért is érezzük, hogy Román „naív” művész. Körülményesen kezdetleges stílusa a tárgyra fordítja figyelmünket, az eseményre – ismét csak mint ifjúsági olvasmányainkban –, és közben észre sem vesszük, hogy ez a stílus következménye. A szerző látszólag csak mesél – ezt érezzük naivnak és régimódinak.

A könyv a regény egyik legősibb formáját kívánja újra megvalósítani: a keretes kalandregényt. Hasonlíthatnánk az EZEREGYÉJSZAKÁ-hoz, a PICKWICK KLUB-hoz vagy a DON QUIJOTÉ-hoz. Burjánzik a mese a mesében, míg végül lehetetlen kiigazodni, mi is a „valóságos” színhely, az eredeti mese. Hol vagyunk? gyerekszoba asztalán felállított játék tájban? a boszorkány lakásában, ahol *Mezítábas Pista* suttogva mesél féltett kistestvéreinek? „Anglia” valamelyik kastélya a színhely, vagy egy ablak, amelyen a bajuszpedrőgynök leleskedik? Vagy éppen Tóbiás meséli el élettörténetét az úrigyerekeknek? Amellett Román állandóan megszemélyesít: tél, nyár, szél – mint Petőfi verseiben – megszólal, a tájak, a bútorok, akár egy ember lábujjai vagy szervei, bolhák és a nyomor, minden véletlenül megpillantott tárgy, kiejtett szó azonnal életre kel, mint a népmesékben, kanyargó mellékösvényekre visz. Így aztán a könyv rendkívül zsúfolt, néha már fullasztóan sűrű, szerkezete szinte áttekinthetetlen a képek, szereplők, események túlzott bőségétől. Talán észre sem vesszük, hogy a mesék e láncolata alig tartalmaz igazi történetet, igazi cselekményt, hogy amit mesének hittünk,

csak egy-két mozdulat, legfeljebb egy jelenet idejére megelevenedő *kép* (nem kerek novella, mint a PICKWICK-ben vagy a DON QUIJOTÉ-ban), hogy nem a történet az, ami leköt, hanem egy-egy kép mozgásban kibomló jelentése, ami aztán újabb képbe torkollik. E könyv valóban „útleírás” egy országról, amelynek határai lezárva; ezen belül minden mozgás csak látszólagos. A könyv szerkezete, menete éppoly nyomasztó, mint maga Betegség-ország, amelyet leír – kiuttalan labirintusban bolygunk, ahol minden menekülési lehetőség zsákutcának bizonyul.

Egy kerettörténet valamennyire mégis átfogja a könyvet: a színterben felnevelt bajuszpedrőgynök története, aki örütségében vagy megszállottságában (vagy elhivatottságában?) néha azt képzei, hogy ő a *Koldusbaka*, és neki kell megmentenie *Yu-Shit*, a szépséges kínai leányt. Ablakról ablakra, lakásról lakásra lopakodva és leleskedve ő látja, hallja mindazt, ami a könyvben lejátszódik. Végül, a befejező jelenetben valóban Koldusbakává változik, s harcba indul – de hogyan? Jelmezkölcsönzőtől vásárolt ócska rongyokban, vak koldusként gubbasztva az utcán, képzetben beköltözve egy játékküzet kirakataiba, és játék ellenséggel víva harcát egy soha el nem érhető és láthatatlan Yu-Shiért. Mi a színhely? Utcasarok? A játékküzet kirakata? Az életre kapott játékok „kalandvilága”? Mi történik? Egy ember megvakult? Egy ember végre kijutott Betegség-országból? Nyugalmi állapot ez, amit elértünk? Vagy a szüntelen harc állandó mozgása? Egy *képbe* kerülünk, amelynek elemei és értelmezései közt a képzetet a végtelenségig kalandozhat. Ez a kép átvilágítja, ami eddig zavarosnak tűnt, anélkül hogy megmagyarázná vagy leegyszerűsitené. Azt sugallja, hogy elértünk oda, ahova az egész könyvön keresztül haladtunk, pedig éppen hogy végleg sarokba szorultunk – vagy ravaszul megszöktünk? Ki tudná eldönteni?

Nézzük meg ezt a „hőst”, a bajuszpedrőárust. Lovag, mint Don Quijote. Nevetséges, mint Don Quijote. Az elképzelt szűz szépségért harcol, mint Don Quijote. Ez a könyv lovagregény, mint Cervantes regénye. De valahogy úgy viszonylik a DON QUIJOTÉ-hoz, mint a DON QUIJOTE a kalandregényekhez, amelyeket a búsképű lovag olvas.

Román könyvből hiányzik Sancho Panza. A könyv egyetlen ponton sem érintkezik a „valódi” vagy józan világgal. Igaz, a helyszín valóságos, csaknem naturalista: félig külvárosi, félig kispolgári utcák, városrészek, otthonok, sárga lámpafény, rossz szagú ágyak világa. De a könyvben mindez groteszk és füllasztó, lidércnyomás, egy pillanatig sem olyan, amilyenek a „józan” és emberi Sancho Panza vagy pláne Cervantes valamelyik fogadósa vagy művelt nemes hölgye látná. Don Quijote egy egészséges világban mozgó „beteg”, akin az egészséges világ józanul és megértően mosolyog, vagy józanul elpáholja. Román hőse azonban Betegség-országban jár, és maga is hozzátartozik ehhez a világhoz, spirituszban nevelték. Don Quijote a könyv végén meggyógyulhat (bár kis csalódást érzünk gyógyulása láttán) – van „hova” gyógyulnia: a józan világba, amely körülveszi. Román hőse azonban éppen a könyv végén – és nem elején – ölti magára a páncélt, a borbélytányért – akarom mondani a Koldusbaka ócskásnál vásárolt rongyait. És mi akkor érezzük, hogy meggyógyult, amikor megvakul, és kilép az „országból” – mert itt az *ország* beteg.

Mi az, amit Román betegségnek tart? Talán a beteg szerelem, amelyről oly sok szó esik a könyvben? Román világában a beteg szerelem összeforr az emberi kapcsolatok hazugságával, a butasággal, a kispolgári megbékéléssel, e könyvben valóban ország-világ, szoba, család, polgár, nyomorgó, gazdag – ki, mi nem beteg? „Harminchat fokos lázban...” A betegség szónak itt más értelme van, nem a megszokott; olyasmi, mint a gyerekek gondolkodásában. Egyik értelme valóban az is: a gyerek szorongása. A láztól átforrósodott test – külön meleg a gyerekszoba fűtött melegében – átfűti az ágyneműt. Megjelennek a „lázmadarak”, a betegség rémítő – és csábító hírnökei. Mert a betegségben legszörnyűbb, hogy csábító, végzetes elengedettségre csábít. A betegség: elengedettség. Egyszerre büntetés minden elkövetett bűnért („ha ezt teszed, beteg leszel”, „ha azzal játszol, beteg leszel”, „ha rossz leszel, beteg leszel”) és ugyanakkor menekülés anyuka karjába, rettegés a haláltól és az otthon védettsége, de szimulálás és kétszínűség is, álmodozás és iskolakerülés, ismeretlen veszélyekkel való kacérkodás, félelmes játék mindazzal, ami máskor tilos.

De ha kitárod az ablakod, hogy bejöjjön a friss levegő? A szemközti ház szürke kőfala szinte betolakszik a szobába, a szecessziós kőrengeteg, a megfagyott folyondárok, kőből faragott, gyűrődő gyerekpopsik, erkélyeket tartó meztelen férfiak és nők: a természet groteszk halálba fagyott, iszonyú bujasága körülvesz. Az emberek – perverzül – még a követ is kifogatják magából, hogy élethez és halálhoz hasonlítson. Vagy a kő maga természeténél fogva beteg? A kő is? Bárhová mégy, a házak, a tárgyak, a pincében rejtőző fűszerüzlet, a járványt terjesztő, de szinte kéjesen tenyésztett mocsok – és mindennek a szaga, a szag, amely az „ágylakásokból” kiárad az utcákra is, a láz, a kiömlött vér, a levágott libák, a főzelék szaga, vagy a boldogságban gyötrődő testeké, a gügyögő, a megizzadt párok pacsulibúze: hova menekülhetnél, ahol nem vesz körül a mindent elöntő bujaság? A fizikai undor érzése kísér mindenüvé. Az élet Tóbiás förtelmes batyuja, szerelem és rothadás pancsoló kéjében minden összekapcsolódik mindennel, betegnek lenni, az anyyi, mint benne lenni a meleg és rossz szagú, rothadó életben és halálban. És ha a szerelem beteg, azért, mert oly szorosan kapcsolt életbe és halálba. Mert elfogadtatja veled élet és halál adottságait, mert akkor legbetegebb a beteg, amikor jól érzi magát abban, ami van. A könyv minden szörnyűsége csak karikatúrája annak, amit az emberek boldogságnak, gyönyörnek, jónak vagy éppen jóízűnek tartanak, evés, ivás, szeretkezés, család, jólét: ezek a legszörnyűbbek, hogy azt hazudják, úgy tesznek, mintha boldogok lennének. A liliputiakat nem mentheti meg, hogy nem igazi férfiak és nők. Pénzért mutogatják őket, mint „ideális házaspárt”. Ezek a nem nő, nem férfi kicsikék utánozzák a férfit és a nőt, az életből kirekedtek az életet. És milyen a képe boldogságról, családról, szerelemről annak, aki nem éli, nem érti, csak játssza – ahogy a gyerekek játszik fűszerest pici sóval, pici paprikával, pici mérleggel? Láthatjátok a papundekliből készült borosflaskát, az át nem élt szadizmust, a végtelen unalom egyhangúságában zajló mámorokat, az elégedettség mögött rejtőző sivár unalmat... a liliputi férj, aki megalázkodva, engedelmességből üt, aki unja a kék játékeit: van ennél dermesztőbb kárhozat?

Swift tudta így utálni és megvetni az em-

csücsörítő, cukipirosra festett ajkai, az egyetlen bukfenek és a görcsös handabanda. Gazdaság és nyomor, erkölcs és büntetés legprimitívebb képletei, giccsek elhasznált fordulatai, otromba diákrétráfák, kiebrudalt intrikusok, kísértetek és vilájáró kalandorok, tengerek és nyomortanyák, bársonnyal, csipkével tömött elegáns lakások, szüzek és elrablók: minden olyan, mint a némafilmben. És mint a némafilmben, itt is, bármi bármikor a fejeére állhat. A stílus, a szemlélet – a némafilmnek a felvevőgép kezdetlegességéből eredő kapkodása, a könyvben pedig Román stílusának komoly maradisága – mindent fantasztikussá és nevetségessé tesz.

Ez a „lencse”, ez a „technika”, ez a szemlélet kegyetlenül közönyös. Szerelmes bolha vagy szenvedő gyermek: ugyanaz a görcsös ritmus mozgatja őket. Egy depolyált csecsemő legfeljebb arra jó, hogy dobálózzanak vele, hogy a fejére ejtsék, vagy lepisilje egy elegáns hölgy estélyi ruháját. A burleszkben és ebben a könyvben semmi sem emberi. Itt nincs megértés, és nincs szájalom. A burleszk középkori műfaj, mint a haláltánc, és ez a könyv is középkori könyv. Nem a szájalom és együttérzés (Dante nem szánakozik a kárhozottakon – ő ítélte pokolra őket), hanem a vágy, az undor és a félelem fűtötte fantázia mozgatja e könyv írójának tollát. Jó parasztosan kegyetlen írás. Román elmondja előszavában, hogy bokszoló is volt, méghozzá a Távol-Keleten. Bokszoló, tehát aszkéta, a hús elszánt csépelője, de egészséges fickó is, akinél az aszketizmus testápolás, a lemondás pedig kaland.

Ez a könyv – a DON QUIJOTE-val szemben – azt állítja, hogy a világ nem derűs, hogy a kultúra nem szelídítette meg az embert, hogy a békés szélmalom valójában kegyetlen óriás. De hisz ezt mindig is gyanítottuk, ezért nem tudtuk soha egészen meggyőzni magunkat, hogy a búsképű lovag örült. Mert magunk is úgy sejtjük, hogy a „felszabadulás” és a „szabadság” valahol az aszkézis körül keresendő; az életképesség annál, akiben a mindennapi ember csak fantasztát lát, az egészség ott, ahol valami „nem normális” – mert a „normálisban” perverzitás és nyomorékság lapang. Hajlunk rá, hogy „normális” és „egészséges” embernek csak a hőst lássuk. Ebben a könyvben az egyetlen normális ember talán:

Mezítlábas Pista, az egyetlen hős. A többiek nevetséges nyomorékok, nem utolsósorban ostobák és hazugok: boldognak hazudják magukat, és elhiszik, hogy boldogok. Szájalmat nem érdemelnek.

A könyv megtagadja az „emberi” szó minden megalkuvó tartalmát. Szerzője az életet egy embertelen igény és vágy szemszögéből látja és nézi. Csak abban emberi, hogy néha úgy tűnik, mintha éppen e kegyetlen igény megjelenésekor válnánk emberré.

Amit eddig elmondtam, részben megmagyarázza, miért érzem úgy, hogy e könyv lapjain a gyerekkor világában mozgunk. Román ragaszkodása ifjúsága olvasmányaihoz, mesélkedve, megjelenítési készsége, kalandregény-motívumai és groteszk humora: a gyermek- és ifjúsági irodalomra emlékeztet. Másrészt viszont a könyv tárgya, témája kegyetlen, gyötrelmes, alvilági mélységekbe visz. Miért éppen a világirodalom legkegyetlenebb könyvei – elég, ha a GULLIVER-t említem, vagy akár Dickenst – váltak az „ifjúsági irodalom gyöngyszemeivé”? Talán mert a gyerek nemcsak ösztöneinek kiszolgáltatott kis emberke, hanem elfogulatlan, sokszor kájan nézője is az életnek. Hamar kiismeri a felnőttek száraz gonoszságát, hiába takargatják szentimentális frázisokkal. Önzés és fájdalom csalódás minden gyerekszoba köré építi az áthatolhatatlan falat, hamar megtanuljuk a képmutatás művészetét, a rejtőzködést. De e falak mögött a tisztaságunkat védjük, a tisztánlátásunkat, az ártatlan gyerekszem kiméretlenségét. Senki sem áll közelebb a gyerekhez, mint az elfogulatlan tudós és az érett ember, aki már nem fél tudni. Talán a legérettebb művek az „ifjúsági” művek.

De elképzelhető-e, hogy a BETEGSÉG-ORSZÁG VÁNDORA valaha is olyan ifjúsági olvasmány legyen, mint a GULLIVER vagy a DON QUIJOTE – akár átdolgozott formában is? Kétlem.

A könyv túlzott zsúfoltsága valami bujaságot sejtet. Akaratlanul is eszünkbe jut: vajon Román nem azért halmozza-e a szadizmus, a halál, a nyomor képeit, mert maga is élvezzi? Nem azért harcol-e a „beteg” világ ellen, mert maga is beteg?

Ez az érzésünk valószínűleg onnan származik, hogy a könyv sérti konvencionális izlésünket. Joyce-t, Beckettet vagy Picassót is

őrültnek vagy betegnek mondták, sőt mondják ma is. Részben álszentségből, részben pedig mert az emberek nehezen értik meg torz és ideális összefüggését a művészetben. (Bár e nehézfűsűségek mögött valószínűleg szintén csak álszentség lapul.)

Én egy pillanatilag sem kétlem, hogy Román azért festi a torzat, mert az ideálisat keresi. Goya azért részletezte oly kéjesen a háború borzalmait, mert a békében hitt. Hogy személy szerint mennyi volt benne a szadizmus, ez inkább pszichológiai pletyka. Ha a béke ilyen erejű propagálásához a művész szadizmusa kell: isten éltesse!

A szépség a legfontosabb – mert olyan ritka. A szépség *váratlan* feltűnése – ez az egyetlen módja, hogy a szépség valóban feltűnjék, a maga elpusztíthatatlan erejével. És a szépség létét se bizonyítja más, mint az, amit e váratlan találkozásokkor átélünk.

Picasso képein a női testek azért torzak, hogy felcsillan hasson egyetlen szép szem. Másrészt viszont szép tájaiban azért jelenik meg egy-egy torz női test, hogy az érzékiség a maga csúfságában élvezhető legyen. Picasso és Román is végeredményében egyszerű dolgokra vágyik: újra szeretné produkálni a divatlapok, a film és a pornográfia meggyalázta egyszerű szépséget és érzékiséget. Hogy ez ilyen kerülő úton elérhető csak, nem ők tehetnek róla. Cervantes se tehetett róla, hogy az igazi hősiesség és romantika előállításához ki kellett nevettenie a romantikát. Ha Cervantes nem szerette volna a hősiességet, Don Quijote nem lenne olyan varázsos és titokzatos, mint Parsifal.

Mit teszünk, mit tehetünk a szépséggel? Nézzétek Tóbiás gyerek szörnyű és komikus hentergését a halálos lázban égő, elrabolt és elérhetetlen kislánnyal, hogy nyomkodja le a pacalt a szépség torkán, hogy újra meg újra hallhassa az áhitott, egyetlen szót, a köszönet egyetlen szavát a szépség ajkáról. Íme, így játszanak a szeretetre és szerelemre szomjas gyerekek – így játsztok ti is, ha szerettek – és reménytelenül! – egy néma, vak szépséget, íme, ez a „szerelmi álom”, ez a „boldogság kék madara”! A szépség és tisztaság Román könyvében ugyanolyan kísértő, mint a VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK-ban. Ottiliával Goethe regényében is a szűziesség tör be vést hozón az élet kertét építő, kiegyensúlyozott, de kissé

szándékoltan megfontolt és fenntartott, „választott” kultúrájába. Nem véletlen, hogy a „tisza szerelem” Goethénél, az egyensúly e mesterénél is egy gyerek halálához visz. Ottiliát egy Simenon-fajtájú regényíró nyugodtan behelyettesíthetné egy barbár szajhával – egy olyanak a szerepe se lehetne átkosabb az élet rendjére, mint e szűzé. Végül is ki tudja megmondani, hogy Tóbiás-e a démon vagy az érinthetetlen Geácska?

De a szépség e meggyalázása nem a szépség érinthetetlenségét bizonyítja-e? Az undor a legegyszerűbb filmromantikát menti át – Geácska szépségében és ártatlanságában úgy hiszünk, mint gyerekkorunk szerelmeiben, holott alakját Román csak egy-két vázlatos vonással rajzolta meg. És Román könyvének hőse a könyv utolsó oldalain maga is „szép” lesz, és valóban hős, a bajuszpedrőárus: amikor vak koldussá változik a játékküzet kirakata előtt ott az utcán, figurája egyszerre átszellemül, titokzatosan távoli és különösen kétértelmű lesz, mint Don Quijote, és könnyeink megjelennek, ahogy kell, ha itt a szerelem és a szépség.

Az új formák azért születnek, hogy megmentsenek valamit. Picasso vécérajzokra emlékeztető női valójában Vénuszok, azt akarják, amit Tiziano Vénuszai: a női szépséget. Román stílusának nehézkessége vagy tobzódása a beteg borzalmakban csak módszer, amellyel ismét eléri a romantikát, a kalandregényt, eseményé teszi a konvenciót és sablont, stílusá a rossz fordítást. Így születik újjá a „giccs” (a „szépség”, amelyről nemrég azt olvastam egy külföldi folyóiratban, hogy nem más, mint „gátlás”), a realizmus és a fantasztikum – a gyermek naiv hite a valóság szinte elviselhetetlen nyomása alatt is.

Miért nem hiszem mégsem, hogy Román könyve a gyerekek olvasmánya lesz?

Mert a könyvben annyi a játék. A játék mindig élvezi önmagát. Tudjuk: a gyerek a játékban – és a néző meg a színész a színházban – átéli az élet minden bonyodalját, anélkül hogy veszély fenyegetné (ennyiben legjártékabb játék a tragédia). Eljátsszuk azt, amit valóságos formájában még vagy egyáltalában nem tudnánk elviselni. A játék paradoxona tulajdonképpen az illúziót szolgálja, a hitet a játékban: nyugodtan hidd el, hisz csak játszol. De: „*Nem hisszük el, hogy nem vagytok ba-*

bák” – mondja védekezően az angolai gyerekek egyike, amikor a rongyokból varrt babák elmondják csábitó, bűnös mondókáikat. Román részletesen leírja, hogyan készülnek ezek a babák, azt is, hogyan építik fel a kastély szobájában a világjáró hajót a gyerekek, szinte észre se vesszük, hogy magából a világjáró útból alig lesz valami. De azt is részletesen megtudjuk, hogyan maszkírozza ki Tóbiás a menhely lakóinak talpát, hogy aztán színjátékot játsszon velük. Az egész könyvben éppoly fontos – ha nem fontosabb –, hogy hogyan készül a színpad, mint maga a színdarab. Román mindig hangsúlyozza, hogy a játék: játék, mindig bevezet a színpad mögé is. Másrészt nála minden mese csak egy másikhoz képest mese. Színpadról csak színpadra léphetek. A GULLIVER-t meg lehet húzni, kihagyhatjuk belőle a szerző gorombaságait, gúnyos és ironikus megjegyzéseit (mindazt, ami jelzi, hogy „maga sem gondolta komolyan”, hogy mindez csak „példabeszéd”) – még mindig marad az egyszerű történet, amit a gyerek szobája biztonságában elolvashat, elhihet és belefeledkezve élvezhet. De ha Román könyvéből kihagynánk a „színház a színházban” ironiáját, a könyv összeomlana.

Ezért olyan ellentmondó a könyv záróképe: megnyugtató, amennyiben a könyv konstrukciójának tiszta összefoglalása, de nyugtalanító is, mert a mese nem képes rá, hogy teljesen magába zárjon, nem tud elszakítani bennünket valóságunktól. Ugyanezt egy más oldalról nézve: a színpadok és idézőjelek e bonyolult rendszerében hol találjuk a valóságot, amelyhez mindent viszonyíthatunk? A mese hitelességében való kételyeink mögött a valóság hitelességében való kételyünk rejlik. Így lelepleződik, hogy Román: Dickens, aki nem hisz a regényben, Andersen, aki nem hisz a mesében, és egy gyerek, aki nem bízik igazán sem a valóságban, sem a mesében. Így aztán a befejezés szépségében – bár alig észrevehetően és érezhetően – de mégiscsak megjelenik az álruhás nosztalgia, és nem mondhatjuk nyugodt lélekkel: „Itt a vége, fuss el véle!”

Mert e mesének nincs mondanivalója. Mert e mesének nincs tanulsága.

Ezért gondolom én, hogy Román könyve sosem lesz igazán gyermekolvasmány, ezért tartom Román könyvét „modernnek”, bár-

mennyire szeretett volna is nem modern könyvet írni. Ez nem jelenti, hogy a könyvet nem tartom nagyszerűnek. Végeredményében minden mű, a legszebb is, nemcsak siker, hanem egy fiaskó emlékműve is. Sosem sikerül egészen felégetnünk magunkat és világgunkat.

1973

Gábor Miklós

-;

(OSVÁT ERNŐ „ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI”-RÓL)

Osvát Ernő: Az elégedetlenség könyvéből.

Összegyűjtött írások

Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 1995.

302 oldal, 1200 Ft

A Mondat álarcosbálján – ahol a Hasonlat Herceg egészen biztosan Krúdy lesz – Osvát Ernő valószínűleg a Gondolatjel Grófjának öltözve vagy a Pontosvessző Lovagjaként lép majd a magyar Parnasszus panteonjának nagytermébe...

Feltéve persze, ha egyáltalán elmegy; a Szerkesztők Szerkesztőjének puritán életmódjáról már életében legendák keringtek. Ezek ma is maszként takarják el Osvát Ernő arcát. Portréja ezért korántsem teljes.

Ki volt ez a papos külsejű, tragikus sorsú ember, akinek neve szinonimája a *Nyugat* elnevezésének, akit – talán az egy Hatvany Lajost kivéve – mindenki szeretett? Ki volt ez a kötet nélküli irodalmár, aki útkeresőként literatúránk körtöltésére ment fel, és mint felfedező a magyar irodalom Parnasszusáról jött le?

Osvát Ernő százhusz esztendővel ezelőtt született. Joghallgatóként kezdte az egyetemet, majd átnyergelt a bölcsészetre, miközben az orvostudományi előadásoknak is szorgalmas látogatója volt. De sem jogász, sem tanár, sem orvos nem lett belőle; diplomát egyikből sem szerzett. A századvég irodalmi életében kritikusként jelentkezett. 1897 de-

cembere és 1903 februárja között folyamatosan és sokat publikált, aztán váratlanul az írást is abbahagyta. 1919 és 1928 néhány hónapját kivéve – amikor a megélhetési gondok már elkerülhetetlenül rákényszerítették – szinte egyetlen sorát sem jelentette meg. Mind nevesebb kritikusként a századfordulón titokban azt tervezi: maga is író lesz. Előbb egy novellafüzért kezd el publikálni, de sosem fejezi be. Majd regényírásba fog, két folytatás után azonban annak is abbahagyja a közlését. Végül egy másikat hirdet, azonban a műnek egyetlen betűje sem jelenik meg. Első saját lapja, a *Magyar Géniusz* szerkesztését bő félévnyi megfeszített munka után 1903 márciusában egyszerűen megunja, és – másokra testálja. Ezután közel fél évtized telik el különböző lapalapításokkal; a *Nyugat* végül is harminchárom esztendőn át létezik. Bár Osvát neve csupán 1919-ig szerepel a címlapon, haláláig a folyóirat arculatformáló személyisége marad. 1929-ben – két esztendővel a felesége öngyilkossága és alig néhány perccel leányuk halála után – föbbe lövi magát.

Nos, hirtelenében, durva kézzel efféle portré lehet rajzolni Osvát Ernőről. Persze ez a kép erősen elnagyolt, ahhoz azonban talán még így is elegendő, hogy az olvasó számára körvonalazza azokat a határokat, amelyek között az Osvát Ernő ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI-t tartalmazó kötet lapozgatása közben feltétlenül tájékozódnia kell. A kötet *névtelen* összeállítója azonban ózdkodhatott e feladattól, mert könyvében sem elő- vagy utószónak, sem pedig kísérőtanulmánynak nyoma sincs.

A kétségkívül tetszetős kötés hátoldalára írt néhány sor valószínűleg a tájékoztatás és nem a nevetetés szándékával íródott – pedig mosolygásra készítet: „*Osvát Ernőről mindenki hallott, mindenki tudja, hogy a legendás Nyugat nem kevésbé legendás szerkesztője volt; róla, a magyar irodalomban betöltött szerepéről, életművéről kötetek jelentek meg, de az ő művei gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak: ötven évvel ezelőtt, 1945-ben jelentek meg írásai egy kis példányszámban napvilágot látott kötetben, a Nyugat kiadásában.*”

Egyetlen, bekezdésnyi mondatban ritkán olvasható ennyi kifogásolni- és megcáfolnivaló!

Előszőr: Osvát írásainak böngészésekor vajon elegendő-e, ha valaki már hallott róla, és tudja, hogy a *Nyugat* szerkesztője volt?

Egyébként is, mit jelent az, hogy „*mindenki hallott*” Osvát Ernőről, és a „*legendás*” jelző vajon nem túlfújtt léggömb-e? (Példám szándékosan nem ide való és szélsőséges: Horthy Miklós emlékiratainak lapozgatásakor tényleg elegendő lenne annyit tudni róla, hogy egy időben Magyarország sokat emlegetett Kormányzója volt?) *Másodszor:* Osvátnak „*a magyar irodalomban betöltött szerepéről, életművéről*” milyen könyvek jelentek meg? Tudtommal Fráter Zoltán 1987-es munkáján kívül egyetlen Osvát-monográfia sem született. *Harmadszor:* a fél évszázaddal ezelőtt megjelent kötet nem „*a Nyugat kiadásában*” látott napvilágot, hanem a *Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T.* gondozásában. Tudom, majdhogynem ugyanarról beszélek, de azért talán mégsem... Félreértésekre adhat ugyanis okot, hogy ha a folyóirat 1941-ig jelent meg *Nyugat* néven, akkor miként adhatott ki még évek múltán is könyvet. Arról valószínűleg azért nem hallott „mindenki”, hogy a lap egyik belső munkatársa, Gellért Oszkár a *Nyugat* megszűnte után még néhány esztendeig működtette az azonos nevű kiadó vállalatot... *Negyedszer:* 1988-ban Gyomaendrődön megjelent egy Osvát-kötet; az 1930-ban kiadott aforizmagyűjtemény második kiadása. Osvát Ernő írásainak legismertebbjei, az aforizmák tehát elérhetők.

Az Osvát Ernő ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI-t tartalmazó kötet hátsó kötéstábláján olvasható kiadói kedvcsináló zárószöve szerint „*Osvát Ernő írásai ma is szellemi élményt nyújtanak: a változás pillanatában láthatjuk a magyar irodalom nagy korszakának kezdetét, így új értelmet nyernek általuk az iskolai irodalomórákon hallottak. Megkerülhetetlenek ezek az írások mindazok számára, akik a magyar irodalomnak ezt a korszakát, s magát az irodalmat mélyebben akarják megérteni.*”

Osvát Ernő írásai „*megkerülhetetlenek*” lennének? A korszak kritikusai közül Salamon Ferenc, Péterfy Jenő és Riedl Frigyes művei minden bizonnyal megkerülhetetlenek, de Osvátéi? Természetesen hozzátartoznak a századforduló palettájának színeihez, ám egy-két írás kivételével nem hinném, hogy a most megjelentetett gyűjtemény a reveláció erejével hatna bárkire. Szépirodalmi kísérletei is vitathatatlanul érdekesekek, hamar elhallgató írójuk azonban mégsem tűnik a modern magyar próza fájdalmas veszteségének. A bí-

rátatok egy része olyan szerzők műveiről íródott, akiknek nevét talán még a lexikonokban sem lehetne fellapozni. (Vajon ki lehetett Czarina Szilárd, Szamolovszky Gyula, Kemechey Jenő, Kálnay László, Palotai Hugó vagy mondjuk Szüry Dénes?) A korszak – ma már tudjuk – másod- és harmadvonalához tartozók (Kóbor Tamás, Herczeg Ferenc, Rákosi Viktor, Czóbel Minka, Szöllösi Zsigmond és Szomaházy István) műveiről írott Osvát-kritikák éppen úgy forrásértékű bírálatok, mint az Ambrus Zoltán, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor és Papp Dániel könyveit tárgyalók, ám szerzőjük valójában semmi megkerülhetetlenül újat nem fogalmazott meg bennük. (Szerintem „az iskolai irodalomórán” még a legutóbb említett nevek sem igen hangoznak el, nemhogy a többieké... Akkor meg miféle „új értelmet” nyerhetnek Osvát Ernő írásai alapján az iskolában hallottak, és a könyvvel vélhetően megcélzott diákok mit tudnának kezdeni vele?)

Nem a rosszmájúság iratja velem mindezt. Úgy gondolom azonban, a misztifikációnak az irodalomban sincs helye. Ráadásul saját írásairól maga Osvát Ernő is hasonlóan vélekedett. Legjobb barátja, Elek Artúr hagyatékában található egy feljegyzés, amely szerint Osvát 1907 júliusában azt mondta neki, hogy „sokat adnék érte, ha soha semmi írásom meg nem jelent volna. Amit egész fiatalon írtam, az zöld dolog, amit később írtam, azokat nem szégyenleném, de olyan jelentőségekről [minden bizony: jelentéktelenségekről – S. G.] írtam őket”.

Akkor mégis miért olyan fontos ez a gyűjteményes kötet? Mert hát nagyon fontos, ebben szemernyi kétségem sincs.

Először is azért, mert mondatszerkesztést lehet tanulni belőle. Osvát Ernő a magyar mondatnak Krúdyhoz, Kosztolányihoz és Máraihoz mérhető mestere volt. A magyar irodalomban nem ismerek még egy írót, aki hozzá hasonlóan kedvel és magabiztossággal használta volna a gondolatjelet és a pontosvesszőt; segítségükkel Osvát Ernő már a mondatait is retorikailag építette fel.

Másodszor pedig azért tartom fontosnak a kötetet, mert az író Osvát Ernő összegyűjtött munkái a zseniális szerkesztőhöz visznek közelebb. Szabatos kifejezőmódja, kímélet-

len, ám ugyanakkor becsületes, őszinte és szakértő kritikája pályája második felében legalább annyira jellemezte, mint az elsőben. Csakhogy amíg korábban ceruzát vagy tollat ragadott, hogy azon nyomban felhívja a figyelmet valamely már megjelent könyv erényeire és gyengéire, a későbbiekben mindezt szóban és a kéziratokkal kapcsolatban tette, hogy azok majd minél tökéletesebben jelenhessenek meg. A fennmaradt korrektúrák saját kezű javításait böngészve érthető meg igazán, hogy mire gondolhattak a kortársak akkor, amikor az alkotó Osvát Ernő meddőségét a túlságosan magas mércével és a már-már mániákus önkritikával magyarázták.

A fiatal Osvát Ernő leginkább talán író akart lenni. Az orosz irodalom rajongója volt; századunk első éveiben ő is regényen törte a fejét, amelybe – a másik barát, Nagy Endre találó meghatározásával élve – majd beleletemezhet, mint fáraó a maga piramisába. Csakhogy hamar szembesülnie kellett azzal, hogy nem képes úgy írni, mint Tolsztoj, a példaképe, vagy Ambrus Zoltán, akinek műveit a hazai kortársak munkái közül a leg többre becsülte. Ekkor előbb szépírói terveiről mondott le, majd jóformán az írásról magáról is, amikor azt kezdte érezni, hogy bírállataival eszményei, például a csodált Péterfy Jenő nyomába sem léphet. Úgy járt, mint az az asszony, akiből bába lesz, mert maga nem tud életképes gyermeket a világra hozni, és ezért a szülés mindennél fontosabbá válik számára. Osvát mások műveinek napvilágra segítésében élte ki korán elvetélt ambícióit; saját korlátainak felismerésétől nagy elhivatottsággal gyűjtötte a tehetségeket.

Nyilván szerkesztőként is voltak kétségei, csakhogy mérce híján nem adhatta fel. (Meg aztán hová is hátrálhatott volna? Az írást abba lehet hagyni, a gondolkodást sohasem.)

Élete végéig gyötörte a maga írásképtelensége. A meddősege, ahogyan haragosa, Hatvany Lajos nevezte Osvát írásképtelenségét. Osvát Ernő is hasonlóképpen jellemezte állapotát 1926 februárjában egy Gellért Oszkár-nak küldött levélben: „a meddőség leküzdhetetlen: nem betegség, hanem átok”.

Mindezt említenie kellett volna annak az elő- vagy utószónak, netán kísérettanulmány-nak, amelyet annyira hiányolok a gyűjteményes kötetből. Az efféle kiadványok eseté-

ben célszerű felkínálni az olvasónak egyfajta szemüveget, amelynek segítségével élesebben meglátja, amit néz. Persze aztán már csak rajta áll, él-e a lehetőséggel.

Mindenesetre, aki könyvtárban keresi a könyvet, ne lepődjön meg a címegezésen. Számomra teljességgel érthetetlen, hogy a kötet címe (AZ ELÉGEDETLENSÉG KÖNYVBŐL) miért azonos az 1930-ban és 1988-ban megjelentetett aforizmagyűjtemény címével. Ezen elnevezéssel Osvát Ernő eredendően egyik aforizmasorozatát bocsátotta útjára; a halála utáni esztendőben innen vette át a címet az aforizmákat tartalmazó kötet szerkesztője. Ezt a mostani könyv jegyzetei elé írt féloldali bevezető is említi. Csak éppen azt nem magyarázta meg az írója, hogy mivel indokolható a címazonosság. A könyv egészére ugyanis – annak ellenére, hogy az aforizmákat is tartalmazza – nem igaz a cím sugallta előfeltevés.

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban is alcímén (ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK) emlegetem a legújabb Osvát-kötetet.

A címválasztáshoz hasonlóan azt sem értem, hogy az impozáns kiállítású, kemény kötésben megjelentetett és ebből következően meglehetősen drága könyvben miért nincs feltüntetve az íráskor sajtó alá rendezője.

Legalább tudnám, kinek címezzem a következőket.

Tisztelt Ismeretlen, a századforduló magyar irodalmával foglalkozók igazán hálásak lehetnek Önnek az „Osvát-összes” kiadásáért. Ám, mint említettem, nem azért, mert könyvében „megkerülhetetlen” írásokat gyűjtött egybe, hanem mert az „Osvát-rejtély” megoldásához ad nélkülözhetetlen segítséget. Osvát Ernőhöz közelebb kerülni pedig annyi, mint ha a *Nyugathoz* férkőzhetnénk még közelebb.

Téma és műfaj szerint csoportosította a különböző írásokat, amelyek időrendben követik egymást az egyes fejezetekben. Ez jelentős mértékben megkönnyíti a tájékozódást a könyvben. A jegyzetekben – az oldalszámok híján – majdnem pontosan közli az első megjelenés időpontját és helyét, egyúttal azt is jelezve, ha valamelyik írás először lát napvilágot kötetben.

A szöveggondozás és a szerkesztés során azonban alapvető hibákat követett el.

A jegyzeteket azzal kezdi, hogy kiadása részben Osvát Kálmán 1945-ben megjelentetett kiadványán alapszik. Ön azonban ezt a kézenfekvő megoldást nem iránymutatónak tekintette, hanem munkáját könnyítő eszköznek. Márpedig könnyen megbosszulhatja magát, ha valaki kibúvókat keres a szöveggondozáskor. Ön sajnos belelépett ebbe a csapdába.

Ha vette volna a fáradságot, és legalább néhány esetben összehasonlítja Osvát Ernő eredeti folyóirat- vagy napilapközlését ugyanannak az írásnak 1945-ös kiadásával, pillanatok alatt rájöhetett volna, hogy Osvát Kálmán rendkívül hanyag munkát végzett. Mivel Ön ezt nem tette meg, és a sajtó alá rendezéskor a fél évszázaddal ezelőtt megjelent könyvből dolgozott, az ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK valósággal hemzseg a hibáktól.

A negatív csúcspot, azt hiszem, Osvát Ernőnek Herczeg Ferenc IDEGENEK KÖZÖTT című regényéről írt második, eredetileg az *Új Magyar Szemle*ben közzétett bírálata jelenti. Összehasonlítva az Ön könyvében megjelenttel, összesen 19 eltérést találtam! Kiadása ebből 17-et Osvát Kálmánéból örökölt, a maradék az ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK saját hibája. A névelők és névmások időnkénti elhagyása ugyan nem különösebben zavarja az értelmezést, miként az sem, ha a *fölött* helyett „felett”, az *is* helyett „és”, a *mi az*, *amire* helyett pedig „hogy mire” van írva, az viszont már nem mindegy, hogy *előkelőbb* vagy „előkelő”, *kényszeréből* vagy „kényszerűségéből”, *mielőtt* vagy „anélkül, hogy”, illetve *sablonemberek* vagy „szablonemberek” olvasható! E hibákat, Tisztelt Ismeretlen, Osvát Kálmán könyvéből másolta át. (Az idegen szavak következetlen átírását már nem is tekintettem tévesztésnek; igaz is, a „jongleur”-t miért hagyta változatlanul, ha a *carrière*-t „karrier”-ként közölte?)

Az Ön által gondozott szöveg saját tévesztései közül nekem az a kedvencem, amelyik esetében „kényszerűség”-re cserélte fel a *kicsinyeskedés*...

Kérem, ne vegye kicsinyeskedésnek ezt a csupán egyetlen Osvát-írás alapján összeállított hibajegyzéket! Nem kioktatni akarom, inkább felhívni a figyelmét arra, hogy szöveggondozáskor sohasem bízhatunk senkiben! Alapvető textológiai elv, hogy lényegében képtelenség egy szöveget hiba nélkül repro-

dukálni. A lehető legnagyobb körültekintéssel ugyan, de azért mégis törekedni kell rá...

Miként azon bírálatok esetében Ön is tette, amelyeket az ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK közül először kötetben. A jegyzetekben jelzi, hogy ezeket Fráter Zoltán könyve és tanulmánya alapján szerkesztette kötetébe. Az elterések száma e most először gyűjteménybe kerülők esetében elenyésző, különösen Osvát Kálmán munkájához képest.

Ám, Tisztelt Ismeretlen, sajnos ezeknél is gondatlannak bizonyult. Az ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK-ból kihagyta Osvát Ernőnek Herczeg Ferenc ARIANNA című novelláskötetéről írt bírálatát. Pedig Fráter Zoltán utal erre a kritikára az Ön által is felhasznált monográfiában! (Fráter Zoltán: OSVÁT ERNŐ ÉLETE ÉS HALÁLA. Bp., 1987. 240. 34. lábjeget.)

Még csupán egyetlen apróságra szeretném felhívni az esetlegesen újabb kiadást tervezők figyelmét.

Reichard Piroska évtizedekkel ezelőtt megjelentetett egy tanulmányt OSVÁT ERNŐ JEGYZETEI címmel. (*Nyugat*, 1933. november 1. 381–399.) Ebben Osvát Ernő közeli barátja jó néhány figyelemre méltó töredéket is közölt. Ezek közül Szilágyi Gézának a HOLT VIZEKEN című verseskönyvéről írtak befejezetlenül is megérdemelnék, hogy kötetbe kerüljenek, és talán az aforizmacsokorhoz is lenne mit hozzákötni.

Az ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK hátoldalára nyomtatott szöveg egy Babits-idézettel zárul: „Osvát műve nem maradhat csupán kegyeleti tárgy: az irodalom eleven táplálékává kell válnia.” Nos, függetlenül attól, hogy ki fogalmazta meg mindezt, szerintem semmit sem jelent. Látványos szövirág – miként *önmagában* bírálatom bevezető mondata is az lenne.

Már csak ezért is remélem, hogy a fentiekben sikerült érzékeltetni: a sokat emlegetett szerkesztő Osvát Ernőhöz az írásain keresztül lehet igazán közel férkőzni. Mindenekelőtt a *Nyugat* és előzményei miatt lenne jó, ha a jelzett kiegészítésekkel és igényesebb szöveggondozással a későbbiekben még mélyebben tudnánk a Gondolatjel Grófjának és a Pontosvessző Lovagjának álarca mögé tekinteni.

Sánta Gábor

HAZAUTAZÁSOK, VÖRÖS POSTAKOCSI NÉLKÜL

Kálnay Adél: *Fénykép anyám kezében*
Pantaleon Kulturális Egyesület, 1992.
104 oldal, ár nélkül

Kálnay Adél: *Szindbád ismét elindul*
Árgus Kiadó–Széphalom Könyvműhely, 1994.
135 oldal, 180 Ft

Kálnay Adél: *Kövek ideje*
Árgus Kiadó–Széphalom Könyvműhely, 1996.
227 oldal, 600 Ft

Kálnay Adélnak hat könyve jelent meg eddig: a felsoroltakon kívül egy meseregény, egy verses képeskönyv és az első kötetben szereplő TÉL című kisregény, amit a szerző 1994-ben önálló könyvként ismét közreadott. Egy évtizeddel ezelőtt befutott írónak számított volna, aki ezt elmondhatja magáról; Kálnay Adél pedig majdhogynem a pályakezdők közé sorolódik, és a kritikusok figyelmét is kevésbé sikerült felkeltenie. A kevés fellelhető recenzió szerzője is zömmel a legifjabbak közül való, akik rájuk rótt szerkesztői vagy tanári feladatot teljesítettek a kritika megírásakor. A szakma nevesebbjei nem érezték feladatuknak a kötetek bírálatát. Vajon miért?

Kálnay Adél egyes szövegei – különösen az első két kötetben olvasható kisprózák és a KÖVEK IDEJÉ-ben olvasható kisregény, a HÁBORÚS TÖRTÉNET – nem győzik meg a sokat próbált kritikust arról, hogy amit olvas, az csakugyan egy szépíró prózája. A jó prózának egyfajta belső lélegzése van; ahogyan a különböző mondatrészek, különböző hangrendű és zöngésségű hangzók, egyszerű és összetett, alá- és fölrendelt, rövid és hosszú mondatok váltogatják egymást, vagy éppen tudatosan komponált egyformaságban hullanak egymásra, ez a nyelvi alaplétketés, senki máséval össze nem téveszthető faktúra alkotja az irodalmi mű alaprétégét. Még nem biztos, hogy festeni tud majd, de a vászna mindenestre már megvan annak, aki képes ennek a felületnek a megalkotására; és a tétel megfordítása már bizonyos: aki nem képes rá, az sohasem hozhat létre irodalmi műal-

kotást. Kálnaynak ez a textúraalkotás, főként régebbi írásaiban, olykor nem sikerül.

Kálnay Adél minden bizonnyal szereti a világot, szereti az „embert” mint elinduló és eltévedő, szánni és bátorítani való lényt. Első könyvének fülszövegében ki is jelenti: „*Azt hiszem, egyetlen dologról írtam, s írok azóta is. Arról, ami elérhetetlen vágy, aminek hiánya elviselhetetlen, amit önző s tökéletlen módon tudunk csak utánozni, de lelünk mélyén ott világít a maga tökélettségében, egyedülvalóságában. A szeretetről beszéltek, amely olyan pontosan adja meg a helyes irányt annak, aki rá figyel, mint a sarkcsillag az utazónak.*” Jó lenne hinni, hogy így van. De nincs így. Nem elég szeretni az embereket ahhoz, hogy jó elbeszéléseket tudjunk írni róluk; sőt olykor a hidegség, a rideg tárgyilagosság jobb szolgálatot tesz. Gondoljunk Hrabalra. Mennyi lesújtó ítélet, gúny, ironia, részvétlen tárgyyszerűség és nyelvbe metszett kritika építi fel a SÖRGYÁRI CAPRICCIO világát és alakjait, hogy támasztéka lehessen a termékeny ambivalenciának; hogy végül az egész beragyoghassa a megbocsátó szeretet. És mennyi céltalannak látszó vacakolás, játszadozás a nyelvel; milyen érzékeny az a faktúra, ami mindezt hordozni tudja.

Nem teljesen a (gyér) hajánál fogva rángatom ide Hrabalt. Kálnay Adél is szeretné elmondani a maga „*Pepin bácsi-történeteit*”, persze a maga elfogadóbb (ugyanakkor viszolygóbb) női módján, és ennek talán legsikerültebb változata a már említett, két kiadást megélt TÉL. Hosszú ideje a halálra váró öregek a szereplői, helyszíne egy szociális otthon; afféle öregkori-kamaszos szerelem is megvillan a főszereplő férfi és nő között, de mindez inkább csak egyénítő vonás, helyi szín, ami háttérként szolgál a női főszereplő bonyolult és kevésbé összefüggő anekdotáihoz, a messzi múltba vesző családtörténetéhez. A matéria nem lenne rossz. Csak éppen más foglalkoztatja az író, mint szereplőit. Az író el akarja mondani az anekdotákat; a szereplők önmagukat, saját sorsukat, életüket, halálukat szeretnék megtalálni világtól elzárt mikrovilágukban. A feszültség kézenfekvő, írói megragadása annál nehezebb. Olyan mondatokat kellene a szereplők szájába adni, amelyek másról szólnak, mint amiről beszélnek. Mándy ennek volt a nagymestere. Kálnay nem megvalósítani, hanem kommentálni

próbálja ezeket a kétjelentésű helyzeteket; szabatos mondatait hasonló helyzetekben tapasztalt-gyűjtött, illetve elképzelt kiszólásokkal tarkítja, irodalmias felkiáltásokkal, kérdésekkel, eltanult jelzőkkel díszíti. Alapos rövidítés után (és persze a konkrét valósághoz való közelítéssel) irodalmi riportként állhatná meg a helyét. Az írói ambíció azonban többet markol, és kevesebbet fog.

Ennyiből is nyilvánvaló, hogy tévedés Kálnay Adélt Krúdyval rokonítani. A félreértés persze az írótól indul, aki második kötetének a SZINDBÁD ÚJRA ELINDUL címet adta. Nem teljesen alaptalan ez a rokonítás sem, hiszen a nosztalgia, a hazavágyás egy sosem volt ifjúság képzelte városába, a romlandóság fölött való szánakozás és az elmúlás közelségének hangulata csakugyan mindkét íróra jellemző. Csakhogy megint a nyelvhez kell visszatérnünk. Emlékezetes, hogy amikor Márai próbált „*a hajós, író és úriember*” bőrébe bújni (SZINDBÁD HAZAMEGY), elsőként a Krúdy-mondat titkát igyekezett megfejteni, és olyan krúdys körmondatokat kanyarított, hogy akár az eredetivel is összetéveszthetnénk – ha nem hiányozna belőlük a világlátás érzékisége, a plaszticitás elsődlegessége. Ha gonoszkodni próbálnék, azt mondanám, hogy Kálnaynak Szindbád csupán hivatkozási tekintélynek kellett, és címbeli figyelemfelhívónak. Jobb indulattal az önlelki ráismerés rögzítését láthatjuk a gesztusban, ami azonban a gonoszkodó változatot csak menti, nem szünteti meg. Az olvasó nem mentegetni akar, hanem belépni egy fiktív világba, és valamiféle dialógust folytatni annak narrátorával. Hogy ez a narrátor mit akar, az megint megér egy bekezdést.

Kálnay írásaiban, az elsőktől a legújabbakig, kétfajta beszélői magatartást látok érvényesülni. A szövegek egy részében (egyik típusában) emberi sorsok napló- vagy riportszerű rögzítése történik. Ezek legterjedelmesebb, legjobban megírt, de nekem továbbra sem tetsző darabja a HÁBORÚS TÖRTÉNET. Nem tudtam megbarátkozni a mindentudó narrátor tolokodó jelenlétével, azzal a képtelen érzéssel, hogy hiába olvasok egyedi-egyszeri történeteket, azok valamiképpen általánosak, tipikusak, sokszor sematikusak. A sok szép mozzanatból így nagyon kevés tud jót állni magáért.

A szövegeknek azonban kezdettől fogva van egy másik vonulatuk is, egy vallomásos, kissé álomszerű, a lélek apró rezdüléseire figyelő kisprózafajta. Ha Kálnay azt írta első könyve fülszövegében, hogy egyetlen dologról beszél: a szeretetről, akkor ez a deklaráció ezeknek az írásoknak az áttekintésekor így módosítható: az egyetlen dolog, ami érdekli, az elvesztés fölött érzett keserűség és az attól való félelem. Ez a tematika a második kötetben vált meghatározóvá, és a harmadikban sikerült végre történetekké szelidülnie-szilárdulnia. Utazástörténetek ezek szinte kivétel nélkül; eleinte konkrétan, később mind elvontabban. A célállomás a gyermekkor, egy (számos) olyan világ, ami elveszett, másé lett vagy megsemmisült. Ezekkel is az a legfőbb bajom, hogy az elvesztés tárgya sematikusan meghatározott, helyzetei tipikusak, a belőlük levonható bölcs tanulságok pedig közhelyek.

Kálnay Adélnak azonban van egy ritka erénye: az önkorrekció képessége. Ha a köteteket sorrendben és egyvégtében olvassuk el, tapasztalni fogjuk, hogy egyre ritkábban találkozunk értekező betétekkel, narrátori közbekotyogással, az eseményeket túlmagyarázó kommentárokkal. A legújabb kötet elején olvasható történetek, az EGY FÜSTSZAGÚ DÉLUTÁN, a KÖVEK IDEJE egyre érzékletesebben jelenít meg helyeket és embereket – az a kisváros, ahol ezek az elbeszélések játszódnak, már nem a fénykorát élő Ózd, ahol a szerző gyerekeskedett, hanem egy tisztán képzeletbeli vidéki kisváros egy sosem volt békekorban. Ha ezt sikerül megéreztetni az olvasóval, akkor már akadálytalanul áramolhat a fikció terébe a megélt életanyag, a szereplők is képesek felvenni valóságos modelljük nekik ajándékozott vonásait – a történet esztétikai igazsága köré már szabályosan kristályosodnak az átélt történések és azok tapasztalatai. A TERÉZKÉ-ben Kosztolányi színei is meg-megcsillannak, az ÁLDOZAT pedig azt a sötét freudi-kafkai logikát folytatja, ami az első kötet címadó novellája után megszakadni látszott. Ezek a történetek elhithetik az olvasóval, hogy Kálnay Adél képzeletének és álmainak a tere lassanként irodalomká kristályosodik.

A nyelvi és motívikai épülést azonban egy azzal ellentett folyamat kíséri: az elbeszélések meseszerű megoldási sémára épülése. Nem lenne ez baj önmagában, ha nem volnának a történetek amúgy is túlterheltek megmagyarázhatatlan jelenségekkel, irracionális mozzanatokkal, a gyermeki gondolkodást idéző (de nem azzal azonos), szeszélyesen cikázó gondolatmenetekkel. Így, a titkokat suttozó vizsgáló, az örök életű kertész, a váratlanul megjelenő és menten meghaló idegen, akiről a falu bolond öregasszonyai megállapítják: szent volt, nem építi a történeteket; ezek a motívumok ahelyett, hogy harmonikusan illeszkednének a mesék egyéb elemeihez, a leegyszerűsített párbeszédhez, az ártó-segítő természeti jelenségekhez, az olykor az animizmussal kacérokodó természetábrázoláshoz – inkább rontanak rajtuk. A titkok itt már csak arra valók, hogy más titkok mellé kerüljenek, míg a történet végén az író szétárja karját: Ki érti ezt az egészet?... Ez már sok a történetmondói naivitásból. Így az olykor felbukkanó, Kafka rövid szövegeit eszünkbe juttató bizarr események elvesztik sejtelmességüket, és visszatalálnak forrásukhoz, a meséhez. A törekvést Kálnay Adélnál is érzem, hogy ezen túlmutató történeteket próbáljon elmondani; ezért ez a jelenség nem sajátosságként, hanem fogyatékosként mutatkozik.

Valóságábrázolás és történetmondás, metaforikus-allegorikus példázat és naiv mese kettőssége jellemzi Kálnay Adél új könyvének rövid történeteit, az IGAZABB, MINT A VALÓSÁG-ot, az AHOLO A VILÁGNAK VÉGE VAN-t, a GYÖNGYSZEM, ZÖLD FOGLALATBAN vagy AZ UTOLSÓ TÉL című írást. Az enigmatikus fikcióvilágot leegyszerűsítik a fabula helyenként beszűrődő, kétséget nem ismerő tanulságai, de fedőszíniükön áttetszik az alaprétég gazdagabb indázata. Azt hiszem, valahol ezen a környéken található meg a kulcsot önnön írói világához Kálnay Adél; mert minden fogyatékoságuk ellenére a KÖVEK IDEJE első száz-egynéhány oldalának rövid történetei már csakugyan egy autentikus írói világból hoznak híreket.

Bodor Béla

NATÚRSZELETEK

Salamon András: *A kutyák nem felejtnek.*

Két filmnovella

JK–Balassi Kiadó, 1996. 118 oldal, 350 Ft

Azt hiszem, Kornis Mihály a legjóhíszeműben téved, amikor a könyvhöz írt igen szellemes, annak hangját virtuózan imitáló fül-szövegében ekképpen határozza meg a debütáló Salamon András helyzetét: „*A Salamon filmrendező akar lenni (a hülye). Pedig író.*” Magam úgy vélem, hogy bár – különösen a második filmnovellában – igen tehetségesen, sokszor leleményesen és jó arányérzékkel „*ri-százik*” Salamon András, ám mindez még kevés hozzá, hogy íróvá avathassuk. A szerző még csak az irodalom küszöbéig jutott. És – úgy tűnik – ő maga nem is akar íróvá válni, erről tanúskodik a könyv igen becsületes alcíme: „*Két filmnovella*”. Ha az olvasó filmnovelláknak fogja fel ezeket a szövegeket, fölöttebb jól jár. Akkor nem fogják idegesíteni az efféle, már a hatvanas évek szociográfiai irodalmában is kétes ortográfiai merényletek, hogy teszem azt: „*Vesztbánhóf*”, hogy a „*geseft-füererről*” már ne is beszéljek. Ez az élet, maga az életzagú élet, amelyet bizonyos szerzők szerint ekképp kell lefesteni. Azt beszéljük, ez a helyesírás a szereplők jellemzésére szolgál, de szerintem inkább csak jóindulatú balítélet. Mert feltehető a kérdés: miért csak az idegen szavak ortográfiája helytelen? Mintha magyarul olyan jól tudnának ezek a szereplők... Ami itt, mindenekelőtt az első szövegben most megjelent: valószínűleg jól megvalósítható filmnovella, amolyan natúrszélet, és – jól tudjuk – a világot jelentő filmvászon elég jól viseli, mi több, néha egyenesen megköveteli a naturalizmust, kevésbé csúnyán szólva, az élet vérbő ábrázolását. (Bár a hozzáértők azt beszéljük, a ZSÖTEM nem volt igazán sikerült mozarab.) De mégis: elég jók a történetek (különösen a második), elég hihető az alakok (már akit egyáltalán megkísérelt megrajzolni a szerző), elég jó a miliórajz, a terjedelemmel sincs baj, egyik textus sem túlságosan hosszú (igaz, nem is túlságosan rövid), és a mindkét szövegre jellemző vázlatosság korántsem hiba itt: a színész arca, teste, továbbá a képekben nyilván gazdagon lüktető

valóság majd korrigálja mindezt, kibővíti mintegy a forgatókönyvíró elképzeléseit.

De ha most irodalomról kell beszélünk, könnyen zavarba kerülhetünk. Akkor – legalábbis első lépésként – el kell különíteni egymástól a két filmnovellát. Az első, a ZSÖTEM irodalomként már-már dilettáns munka, a vázlatosság ekkor több mint bántó, csupa közhely az egész, a nyelvi stilizálás legcsekélyebb igénye nélkül, mindennek a mélyen talán ott állhatott a gondolat: semmi beavatkozás művilleg, semmi „literatúra”, mert akkor megszűnik a rögváló spontán életértéke. Ilyen az élet, ilyennek kell bemutatni, mi több: *úgy kell hagyni mindent, érintetlenül.* Ez – ismétlem – filmes elképzelésként üdvös lehet, és nem is igényel semmiféle magyarázatot, mert a filmnovella legelső sorban dokumentum, szituációsorozat, tárgyi alapananyag. De gondoljunk csak a köznyelvet végletesen stilizáló, ám annak alapérzületét, alapítét mégis megtartó Szép Ernő vagy korunkból Tar Sándor, Csalog Zsolt vagy Sárbogárdi Jolán, netán A HULLÁMZÓ BALATON-t író Parti Nagy Lajos vagy éppen Kornis Mihály régebbi novelláinak *irodalmára*. Az irodalom a nyelv *művi* használata, eljárások sorozata, amolyan természetellenes dolog.

A másik darab (A KUTYÁK NEM FELEJTENEK) minden tekintetben sokkal ígéretesebb. (Még talán filmnovellaként is.) Benne Salamon András ha nem is minden alkalommal, de sokszor kétségtelenül átlépi az irodalom határát. Itt nincs már az írásmód módorossága, sokkal jobb a mondatfűzés, a szituáció-érzék erős, a szerző mintha rendelkezne az irodalmi jelenet teremtésének művészetével. Már a narrátor megszólalásának szituációja is gondosabban megformált, a ZSÖTEM-ben valami riporterfélenek beszél a lány, úgymond „egy az egyben”, míg a második szövegben implicitté válik a történet hallgatója, nyilvánvaló, hogy szellemi síkon a monológ a kínai asszonynak szól. Amit ekkor olvasunk, az már nem puszta dokumentum. Inkább gyónás, vallomás, no meg bűnvallomás is persze. A szöveg néha nyilvánvalóan a rendőr-narrátor intellektuális szintjét messze meghaladó szinten szól, és ez jó, mert merészen elszakad a naturalizmustól. Példa lehet erre a rendőrségi tartózkodóhelyiség igen szemléle-

tes leírása: „*A fogason ott voltak egymás mellett felakasztva a sapkák meg a kabátok. Néztem egyszer, olyan volt, mintha egy csomó rendőrt felakasztottak volna sorba, de legalább húsz egyenruha lógott egymás mellett.*” Ez irodalmi hang. A novella nagyjelenetének megírása is sikerült, amikor a Máriának nevezett kínai lányt letartóztatják a narrátor „bajtársai”. Ott van a káembés iroda padlóján szétkenődött, szerelmi ajándékként hozott tíz krémes, ott a megbilincsel, kétségbeesetten üvöltő, kiszolgáltatót kínai nő, ott az egymásra pisztolyt fogó, a félelem izzadságában úszó két rendőr, ott az egész helyzet, a jelenetben fellépő összes szereplő vigasztalan kilátástalansága, szomorúsága. És ott a szégyen és megalázottság. Mindez kevés eszközzel, igen pontosan megírva. Ez rögváló, mégsem naturalizmus.

A kötet naturalizmusának legfőbb problémáját a ZSÖTEM *dumme Gans* kis szajhája fogalmazza meg: „*Szóval ez egy tök hihetetlen történet, én se hiszem még el, hogy megtörtént. És figyelj, ebben semmi hazugság nincs, elhiszed?*” Bár több lenne ebben a könyvben a hazugság.

Bán Zoltán András

RUDOLF ÉS MARGOT WITTKOWER: A SZATURNUSZ JEGYÉBEN

**A művész személyisége az ókortól
a francia forradalomig**

Fordította Pap Mária

Osiris Könyvtár. Művészettörténet

Osiris, Budapest, 1996. 470 oldal, 74 kép, 980 Ft

„*Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon!*” – magyarul és magyar problémákat kifejezve, a Wittkower házaspár könyvében tárgyalt s általuk a francia forradalommal lehatárolt korszak zárulása táján Csokonai hőse, a más Szaturnusz-fiakhoz hasonlóan melankolikus, azaz „méla *Tempetői*” fogalmazta meg a művészlét gyötrő kínjait. Ami *Tempetői* számára a nyomorgó, érzékeny költő kivetettsége és az állatiasan durva, érzéketlen környezet

konfliktusaként jelenik meg, kortársa, Goya öregkori akvatinta lapján egy szaturnuszi óriás szinte kozmikus magáramaradottságának képévé növekszik.

Hogy miről is szól a most végre magyarul megjelent munka, ezt a cím különböző nyelvű változatai különféleképpen sejtetik. Az 1963-ban megjelent mű eredeti angol címe (BORN UNDER SATURN) a Szaturnusz jegyében született személyről, művészről szól, s a művész jellemének és magatartásának (CHARACTER AND CONDUCT) történetét ígérte a források alapján (A DOCUMENTED HISTORY). Georg Kaufmann 1965-ös német fordítása, amely még a Wittkower házaspár kontrolljával és egyetértésével jelenhetett meg, *a társadalmon kívüli művészről* szól (KÜNSTLER, AUSENSEITER DER GESELLSCHAFT, vagyis még pontosabban, „a művész mint a társadalom outsidersé”). Most a magyar fordítás alcímében „*a művész személyiségéről*” esik szó. Most már érdemes hangsúlyozni, hogy mindegyik cím a munka más-más lehetséges olvasatait emeli ki. Az eredeti angol címadás az asztrológiai hiedelmek köréből való, s az ikonológus Wittkowernek arra a kutatási körére utal, amelybe Panofskynak né társzerzőinek egy évvel később megjelent műve is tartozik (SATURN AND MELANCHOLY. STUDIES IN THE HISTORY OF NATURAL PHILOSOPHY, RELIGION AND ART, 1964). A német kiadás a szociális aspektust hangsúlyozza, s most a magyar talán a személyiségpszichológiára van inkább tekintettel. Emez eltérő olvasatok alapjait a szöveg tényleg tartalmazza, s mindegyik jogosult.

Nem indokolatlan szórakoztató munkaként való olvasása sem. Aligha kell szégyellnie magát annak, aki nem a fenti tudományos aspektusok valamelyikében leli élvezetét, csak mint anekdoták lehetőleg mindig első kézből vett, írott forrásokra hivatkozó, azok hitelét gondosan mérlegelő tárházát olvassa. Olykor kuriozitásgyűjteménynek, helyenként botránykrónikának is megfelelve olvastatja magát, nehéz letenni. A rendszerező fejezetcímek ravasz pedantériával osztályozzák Isten állatkertjét, az emberi gyarlóság, örültség, perverzitás eseteit: egyik különösebb, mint a másik. Az ilyenfajta szórakoztató kultúrtörténetnek nagy hagyománya van: nem idegen Jacob Burckhardtól, Huizingától sem, s ebben rejlett a nemzedékek számá-

ra kedves, ma már inkább feledésbe ment Ráth-Végh István sikerének titka is.

Ez a Szaturnusz fiáról szóló könyv szerencsés csillagzat alatt született; szerelemgyermek. Némely művészettörténész professzorok hasonló tanultságú, rendszerint elnyomott és háttérbe szorított feleségükkel otthon, kedvtelésből is szoktak művészettörténetet művelni – ékes bizonyságául annak, hogy ez a *Szakma* nemcsak gályarabság lehet, hanem természetes kifejezőmóddá is válhat. Több más között egy nagy házaspár humanisztikus duettjének emléke Erwin és Dora Panofsky 1956-os könyve (PANDORA'S BOX – a nagy humanista tudós máskor is szívesen tréfálkozott nevének a nagy Pánnal összecsengő kezdetével, amely itt a feleség keresztnevével adja a mitikus hősnő nevét). A Szaturnusz-könyvben nyilvánvalóan Margot Wittkoweré volt a gyűjtőmunka: ahogyan én képzelem, a (feministák ne olvassák!) nőiesen gyengéd, gondos-szorgos iparkodás eredménye. Arról, amivel Rudolf Wittkower járulhatott hozzá a közös műhöz, elképzeléseim valamelyes élményeken is alapulnak. 1965-ben ösztöndíjasként hallgattam e vonzó, derűs óriás előadásait egy vicenzai nyári Palladiokurzuson; akkor PROPEDEUTICA PALLADIANÁ-t tanított: voltaképpen az elképzeltet legszárazabb anyagot, a reneszánsz építészelméletek és oszloprendek bibliográfiáját. Az irodalomjegyzékből azonban oly megkapó módon volt képes kifejtetni építészeti stílusok, ízlések, magatartások és eszmék eleven történetét, ahogyan csak egy másik, 1949-es híres Wittkower-könyv: THE ARCHITECTURAL PRINCIPLES IN THE AGE OF HUMANISM (magyarul 1986 óta: A HUMANIZMUS KORÁNAK ÉPÍTÉSZETI ELVEI).

A SZATURNUSZ JEGYÉBEN – megtévesztő, az ókortól a francia forradalomig terjedő áttekintést ígérő címe ellenére – elsősorban a Rudolf Wittkower egész életében foglalkoztató, XV–XVIII. századig terjedő korra koncentrált. Wittkower 1901-től 1971-ig élt. Pályáját az itáliai reneszánsz kutatójaként kezdte, s 1922–1933 között a római Hertzianában dolgozott. 1927-ben hatalmas, 1510-től 1926-ig terjedő Michelangelo-bibliográfia kiadásában vett részt; ez a modern Michelangelo-kutatás határkövének és ösztönzőjének bizonyult. Nem kevésbé alapvető Hermann Bauerrel

együtt szerkesztett 1931-es publikációja Bernini rajzairól, amelyet (Anthony Blunttal és Walter Friedländerrel) Nicolas Poussin rajzainak corpusa követett (1938 és 1949). 1933-ban a Londonba áttelepült Warburg-Institute tagja lett, s ikonográfiai és ikonológiai tanulmányaival (gyűjteményük: ALLEGORY AND THE MIGRATION OF SYMBOLS, 1977) a *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* egyik legszorgalmasabb és legnagyobb hatású szerzője. Később az Egyesült Államokba települt át; élete végéig New Yorkban volt a Columbia University tanára. Ennek a korszakának terméke a humanizmus építészeti elveiről szóló könyv, az itáliai barokk kori művészettörténet máig alapvető, modern szintézise (ART AND ARCHITECTURE IN ITALY, 1600–1750, THE PELICAN HISTORY OF ART, Harmondsworth, 1958) és a feleségével együtt írott munka is. Az ARCHITECTURAL PRINCIPLES, a PELICAN HISTORY OF ART-kötet és a Szaturnusz fiáról szóló könyv szervesen összetartozik: együtt triptichont alkotnak.

A kérdés, amelyet ez a könyv tárgyal: a modern művészettörténet egyik központi problémája: a modern értelemben vett *művészet* (azaz művészség, művészlét) kialakulása az újkor kezdetén. Igaz-e, hogy művészségnek születni kell, hogy a művészet pozitív vagy negatív értelemben, de mindenképpen abnormalitással jár együtt, hogy a deviancia a művészi életforma tartozéka, hogy – mint közhelyszerű – „a lángész határos az örülettel”? Sorra vesz néhány, a köztudatban élő s a *művészeti irodalomban* (Julius von Schlosser ezen a gyűjtőnéven rendszerezi a kor forrásait, amelyek legnagyobb része a *művésztörténet* osztályába tartozik) visszhangzó elképzelést, viselkedésformát, tulajdonságot. Némelyik esetében már az is elbizonytalanít, hogy ellentétes végletekről egyaránt állítják: mindkettő jellemezheti a művészeket. Pontatlanság és műgond, megszállott munkadüh és lustaság, külön magatartás és előkelő viselkedés, az örültség, önpusztítás esetei, szexuális szélsőségek és bűnözés, a könnyelmű tékozlás és a fősvénység: mind-mind olyan vonások, amelyeket valaha valakik valamely művészekkel kapcsolatban felemlgettek mint ezek művészi foglalkozásának következményeit, a művészlét jegyeit. Némelyek kioltják egymást; a józanul mérlegelő Wittkower

rendszerint másokról is megállapítja: aligha fordulnak elő sűrűbben művészek, mint más, közönséges halandók között. Természetesen vannak kivételek, amelyek azonban csak annyiban tartoznak a művészethez, amennyiben ennek a hivatásnak a gyakorlásából következnek. Ha egy festő apának festőnő leányát festők megerősözik, ez nem művésztörténeti tény; csak az alkalom tartozott a művészethez; a bűn úgyszólván *köztörvényes* megítélés alá esik. Műalkotások lopása sem feltétlenül haladja meg a tolvajlás általános kereteit, ha csak anyagi értékről van szó; az az eset azonban, amellyel Wittkower számol, hogy még kitűnő mintaképek eltulajdonítása is magyarázhatja gyenge művészek feltűnően jó kavalitású műveit, már művészlétükkel függ össze. Ugyanígy professzionális kriminalitást (vagy „kópéságot” Radnóti Sándor 1995-ös könyvének olvasatában) jelent a hamisítás, amint szakmai kereteket tételeznek fel a verseny, a rivalizálás legális és kriminális formái egyaránt. Az ismertett esetekből levont következtetés ezért rendre negatív: egyikben sem ismerhető fel egyedül a művészekre jellemző kritérium.

E kritérium keresése, az újkorban a nem közönséges használatra, hanem esztétikai szemléletre szánt s a művészet általános fogalmát megjelenítő tárgyak alkotóinak személyiségében feltételezett nem közönséges jegyek realitása Wittkowerék vizsgálatának a tulajdonképpeni tárgya. A gondosan rendszerezett példák egyenkénti megtárgyalása azzal a ténnyel szembesít, hogy az újkori európai kultúrában sajátos szerepet betöltő *műalkotásokat* is csak *csinálják*, olyanok, akiket semmilyen sajátos személyiségjegyek nem különböztetnek meg embertársaiktól. Sorra veszi azokat a hipotéziseket, amelyek a műalkotások módjára elképzelt, a köznapiságtól elválasztott – s ily módon esztétizált – művészalakat, művészlélek különösségének megalapozására forgalomban voltak vagy vannak. A mű mint a művész jellemének kulcsa, személyiségének lenyomata, a személyiség és mű közötti harmóniába vetett feltétlen hit azok az elképzések, amelyek ezeknek az elméleteknek kapcsán szóba kerülnek. A népszerű, világosan előadott példák nem kevésbé egyszerű és könnyen követhető érvelés alapjai. A magyarázatok szerint e művészalakat-ideo-

lógiai konstitúciós tipológiákban öltöttek testet: legkorábbi megnyilvánulásai a Szatur-nusz jegyében születettekről szóló asztrológiai spekulációk, amelyeket Lombroso és Kertschmer fiziognómiai, illetve pszichológiai alkat típusai, majd a freudi pszichoanalízis tipológiai javaslatai váltanak fel.

Végső soron a műalkotás valóság tartalmáról van szó: mi az, amit ténylegesen hordoz, s mi az, amivel felruházuk. „*Megvilágító erejét észrevételekként*” értékeli Ernest Jones kijelentéseit arról, hogy Leonardo-esszéjében „*Freud olyan következtetéseket adott elő, amelyek minden valószínűség szerint önanalízisből származtak, s ezért igen jelentősek [ti. maga Freud!] személyiségének vizsgálatában*”. Ez a pszichoanalíziskritika éppúgy, mint a témául választott jelenség maga is, csupán illusztráció a könyv legfontosabb tanításához: „*A félremagyarázás a múlt életben tartásának fontos eszköze. A mérhetetlenül gazdag hagyományból a jelen csak azt emeli ki és eleveníti fel, ami ismerős csengésével megragadja*.” Ez a következtetés egyben a Warburg-tanítvány kutatási tapasztalatainak összegzése: a motívumvándorlás vizsgálatának végeredménye.

A könyvben elvégzett vizsgálat nem a műalkotásra és nem motívumok vándorlására, nem is a formák hagyományozódására vonatkozik; ellenkezőleg: mű és művész naiv és reflektálatlan azonosítása ellen irányul. Tulajdonképpeni tárgya az, amit már Dante helyénvalónak ítélt a művészek versengéséről szóló példázatai elé bocsátani: „*Ó, embergöögök hiúsága! véges / hír...*” (PURG. XI, 91–92.) – a Dante által leírt jelenség maga s a leírás által gerjesztett következmények. A mesteremberről értelmiségivé emancipálódott művész szociális helykereséséről, beilleszkedésének és egyben tekintélye biztosításának taktikáiról van szó. Vajon a művész a kezdeményező, vagy csupán alkalmazkodik a közönségéhez? A túlnyomórészt a művészeti irodalomból merített s az azon kívüli forrásokkal csak részben igazolható példák arra utalnak, hogy ez az irodalmi közeg hálásan fogadja be az anekdotákat. Ha e téren lehet hírnévre szert tenni, ennek az irodalomnak a műfaji szabályai válnak a – valóságos vagy stilizált – életvitel szabályaivá. Ezért jutott döntő szerep a szövegkritikai apparátusnak, amely egyben rámutat a magatartás-taktikák műfaji köze-

gére, a példázatértékű életrajzi anekdotára s a dramaturgiára is. Vajon csak a *show-business* kortársainak megrontott asszociációi tüntetik fel ezeket a viselkedési típusokat médiaorientált művészek praktikáinak? Amikor párhuzamokra vélünk ismerni a jelenkori művészeti életben megszokott szerepekkel, nyilvánvalóan tapasztalataink historizálásának ugyanaz a magyarázatkereső mechanizmusa működik, amelynek révén a fent idézett értelemében „*a félremagyarázás a múlt életben tartásának fontos eszköze*” lehet. Ennek az elvnek a kiterjesztéséből azonban a könyvben tárgyalt jelenségek érvényének körére nézve is fontos következtetések vonhatók le.

A munka a művész szociális magatartásának és személyisége reprezentálásának alapvetően két típusát és az ezek által meghatározott két történelmi korszakát (mintegy a művészi viselkedés két stíluskorszakát) mutatja be. Az első – amelyben még közeli a céhes kötöttség, a megbízónak való alávetettség – ideális típusa a szaturnuszi alkatú, nonkonformista lázadó, aki szeszélyei, kiszámíthatatlansága, esetenként morális vagy szexuális szabadossága elismertetésével csikarja ki vívmányainak tiszteletben tartását. A másik csúcspontján a beérkezett művész áll: az idős Michelangelo, akinek részvétele és még halotti szertartása is egy akadémia legitimálására szolgál, a kifogástalan úriember Tiziano s még inkább a diplomata-művész Rubens. Erényük (a nonkonformista konfliktusairól is híres Michelangelo kivételével) az udvarképeség, a minden tekintetben úriemberi konzolidáltság. Minél inkább távolodunk ettől a szinttől, a pályakezdés, a sikertelenség, a kenyérgondok és a munkanélküliség szférájában annál inkább eluralkodnak a bohémélet, a zűrzavar, sőt a bűnözés jelenségei. Kialakul a szereposztás is: leginkább a római, nappolyi művészvilág rendezkedik be generációkon át arra, hogy turisták generációinak nyújtsa a „festői” rendtelenség élményét, az akadémikus emelkedettség kontrasztját. A naturalizmus akadémikus kritikájának fontos fegyvere a deklasszáció: az ellenfélnek ebbe az alantas szociális szférába utalása. Ezt tette Bellori Caravaggióval, amikor hullaházi modell felhasználásával gyanúsította, s ugyanilyen gondolatmenettel utasítják el Rembrandt művészetét.

Mindenekelőtt ebben a környezetben ismer rá olykor a szerzőpáros „*a romantika kezdetének atmoszféráját, a BOHÉMÉLET léghővét*” idéző elemekre. Azaz: annak a modern kornak az előjeleire, amelyet, a romantikától kezdve, egészen más szakasznak, a jelenkor részének tart. Rudolf és Margot Wittkower könyve csak a francia forradalomig terjed, s határozottan tagadják is, mintha e történelmi korszakban felismert jelenségeknek egyes folytatásai lennének a modern művészet világában. Művíük nagyon tipikusan képviseli a művésztörténet két részre osztását, a művészetértelmezés szakadását. Anyaga a művészeti irodalom, amely összegyűjtője és rendszerezője, Julius von Schlosser szerint Winkelmann után átadta helyét a tudományos művésztörténetnek. A tapasztalat ellentmond ennek a művésztörténet-írás tekintélyét aláhúzó ítéletnek: Winkelmann óta nem kevesebb műtermi teória, emlékirat, manifestum, irodalmi műértelmezés vagy éppen turisztikai vezető termelt, mint addig. E megnyilatkozások rendszerezése hiányzik, figyelembevételük is inkább csak alkalmoszerű. Kiaknázásuk, felhasználásuk hiányát ez a helyzet önmagában is magyarázza. A tartózkodás okai azonban ennél mélyebbek, tudatosabbak. A Wittkower házaspár ideálja az a művészet, amelyben „*az intellektus és a racionalitás az alkotóerő forrása*”, s e művészet korszaka letűnésének okát „*az érzelem és az érzékenység*” uralkodóvá válásában, a „*naiu*” és „*intuitív*” művész lázadásában látták. A reneszánsz racionalizmusának „*jellemformáló ideológiája*” helyébe szorult a pszichológia lépett, s a szerzők Freud párhuzamaiként tekintették azokat a XX. századi művészeket, akik „*nagyon is tudatosan adják át magukat a tudatalattinak*”: például Picasso, Chagall, Baziot, Rothko. Ez a nyilvánvalóan konzervatív véleményük megegyezik a modern művészet teoretikusainak azzal az időnként hangoztatott véleményével, amely szerint a történelmi és a jelenkori művészet megértése egészen elmenthető megközelítést követel. Különös: a pszichológiát mint magyarázó elvet az általuk tárgyalt korszakra nézve elutasítják, ugyanakkor a modern korszakra nézve a művész-személyiséget befolyásoló egyik fő tényezőnek tekintik. Vajon nem lenne-e okolható a – helyeselt vagy nemkívánatos – változaso-

kért ugyanilyen joggal akár maga a művészettörténet is, amelynek tagadhatatlan ismeretében, tanaitól, összefüggéseitől befolyásolva e korszak művészei alkottak?

„A múzeumok művészeté”-ről szóló nevezetes cézanne-i nyilatkozat így tekintve nem más, mint az akadémikus művész attitűdjének modern változata. A jelek szerint nemcsak Ingres, Delaroche vagy Makart esetében volna értelme tovább folytatni a francia forradalom táján lezárt történetet, hanem a művészi magatartás, a nonkonformizmus, deviancia és társadalmi konfliktusok modelljei eredményesen lennének felismerhetők modern művészéletrajzokban, -típusokban és -attitűdökben is – nemegyszer életprogrammá emelve. Az, ami a Wittkower-könyvben előadott (s a XIX–XX. századi művészet szemszögéből előtörténetnek tekinthető) történetben rejlik, hogy számos művész személyiségének, életének „művészi” alakításában kereste nemcsak érvényesülését, hanem kiteljesedését is, a modern művészek törekvéseiben bontakozott ki. Bizonyos, hogy a lehetséges attitűdök sorában éppen a francia forradalom óta jelentős és tömeges a művészek politikai szerepvállalása, de bizonyos az is, hogy ennek ismeretében fény derülhetne korábbi művészek társadalmi konfliktusokban való részvételére is (ami az uralkodó politikai irányzat szempontjából mindig bűnözésnek számít). A modern művészet története nem lehet megüldözötték, emigránsok és disszidensek számontartása nélkül: izgalmas kérdés, vajon voltak-e előzményeik. A Wittkower-könyv-

ben dokumentált és elemzett magatartástípusok történetének folytatása a magyar művészettörténethez is sokkal járulhatna hozzá. Elegendő egyetlen példára, az úgynevezett Csontváry-problémára utalnunk, ahol a személyiség és a mű egymásra vonatkoztatásának, a pszichológizáló megközelítés különböző formáinak tökéletes kudarca nemcsak illusztrációja lehetne a Wittkower-könyvnek, hanem igazolja metodikai következtetéseit is.

A munka méltó, árnyalt fordításban, úgyszólván hibátlanul szólalt meg magyarul, ami annál nagyobb teljesítmény, mivel angol szövege számos nehéz és ritka, régi forrást idéz. Emiatt is említést érdemel a fordító mellett a fordítás kontrollját végző Sajó Tamás munkája. A tökély ilyen fokán kifejezetten üdítő néhány kisebb szeplő: a Filippó Villani latin nyelvű művének kölcsönzött olasz cím (34. o.), egy kettős tagadás fordítása (145. o.: „*nincsen nagy tehetség bizonyos fokú örültség nélkül*” bizonyára inkább: minden nagy tehetségbe vegyül örültség is), a 278. oldalon az utalás a 60. képre ki tudja, milyen korábbi kiadás illusztrációját jelzi. Az idő múlásáról azonban leginkább az „*Angry Young Manjeink*” fordulatának (152. o.) sorsa tanúskodik. Körülbelül a könyv írásával egy időben az itt hivatkozott Osborne-színmű Budapestben is nagy siker volt, s közmondásszerű a címe is: DÜHÖNGŐ IFJÚSÁG. Éppen ennyivel, egy teljes nemzedéknyivel később jutott el a magyar olvasóhoz Rudolf és Margot Wittkower könyve!

Marosi Ernő

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány, a József Attila-alapítvány, a Kereskedelmi Bank Rt. és az Írisz Multi-média Center támogatásával jelenik meg